

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ।

(ग्रन्थसंख्या १३)

—:०:—

विधिरसायनम् ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदप्पयदीक्षिताविरचितम् ।

अडकरोपनामक-श्रीमुकुन्दशास्त्रिणा परिशोधितम् ।

काश्याम् ।

विद्याविलास-नाम्नि यन्त्रालये, श्रीयुतबाबूहरिदासगुप्तेन,

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

सन १९०१ ईस्वी

वैक्रम संवत् १९५८

शुभम् ।

विधिरसायनभूमिका ।

इह खलु संसारचक्रे विपरिवर्तमानानां चत्वारः पुरुषार्थाः धर्मार्थकाममोक्षाख्याः सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु श्रूयन्ते जनैः सेव्यत्वेन च तथा च महाभारते भीमसेनवचो युधिष्ठिरं प्रति ।

धर्मं चार्थं कामं च यथावद्वृद्धतांश्वर ।

विभज्य काले कालज्ञःसर्वान्सेवेत पण्डितः ॥

मोक्षो वा परमं श्रेय एषां राजन्सुरवार्धिनाम् ।

इति तत्र निरतिशयानन्दलक्षणस्य मोक्षस्यैव मुख्यं पुरुषार्थत्वम् धर्मादीनां तु तत्साधनतामात्रेण तत्रापि धर्ममात्रं यथायोगं सर्वेषां साधनं स च चोदनालक्षणास्तमेव मीमांसाशास्त्रं वक्ति तदुक्तं भट्टपादेः ।

धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥

इति स च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकतया द्विविधः द्विविधस्याप्यस्य पुरुषार्थसाधनतोक्ता वृद्धेः ।

प्रवृत्तिमंज्ञके धर्मे फलमभ्युदयो मतः ।

निवृत्तिमंज्ञके धर्मे फलं निःश्रेयसं मतम् ॥

इति द्विविधो ऽप्ययं त्रिविधः अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चेति तदुक्तम् ।

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

इति सो ऽयं भाष्यवार्तिकादिग्रन्थैर्निरूपितो ऽपि तेषु मन्दमतीनां व्युत्पित्मूनां दुरवगाहतामवलोक्य स्वल्पीयसा अनेहसा करतलामलकवद्विधिस्वरूपं बोधयितुं सज्जातकरुणाः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणः श्रीमदप्पयदीक्षितः सिद्धान्तभावनापूर्णं विधिरसायनं निर्ममे ।

तदेतच्चिरकालमन्वेषयद्भिर्गोविन्ददासमहाशयैः ।

काशी-दरभङ्गा-कलकता-तञ्जोर-पद्कोटा-

—:०:—

अनन्तशयनप्रभृतिनगरेभ्यो महता प्रयासेन द्वादशपुस्तकानि संपाद्यापि पूर्तिमगच्छतो ऽपि अस्य ग्रन्थस्य परीक्षकजनसन्तोषाय प्रकाशनाय प्रोत्साहितः खण्डितत्वं चास्य अन्ते २२१ पृष्ठे पङ्क्तौ २३ अन्यद्विह वक्तव्यशेषं लक्षणत्रयसाधारणमग्रे वक्ष्यत इत्युल्लेखात् अग्रे च तस्य निर्दुष्टपरिसंख्याविधिलक्षणस्य चानुपलम्भादवगम्यते । एतत्पुस्तकं मुद्रणावशिष्टं येषां महाशयानां समीपे विद्यते ते एतत्पुस्तकमुद्रणाभिलाषिगोविन्ददासमहाशयसमीपे मुद्रणार्थं प्रेषयेयुरिति भूयोभूयः प्रार्थये

एतद्ग्रन्थकर्तुरप्पयदीक्षितस्य कालदेशवंशवर्णनविस्तरस्तु तत्कृतसिद्धान्तलेशभूमिकायामस्मद्गुरुचरणैः मुनिरूपित इति तत एव विभावनीयः ॥

शोधने चास्य एकं पुस्तकं किञ्चिन्यूनं शुद्धमतिदुर्लभसंस्कृतपुस्तकसंग्रहशीलानां श्रीगोविन्ददासमहाशयानाम् अपरं च एतदपेक्षया न्यूनं शुद्धं प्राचीनं च धर्माधिकार्युपाहृपण्डित्तनागेश्वरशास्त्रिणां चावलम्ब्य चौखम्बासीरीजाध्यक्षश्रीयुत बाबूहरिदासगुप्तमहाशयानुमत्या तदीयविद्याविलासयन्त्रालये मुद्रणकार्यं समापयम् आयासपुरःसरं शाधिते ऽपि या नैसर्गिकप्राणिदोषमूलाः मुद्रणादिदोषजाश्चाशुद्धयस्ताः संशोधयन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः सफलयन्तु च मत्परिश्रमम् प्रसीदन्तु चानेनव्यापारेण सवान्तर्यामा नारायण इति शम् ।

अडकरोपनामकमुकुन्दशास्त्री ।

श्रीगणेशाय नमः ।

विधिरसायनम् ।

श्रीमदप्ययदीक्षितविरचितम् ।

उद्वाच योगकलया हृदयाब्जकोशम्
धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः ।
यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः

श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥ १ ॥

जन्मस्थिमलयं समस्तजगतां यस्यैव लीलायितं
यस्मिन्नायतते भवस्थिरमहापाशक्षयः प्राणिनाम् ।
तद्ब्रह्मादिभिरप्यगम्यविभवं विश्वाधिकं शाश्वतं
साख्यं ब्रह्म रसालमूलरसिकं पश्येयमन्तर्दृशम् ॥ २ ॥

यत्कुमारिलमतानुसारिणा
निर्मितं विधिरसायनं मया ।

पदग्रहणमनतिस्फुटोद्यमं

तत्सुखावगतये विविच्यते ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रकरणाविघ्नसमाप्तये सूत्रकारस्य महर्षे-
रनुस्मरणार्हं मङ्गलमाचरन्नेव प्रकरणारम्भं ताव-
दाक्षिण्य समाधत्ते ।

१ शास्त्रे कदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम यन्मन्त्रेदविपश्चित इति प्रकरणलक्षणम् ॥

विख्याता मुनिवर्यसूक्तिषु विधा
 स्तिस्त्रो विधिस्त्रोतसाम्
 आचार्यैर्विशदं विविक्तविषया-
 स्ताश्च व्यवस्थापिताः ।
 किं तत्रास्ति विचार्यमार्यमथिते
 मार्गे निसर्गोज्ज्वले
 नानोदाहरणैस्तु ताः
 प्रविशदीकर्तुं प्रवर्त्तामहे ॥ १ ॥

मुनिवर्यस्य भगवतो जैमिनेः सूत्रेषु विधिर्वा स्यादपू-
 र्वत्वात् । नियमार्था वा श्रुतिरुच्यते । परिसंख्या इत्येव-
 मादिषु द्वयोर्विधिप्रकाराः प्रसिद्धाः । अपूर्वविधिर्निय-
 मविधिः परिसंख्याविधिश्चेति । ते च भट्टपादैः परस्प-
 रासंकीर्णविषयतया स्पष्टमेवोपपादिताः । तत्र स्वत-
 एव निरवद्ये ग्रन्थकारैश्च बहुभिर्निष्कर्षं प्रापितेऽपूर्ववि-
 ध्यादिविभागे नूतनं किं चिद्विचारणीयं नास्त्येव यद्यप्येवं
 तथाप्यपूर्वविध्यादीनां द्वादशस्वप्यध्यायेषु विप्रकीर्णैरि-
 हापूर्वविध्यादिलक्षणविचारव्याजिन तत्रतत्र प्रदर्शनीयेषु
 दाहरणविशेषैस्तमेवार्थमतिस्पष्टीकर्तुं प्रवर्त्तामिदमार-
 भ्यत इत्यर्थः । अथ,

विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥

इति श्लोकेनाचार्यैरपूर्वविध्यादीनां लक्षणामुखेन वि-
भागः कृतः । तत्र ब्रौह्मिन् प्रोक्षतौल्यत्वापूर्वविधिः । एत-
दभावे हि दर्शपौर्णमासिकेषु ब्रौहिषु प्रोक्षणं कथमपि
न प्राप्नोति ब्रौह्मीनवहन्तीति नियमविधिः । एतदभावे
पुरोडाशार्थमुपात्तेषु ब्रौहिषु तुषविमोके लोकसिद्धका-
रणात्वात्तदाक्षिप्ततयाऽवघातः प्राप्नोत्येव किं तु लो-
कसिद्धकारणात्वाविशेषात्कदा चित्रखविदलनमपि प्रा-
प्नोतीति पाक्षिकी तस्याच्चेपतः प्राप्तिः । इमामगृ-
भणन् रशनामृतस्येत्यश्वभिधानीमादत्त इति परि-
संख्याविधिः । एतदभावे ऽथगृभणन् रशनामिति-
लिङ्गादग्निचयनप्रकरणाम्नातो मन्त्रस्तत्रत्याश्वरशना-
ग्रहणे नियतमेव प्राप्नोति किं तु लिङ्गाविशेषात्तत्र-
त्यगर्दभरशनाग्रहणे ऽपि प्राप्नोतीति तत्र चान्यत्र च
प्राप्तिः । यद्यपि नियमपरिसंख्योदाहरणयोः पाक्षिकी
नियता च प्राप्तिर्वस्तुतो नास्त्येव तुषविमोकेन कार्ये-
णाक्षिप्ततयाऽवघातस्य पाक्षिकी प्राप्तिर्वक्तव्या आच्चे-
पात्प्रागेव ब्रौह्मीनवहन्तीति प्रत्यक्षशास्त्रं भटिति प्रव-
र्त्तते तदनन्तरं प्रत्यक्षशास्त्रसिद्धेनैकेनोपायेन नैराका-
ङ्क्षादनियतोपायाच्चेप एव न प्रवर्त्तते । एवं प्रत्यक्षशा-
स्त्रेणाश्वरशनाग्रहणे भटिति विनियुक्तस्य मन्त्रस्य तेनैव
नैराकाङ्क्षाद्रशनादयसाधारणेन लैङ्गिकविनियोगक-

ल्पनं न प्रवर्तते । एवं च नियमपरिसंख्ययोरप्यपूर्ववि-
 धिवद्वस्तुतो ऽत्यन्ताप्राप्त एव विषयस्तथापि नियमपरि-
 संख्याशास्त्रयोरप्रवृत्तौ अर्थाक्षेपेण नखविदलनस्यापि
 कदा चित्प्राप्त्यावघातस्यापि पाक्षिक्येव प्राप्तिः स्यात् । म-
 न्त्वस्य लिङ्गाविशिष्टेण गर्दभरशनाग्रहणे ऽपि विनियोगः
 स्यात् । तयोः प्रवृत्तौ त्वाक्षेपमन्त्वलिङ्गावतारप्रतिब-
 न्धद्वारावघातस्य नियतता मन्त्वस्य गर्दभरशनातो निवृ-
 त्तिश्च लभ्यते इति नियमपरिसंख्याविध्योः प्रवृत्तावपूर्व-
 विध्यविशिष्टेष्वप्याक्षेपमन्त्वलिङ्गावतारप्रतिबन्धद्वारा ऽव-
 घातनियमेन गर्दभरशनायां मन्त्ववर्जनेन च फलवत्त्वा-
 त्फलतो नियमपरिसंख्याव्यपदेश इत्यपूर्वविधितस्तयो-
 भेदः । यद्यपि नियमे नखविदलनादिनिवृत्तिः परिसं-
 ख्यायां गर्दभरशनादिनिवृत्तिरितौतरनिवृत्तिलाभ उभय-
 त्वाप्यविशिष्टः । अवघातेनैव तुषविमोकः कार्यः अश्वर-
 शनायामेव मन्त्वः कार्य इत्येवकारेण फलविवरणमप्य-
 विशिष्टं तथाप्यवघातशास्त्रेणावघातनियमस्याक्षेपतो
 ऽवघाताऽप्राप्यब्रौह्मणेष्ववघातप्रापणरूपस्याकरणे उपा-
 यान्तरसाधारणेनाक्षेपेणापातत उपायान्तरस्य निराक-
 र्तुमशक्यतया तन्निवृत्त्यसम्भवेन नियमस्य प्रथमोप-
 स्थितत्वाद्विधेयगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्चाप्राप्तांशप्रापण-
 रूपो नियम एव फलम् । उपायान्तरनिवृत्तिस्तु चर-
 मोपस्थितत्वाद्विधेयगतत्वेन विप्रकृष्टत्वाच्च तदनुनिष्ठा-
 दिनी न फलम् । परिसंख्योदाहरणे तु द्वयोरपि नित्य-
 प्राप्तिसंभवेन स्वरूपप्राप्तेर्नियमस्य वा फलत्वायोगादित-
 रनिवृत्तिरेव फलम् । एवं नियमपरिसंख्याविध्योः फलभेदे

स्थिते सति एवकारेण फलविवरणमेकतायोगव्यवच्छेदार्थं मन्यत्राऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति विशेषो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

एवमाचार्यश्लोकार्थं मनसि निधाय तत्र कांश्चिदर्थानाक्षेपसमाधानार्थां विचारयितुं तदुक्तमपूर्वविधिलक्षणां तावदाक्षिपति ॥

अत्यन्ताप्राप्तियुक्ते विधिरिति-
विषये सप्तमी वर्ण्यते चेत् अ-
व्याप्तिः प्राप्तियुक्तं विषयमुपग-
तेष्वग्निविध्यादिषु स्यात् ॥ अ-
ग्रे दृष्टैव सप्तम्यविषयगतये यो-
ज्यते चेत् त्वयनीकाभाजोरग्र-
त्वविध्योः प्रथमपदजुषोः स्या-
त्तदा ऽव्याप्तिदोषः ॥ २ ॥

अत्यन्तमप्राप्ते विधिरित्यपूर्वविधिलक्षणमयुक्तम् । तत्र ह्यप्राप्त इतिविषयसप्तमी, सति सप्तमी वा स्यात्, आद्यो यो विधिविषयत्वेनान्वेति तस्यैवाप्राप्तिर्वक्तव्या द्वितीये विधिविषयस्य प्राप्तिसत्वे ऽपि तदन्यस्य यस्य कस्यचिदप्राप्त्या लक्षणमुपपद्यत इति विशेषः । तत्र विषयसप्तमीपक्षे विधिविषयत्वेनाभिमतस्य सर्वथा ऽप्राप्तिर्विवक्षिता उद्देश्यसम्बन्धित्वेन वा । आद्ये “य एवं विद्वानग्निं चिनुते”

“अग्निहोत्रं जुहोति” “दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं
तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्य”मित्यादिविधिभिः स्वरूपेण
प्राप्तानामग्न्यग्निहोत्रप्राजापत्यथागादीनां क्रतुनिमित्त-
फलादिसम्बन्धार्थेषु “अथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयज-
न्ति” “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “चित्तया यजेत पशु-
काम” इत्यादिविधिषु लोकातः स्वरूपेण प्राप्तानां राज-
सूयादिसम्बन्धार्थेषु “अक्षैर्दीव्यती” त्यादिविधिषु चाव्या-
प्तिः स्यात् । द्वितीये वैकृतेष्वग्निविधिष्वतिग्राह्यविधिषु
चाव्याप्तिः स्यात् । तथा हि “य एवं विद्वानग्निं चिनुत”
इति प्रकृत्य श्रूयते “अथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति
तसुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण” त्यादि ।
तत्राग्निं चिनुत इति चयनेनाग्निं संस्कारादित्यर्थः । च-
यननिष्पादिते स्थण्डिले ऽग्निं स्थापयेदिति यावत् । स्थ-
ण्डलनिष्पादकस्य चयनस्य साक्षादग्निसंस्कारकत्वाद्यो-
गादथातो ऽग्निमित्यादेश्चयननिष्पादिते स्थण्डिले आहव-
नीयाग्निस्थापनानन्तरं तस्मिन्नावग्निष्टोमादिभिर्यजे-
तेत्यर्थः । तथातिग्राह्या नाम केचन ग्रहाः तानधिकृत्य
श्रूयते उक्थ्ये गृह्णीयाद्विश्वजिति ग्राह्या इत्यादि । तत्रा-
ग्निस्तावत्प्रकृतावप्यस्ति । अग्निष्टोमेनानुयजन्तीति वि-
धानात् । न च प्रकृतेः प्राकराग्निकोत्तरवेद्यवगोधात्तत्रा-
नारभ्य विहितो ऽग्निर्न निवेष्टुमीष्ट इति तत्राग्निष्टोम-
पदं विकृत्यग्निष्टोमपरं स्यादिति वाच्यम् । प्रकरणेन
वाक्यबाधायोगात् । न च यथा सप्तदशसामिधेनौरनु-
ब्रूयादित्यनारभ्याधौतं साप्तदश्यं प्राकराग्निकपाञ्चदश्या-
वरोधात्प्रकृत्योद्देशपूर्णमासयोर्निवेशमलभमानं मितवि-

न्दादिविकृतिगामिजातमेवमग्निरपि स्यादिति वाच्यम् ।
 स्नाप्तदृश्यस्य हि सामिधेनौमात्रसंबन्धो वाक्येनावगम्यते
 क्रतुसंबन्धस्तु तस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थमव्यभिचरितक्रतुसं-
 बन्धिसामिधेनौलिङ्गेन क्रतुं हृदयमागमय्य कल्पयित-
 व्यः । पाञ्चदृश्यस्य तु प्रकरणावशात्स्वत एव बुद्धौ विप-
 रिवर्त्तमानेन क्रतुना संबन्धः क्लृप्त इति युक्तमेव तत्र
 प्राकरणिकस्य बलवत्त्वम् । इह तु अग्निष्टोमशब्दः क्र-
 तुमेवाभिधत्त इति तत्संबन्धे वाक्येन कृते प्रकरणेन वा-
 धो न युक्तः । तस्मादनारभ्याधीतो ऽप्यग्न्याधारस्यगिह-
 लरूपो ऽग्निः प्रकरणस्नातयोत्तरवेद्या विकल्पितः प्र-
 कृतौ निविशत इत्यस्ति तत्र स्थापनेन संस्कृत आहव-
 नौयाग्निः प्रकृतौ । एवमतिग्राह्या अप्युपस्तम्भनं वा ए-
 तद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति प्रकृतौ विहिताः सन्ति
 प्रकृतौ सन्तश्चाग्न्यतिग्राह्याः सर्वासु विकृतिष्वतिदेशे-
 नैव प्राप्नुवन्तीति कामु चित्तेषां श्रवणं न तत्प्राप्त्यर्थं
 किं तु तदाश्रितगुणकामप्राप्त्यर्थम् । अग्न्याद्याश्रिता हि
 गुणकामाः श्रूयन्ते । “श्रयेनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम” इ-
 त्यादयस्ते चादकान् प्राप्नुवन्ति । अङ्गस्य हि सतश्चो-
 दकात्कथंभावाकाङ्क्षाकल्पयात्प्राप्तिः न त्वङ्गाश्रितानां
 फलार्थगुणानां । तथा निर्णीतं चाष्टमाध्याये गुण-
 कामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् निवृत्तिर्वा कर्मभेदा-
 दितिपूर्वोत्तरप्रक्षमत्वाभ्याम् । एवं चाग्न्यतिग्राह्याणां प्र-
 कृतौ कासु चिद्विकृतिषु च उपदेशेन तासां प्रकृतेश्च
 सामानविध्ये सति तदाश्रिताः फलार्थगुणाः प्रकृताविव
 तासु विकृतिष्वपि प्राप्नुवन्ति । न च प्रकृतावग्न्युत्तर-

वेद्या सह विकल्पितत्वात्कासु चिद्विकृतिष्वग्न्युपदेशस्त-
 न्नियमार्यो ऽस्त्विति वाच्यम् । अनारभ्याधीतमग्निं प्रकृ-
 त्वाथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनेत्यादिवाक्यैस्तस्य प्रकृतिविकृ-
 तिरूपक्रतुसंबन्धः क्रियते न तु तत्तत्क्रतुप्रकरणे । ततश्च
 विकृतिष्वग्न्युपदेशस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायांमग्निप्रक-
 रणास्मात्ततया सन्निहितानां तदाश्रितगुणकामानां प्र-
 वृत्तिः प्रयोजनमित्येवं कल्पयितुमुचितं नत्वसन्निहित-
 तत्तद्विकृतिप्रकरणव्यवस्थिताच्चोदकगणात्प्राप्ययोत्तरवे-
 द्याग्नेः पान्क्तिकत्वप्रसक्त्यपेक्षस्तन्नियमः प्रयोजनमिति
 कल्पयितुमुचितम् । न च वाच्यमुत्तरे ऽहनि द्विरा-
 चस्य गृह्यत इति सर्वेषां द्विरावाणामतिरात्रसंस्थे द्वि-
 तीयेऽहनि षोडशिग्रहनिमविधिस्तत्तद्विरात्रप्रकरणव्य-
 वस्थितचोदकगणप्राप्येन षोडशिग्रहाभावेन षोडशिग्र-
 हस्य पान्क्तिकत्वप्रसक्त्यपेक्षो दृष्टस्तथेहापि स्यादिति
 तत्र सन्निहितप्रयोजनालाभेनागत्या तथा कल्पनात्
 इह सन्निहितबुद्धिविपरिवर्तमानप्रयोजनसम्भवे दूरस्थि-
 तं बुद्धावविपरिवर्त्तमानं विशकलितानेकचोदकानुमन्वा-
 नसापेक्षमर्थं हृदयमागमय्य प्रयोजनकल्पनानौचित्यात्
 एतेनः द्विरात्रादिषु चोदकेन प्राप्तानामङ्गान्तराणां
 निवृत्त्यर्थं द्विरात्रादिष्वग्निरेव नाङ्गान्तराण्येति वा द्वि-
 रात्राद्यतिरिक्तविकृतिषु चोदकात्प्राप्तस्याग्नेर्निवृत्त्यर्थं
 द्विरात्रादिष्वेवाग्निर्नान्यासु विकृतिष्विति वा परिसं-
 ख्याविधिरस्त्वित्यपि शङ्का निरस्ता प्रकरणासन्निधापि-
 तप्रयोजनसम्भवे द्विरात्रादिचोदक पर्यालोचनालभ्यस्य

विकृत्यन्तरचोदकपर्यालोचनालभ्यस्य वा प्रयोजनत्वक-
ल्पनायोगात् । प्रकृति समानविधानस्य चोदकप्राप्ति-
परिसंख्यात्वानुपपत्तेश्च । तथा हि न तावदङ्गान्त-
रपरिसंख्योपपद्यते । सा हि गृहमेधीयपञ्चमपक्षन्या-
याच्चोदकप्राप्तपरिसंख्या वा स्यात्तदष्टमपक्षन्याया-
च्चोदकपरिलोपकत्वेनाप्राप्तपरिसंख्या वा । नाद्यः ।
वैकृताग्निविधानकाल एव प्राकृताग्निविधेर्निष्पद्यमा-
नतया तत्पूर्वकस्याग्न्यङ्गान्तरसाधारणस्य चोदकस्य
तदान्नोमात्मलाभाभावेन ततः प्राप्त्यभावात् । प्रा-
प्तपरिसंख्यात्वे स्वार्थत्यागः परार्थगृहणं प्राप्तबाध-
श्चेति दोषत्रयापत्तेश्च । प्रागेव चोदकतः प्राप्तत्वे ह्य-
ग्निर्न विधातव्यः चोदकतः प्राप्तानि त्वङ्गान्तराणि स्व-
यमेव न निवर्तन्त इति प्रतिषेध्यानि । अतो वैकृता-
ग्निश्रवणस्याग्निविधिरूपस्वार्थपरत्वं त्यक्तव्यम् अङ्गान्तर-
निवृत्तिरूपपरार्थलक्षकत्वं चाङ्गीकरणीयं । चोदकप्राप्तानि
चाङ्गान्तराणि बाधितव्यानि । यदि हि रशनादान-
परिसंख्याविधिवदप्राप्तपरिसंख्या स्यात्तदैव विधिश्रव-
णस्य प्रागप्राप्तस्वार्थविधायकस्य तेनैव नैराकाङ्क्ष्यमा-
पाद्य ग्राह्यपरिसंख्येयसाधारणप्रमाणप्रवृत्तिप्रतिबन्धक-
तया फलतः परिसंख्यात्वमिति वैदीष्यं नोपपद्यते । अ-
प्राप्तपरिसंख्येति द्वितीयपक्षोऽपि नोपपद्यते । गृहमेधीये
ह्यज्यभागौ यजतीति दार्शपौर्णमासिकयोराज्यभाग-
योश्चोदकात्सम्भवत्प्राप्तिकयोः पुनः श्रवणं क्लृप्तोपकारा-
ऽऽज्यभागसंबन्धेन गृहमेधीयप्रयोगविधेर्नैराकाङ्क्ष्यमा-
पाद्य चोदककल्पनाप्रतिबन्धकत्वेन गृहमेधीयस्य प्रकृ-

तिराहित्यरूपापूर्वतापरमित्यङ्गीकृतम् । न चेह प्रकृताव-
 ग्निविधेः क्लृप्तोपकारतास्ति । प्राकृताग्निविधेरपि वै-
 कृताग्निविधानकाल एव निष्पद्यमानत्वात् । अत एव
 क्रत्वन्तरपरिसंख्येति पक्षो ऽपि नोपपद्यते हिरावा-
 दिष्वग्निविधानसमये तत्समयविधानस्य प्राकृतस्या-
 ग्नेर्विकृत्यन्तरे चोदकतः प्राप्त्यभावात् । न च तत्वा-
 प्राप्तपरिसंख्यात्वं शङ्कितं शक्यम् हिरात्रादिष्वग्निविधा-
 नेन विकृत्यन्तरप्रयोगविधीनां नैराकाङ्क्ष्यापादनामम्भ-
 वात् । न च चोदकसत्त्वे कासु चित्पुनः अवगुं व्यर्थं मा-
 भूदिति अग्निविषये चोदकाभावज्ञापकं सदर्थतः परि-
 संख्या स्यादिति वाच्यम् । अग्न्यङ्कान्तरसाधारणस्य चो-
 दकस्य निवारयितुमशक्यत्वात् अग्निमात्रे प्रत्येकं चोद-
 काभावात् । तस्मात्प्रकृतौ विकल्पितमग्निं यथा प्रकृत्ये-
 व हिरावादिषु विदधानानां हिरात्रादिष्वङ्कान्तराणि
 विकृत्यन्तरेष्वग्निं चापरिसञ्चक्षाणानां वैकृतानामग्नि-
 विधीनामतिग्राह्यविधीनां च गुणकामप्राप्तिरेव प्रयो-
 जनं तथा व्यवस्थापितं चाग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदे-
 शादप्रवृत्तिरिति दाशमिकाधिकरणे ततश्चातिदेशप्राप्त-
 विषयत्वेनाप्राप्तविषयत्वाभावात्तेषु लक्षणास्याव्याप्तिः ।
 न च ते माभूवन्नपूर्वविधय इति वाच्यम् । अप्राप्तांश-
 परिपूरणेतरनिवृत्तिफलरहितानामप्राप्तगुणकामप्राप्ति-
 फलानां तेषामपूर्वविध्यन्तर्भावावश्यम्भावादन्यथा तेषां
 नियमपरिसंख्ययोरप्यनन्तर्भावेन विधिवैविध्यमङ्गापत्तः ।
 नन्वस्तु सतिसप्तमीति द्वितीयः पक्षः । नियमः पाक्षिके-
 सतीत्यग्रेतनसप्तम्यवैख्यलाभात् । तथा सति नोक्ता-

व्याप्त्यवकाशः । न च वाच्यमग्न्यादिविधिषु विधिविष-
यस्य प्राप्तत्वे ऽपि श्येनाकृत्यादिगुणो न प्राप्त इति
खल्वव्याप्तिपरिहारं मन्यसे तद्भ्रान्तिविलसितं तस्यापि
“श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम” इत्यादिवाक्यैः स्वरूपेण
स्वस्वोद्देश्यस्वर्गादिसंबन्धित्वेन च प्राप्तत्वादिति । ततो
ऽप्यन्यस्य यस्य कस्यचित्सम्भावितामप्राप्तिमादाय लक्ष-
णानुगमनोपपत्तेः । लक्षणीयविध्युद्देश्यसंबन्धित्वेनाप्रा-
प्तिविवक्षायां तस्याप्यप्राप्तिसम्भवाच्च । न ह्यग्नेर्विकृ-
तिसंबन्धोपदेशाभावे तदाश्रितगुणकामानां विकृतिम-
ध्ये ऽनुष्ठानप्रसक्तिरस्तीति चेत् । उच्यते यस्य च भावेन
भावलक्षणमिति सूत्रानुशिष्टया सतिसप्तम्या यस्याप्रा-
प्तिर्विधिप्रवृत्तावुपलक्षणात्वेन निर्दिष्टा तत्प्राप्तिफल-
कत्वपर्यन्तलक्षणमिति विवक्षितं, न वा । तद्विवक्षायां
हन्त्यादिनियमविधिष्वतिव्याप्तिप्रसङ्गः । दार्शपौर्णमा-
सिककृत्स्नाङ्गकलापोपदेशोपजौविपाशुकचोदकाधीनप्र-
सक्त्यपेक्षे “न तौ पशौ करोती” त्याज्यभागनिषेधे उक्तचो-
दकाधीनप्रयाजादिप्राप्त्यपेक्षे “एकादशप्रयाजान्यजती”
त्यादिशास्त्रविहिते प्रयाजैकादशत्वादिगुणे च स्वस्वो-
द्देश्यमप्राप्त एवाज्यादिधर्मे विलापनादौ प्रकृतविध्यु-
द्देश्यमप्राप्ते एव ब्रौहीनवहन्तीत्यादिनियमविधिप्रवृत्तः ।
अतस्तत्परिहाराय तत्प्राप्तिफलकत्वपर्यन्तमवश्यं वि-
धिलक्षणीयम् । तथा सति अनौकाभाजोरादयोरग्रतावि-
ध्योरव्याप्तिः । तथा हि द्वादशाहे अनौकाम्नाता । ऐ-
न्द्रवायवाग्नौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहुरथेतरेषां
नवानामन्धामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथशुक्राग्रमथोग्रय-

णाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्र्यणाग्रमथैन्द्रवाय-
 वाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्र्यणाग्रमिति । अत्रेतरेषां नवाना-
 मङ्गामग्रतास्त्रयीका इत्युच्यन्ते । तयाणामैन्द्रवायवाग्रः
 शुक्राग्र्यणाग्रताहृपाणामनौकानां समाहार इति व्युत्प-
 त्तेः । अत्र त्रयीकायामाद्यो ऽहनी रथन्तरबृहत्सामनौ ।
 तथा च तयोरैन्द्रवायवाशुक्राग्रते प्रकृतितो ज्योतिष्टो-
 मादेव प्राप्तः । ज्योतिष्टोमे “यदि रथन्तरसामा सोम-
 स्याद्वैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा
 शुक्राग्रानिति” रथन्तरसामत्वेन बृहत्सामत्वेन च नि-
 मिच्चेन तयोरग्रतयोर्विहितत्वात् । एवमतिदेशप्राप्त-
 योरपि विधानमनैमित्तिकत्वार्थं तस्य प्रयोजनं तद्विकृ-
 तित्वमप्यपि रथन्तरबृहत्सामत्वे निमित्ते ऐन्द्रवायवशु-
 क्राग्रत्वप्राप्तिः । तद्यथा गर्गविराजे द्वितीयमहर्षिमदेव्य-
 पृष्ठं तत्र बृहत्सामत्वाभावे ऽप्यनैमित्तिकी शुक्राग्रता
 द्वादशाहतोऽतिदेशात्प्राप्नोति । तदेतत्सर्वं त्रयीकायां
 न्यायोक्तेष्वस्नानं गुणार्थं स्यादिति दाशमिकाधिकरणे
 निरूपितम् । एवं च सत्यैन्द्रवायवशुक्राग्रताहृपे विधेये प्र-
 कृतविध्युद्देश्यं द्वादशाहिकमाद्यमहर्षयमप्राप्ते सति तत्र
 तत्प्राप्त्यर्थ्यमैन्द्रवायवशुक्राग्रताविध्योः प्रवृत्तिर्न भवती-
 त्यनिवार्था तयोरव्याप्तिः । तथा गवामयने आद्ययो-
 रन्होरैन्द्रवायवाग्रत्वविधौ श्रूयते तयोरप्यव्याप्तिस्तथा-
 हि गवामयने ऽप्युक्तहृपा त्रयीका सा चैकषष्टाधिक-
 विशतसुत्यात्मकस्य गवामयनस्य पूर्वस्मिन्पक्षस्याशी-
 त्युत्तरशतसुत्यात्मके तद्वान्तरप्रकरणावलादङ्गत्वेन नि-
 विशते । एकया च त्रयीकाया पूर्वपक्षो न पूर्यत इत्याव-

र्त्तनीया सा तदावृत्तिश्च द्वेधा सम्भवति दण्डकलितव-
दावृत्तिः स्वस्थानविवृद्धिश्च । यथा चेतमाने कर्त्तव्ये क्वचि-
त्कृत्स्नं मानदण्डं निवेश्य तदनन्तरदेशे ऽपि कृत्स्न एव
मानदण्डा निवेश्यते । एवं प्रथममहरैन्द्रवायवाग्रं द्वि-
तीयं शुक्राग्नमित्येवं प्रकारेण कृत्स्नां त्र्यनीकामनुष्ठाय
तथैव सा पुनः पुनरनुष्ठायते चित्पूर्वास्मिन्पक्षसि विंशति-
वारं त्र्यनीकाया दण्डकलितवदावृत्तिर्भवति । अथ पूर्व-
पक्षो नवधा विभज्य आद्ये विंशतिसुत्यात्मके भागे ऐ-
न्द्रवायवाग्रता द्वितीये भागे शुक्राग्रतयेवमेकवारमे-
व सानुष्ठायते चेत् तदन्तर्गता स्वस्थानएव वि-
वृद्धिः । यद्यैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्यादावहर्ग्रहणं
विवक्षितं तदा दण्डकलितवदावृत्तिर्भवति । अहरपूर्व-
प्रयुक्ताश्च तत्तदगता भवन्ति । तदविवक्षायां तु स्वस्था-
नविवृद्धिर्भवति । अहः संघातहृत्पञ्चभागगताश्चाग्रता
अहर्धर्मत्वाभावाद्भवामयनिकपरमापूर्वप्रयुक्ता भवन्ति ।
एवं स्थिते दाशमिके एकादशिनौवत् त्र्यनीकापरिवृत्ति-
स्यादित्यधिकरणे ऽहःशब्दस्य श्रूयमाणत्वादण्डकलित-
वदावृत्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा प्रथमभागस्थोद्दिश्यमान-
स्यान्तो अह उद्दिश्यमानस्य प्राथम्येन वा विशेषणयोगा-
द् ग्रहैकत्ववदेकत्वमविवक्षितं कृत्वा प्रथममहरित चो-
द्देष्टव्यम् । तत्राह रुद्रदेशे ऽह्नां धर्मा उपदिष्टाः स्युरित्यथे-
ति निर्देशानुपपत्तिः । अतः प्रथममैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्रा-
ग्नमित्येतावदेव विवक्षितम् । अहःशब्दस्तु द्वादशाहिकत्र्य-
नीकायां प्रथमादिभागानां वस्तुगत्या ऽहोहृत्पत्वादनुवादः
गवामयनिकत्र्यनीकायामहः संघातपरो ऽनुवादः । त-

स्थात्स्वस्थानविवृद्धिरिति सिद्धान्तितम् । एवं च त्व्यनीका-
 विधिबलादैन्द्रवायवाग्न्यामज्ञामाद्यायां विंशती तद-
 न्तर्गतयोराद्ययोरन्धोपुनरैन्द्रवायवाग्नत्वविधानं तत्तदह-
 रपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्ध्यर्थं तत्फलं तत्तद्विकारेष्वेकाहक्रतुषु र-
 यन्तरसामत्वाभावे ऽप्यैन्द्रवायवाग्नत्वप्राप्तिरिति प्रतिपा-
 दितं तन्त्रत्वे । ततश्च तयोरप्यैन्द्रवायवाग्नत्वविध्योरनि-
 वार्यैवाव्याप्तिः । न चावोदाहृतेषु विधिषु विधेयानाम-
 ग्रतानामुद्देश्येषु द्वादशाहिकगवामयनिकेष्वहःसु चो-
 दकत्व्यनीकोपदेशाभ्यां प्राप्तिरसत्त्वे ऽपि तदन्येषां केषां
 चिदप्राप्त्या तेषु लक्षणं समर्थनीयमिति शङ्कितुं शक्यम् ।
 तेषां विधीनां तत्प्राप्तिफलकत्वाभावात् । अत्र विषय-
 सप्तमीपक्षे विकल्पद्वयस्यापि दूषणमव्याप्तिः प्राप्तिर्युक्त-
 मित्यादिना दर्शितम् । तत्राद्यविकल्पदूषणे अग्निविधि-
 शब्देन प्रकृतिविकृतिसाधारणमग्नेः क्रतुसंबन्धविधि-
 मात्रं ग्राह्यम् । आदिशब्देन चाग्निहोत्रप्राजापत्ययाग-
 विदेवनादिविधिर्ग्राह्यः । द्वितीयविकल्पदूषणे ऽग्निवि-
 धिशब्देनाग्नेर्विकृतिसंबन्धविधिर्ग्राह्यः । आदिशब्देन त्व-
 तिग्राह्यविधिः । सप्तिसप्तमीपक्षे तत्प्राप्तिफलकत्वावि-
 वक्षायां यददूषणं तत्पञ्चमश्लोके प्रदर्शयिष्यमाणत्वा-
 दिह न प्रदर्शितं तद्विवक्षायां यदव्याप्तिद्वयं तत्त्व्यनीका-
 भाजोरित्यादिना दर्शितम् । तत्राद्याव्याप्त्युदाहरणे त्र-
 यनीकाभाजोद्वादशाहिकत्रयनीकान्तर्गतयोरैन्द्रवायवाग्न-
 त्वशुक्राग्नत्वविध्योरव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयाव्याप्त्युदा-
 हरणे यत्र गवामयनिकौ त्रयनीका तत्रैव स्वयं प्रव-
 र्तमानतया त्रयनीकाभाजोरैन्द्रवायवाग्नताविध्योरव्या-

प्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥ स्यादेतत्सतिसप्तमीपक्षे प्रथमविकल्पे उद्भावितामिदमव्याप्तिद्वयं न प्रसज्यते तथा हि द्वादशाहयनौकान्तर्गतमग्नताद्वयं परमापूर्वसाधनत्वोपहितयोराद्ययोरन्धोर्विधीयते । न च तथाभूतयोस्तयोः प्रकृतितस्तदग्नताद्वयं प्राप्तं किं तु अवान्तरापूर्वसाधनत्वोपहितयोरेव द्वादशानां सोमयागानामेकफलावच्छिन्नानां सहानुष्ठाने ऽपि प्रतिसोमयागं चोदकस्य पृथक् प्रवृत्तेः । तथा गवामयनिकयोराद्ययोरन्धोरवान्तरापूर्वसाधनत्वोपहितयोरैन्द्रवायवाग्नताद्वयं विधीयते । न च तथाभूतयोस्तत्प्राप्तं किं तु परमापूर्वसाधनत्वोपहितयोरेव । इदं च तत्तदव्याप्त्युद्भावनस्यले स्पष्टीकृतम् । तथा चोद्देश्यतावच्छेदकहूपेणाप्राप्तिसत्त्वादुद्भाविताव्याप्त्योर्नौवकाश इत्याशङ्क्याह ।

अप्राप्तिं प्राप्तिभाजामपि यदि परमावान्तरापूर्वकत्वव्यावृत्तोद्देशे प्रयधर्मैः सृजसि विघटयन्नेनमव्याप्तिदोषम् । तस्मादादाय लक्ष्मक्षयकृतिनिहितं स्यादतिव्याप्तिवक्त्रे ब्रीह्युद्देशो ऽपि हन्तौ नियमविधिपदे खल्वपूर्वावलीढः ॥ ३ ॥

यद्यव्याप्तिं परिहर्तुं प्राप्तानामथगतानामपूर्वविशेष-
 साधनत्वोपाधिभेदेनाप्राप्तिं लक्षणार्थत्वेन कल्पयन्ति त-
 दा केषां चिदेव प्रसिद्धानामपूर्वविधीनां संग्राहकमिदं
 लक्षणमुक्तमिति लभ्यसंकोचविवक्षया सुपरिहरादव्या-
 प्तिदोषादादाय लक्षणहानिकरस्य नियमविधयतिव्या-
 प्तिदोषव्याघ्रस्य वदने इदं लक्षणं त्वया निहितं स्यात् ।
 ब्रीह्रीनवहन्तीति नियमविधावपि ब्रीह्रीणामपूर्वसाधन-
 त्वोपहितानामेवोद्देश्यतया उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणा-
 प्राप्तिसत्त्वात् । तत्र हि द्वितीयाश्रुत्या ब्रीह्रीणामवघात-
 साध्यत्वमस्ति प्रागेव सिद्धत्वात् नापि ब्रीह्रीनवहन्तीति
 लौकिकब्रीह्यवहननानुवादवाक्य इवात्र तुषविमोक्तवि-
 शिष्टत्वेन रूपेण तत्साध्यत्वं द्वितीयार्थ इति वक्तुं शक्यम् ।
 विदलनेनापि सम्भवति तस्मिन्नत्र विवक्षितस्यावघातनि-
 यमस्यानुपयोगात् । तस्मादपूर्वसाधनत्वाकारेणैव तेषां
 तत्साध्यत्वं वाच्यम् । न च यथाग्नीनादधीतेत्यत्राग्नीनां
 स्वरूपेणाधानसाध्यत्वं तथेहापि स्यादिति वाच्यम् । तत्रा
 “वहनीये जुहोति” “गोर्हपत्ये हवींषि श्रपयति” “दक्षि-
 णाग्नावान्वाहार्यं प्रचतीति” वाक्यान्तरैर्होमादिषु वि-
 नियुक्तानां संस्कारविशेषविशिष्टाग्निरूपाणामाहवनौया-
 दीनां साधनाकाङ्क्षायामाधानविधानात् । तेषां संस्कार-
 विशेषावच्छिन्नत्वेन रूपेणाग्निपदोपात्तानामाधानसाध्य-
 ता युक्ता । न चेह ब्रीहयः संस्कारविशिष्टाः क्रतौ वि-
 नियुक्ताः येनावहननवाक्ये ऽपि तेषां तद्विशिष्टतयोपादा-
 नात् तेन रूपेणावहननसाध्यता युक्ता स्यात् । ब्रीहिभि-
 तेति जातिमात्रेण हि ब्रीहयः क्रतौ विनियुक्ताः ।

न चात्र सक्तून्यायेन विनियोगभङ्गः^१ कल्पयितव्यः अपूर्वसाधनत्वलक्षणमात्रेण प्रधानद्वितीयाश्रुतिनिर्वाहे आकाङ्क्षितदृष्टफलत्वे नियममात्रविषयतया विधिलाघवे च सम्भवति द्वितीयाश्रुतिबाधस्यानाकाङ्क्षितादृष्टफलकल्पनस्यात्यन्ताप्राप्तिप्रापकापूर्वविधिगौरवाभ्युपगमस्य^२ चायुक्तत्वात् । न चैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणायामाज्यसान्नाय्यजुहुस्रुवादीनामप्यवघातप्रसङ्गः । ब्रौह्मीणां ह्यवगतमपूर्वसाधनत्वं लक्षणायम् । तेषां चाग्नेयाद्यपूर्वसाधनत्वं तण्डुलनिर्वृत्यादिहारकं ब्रौहिभिर्यजेतेत्यादिशास्त्रेणावगतमिति तल्लक्षणायां यवसाधारण्यमात्रलाभे ऽपि कान्यवातिप्रसङ्गः तथैवावश्यलक्षणायामवघातस्य दृष्टफलत्वनिर्वाहाय । तदेतत्सर्वं तेषामर्थेन संबन्ध इति तार्त्तीयधिकरणे द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगादिति नावमिकाधिकरणे च स्पष्टमिति भावः ॥ ३ ॥ एवं प्राप्तानामपि रूपभेदाश्रयणेनाप्राप्तिमपेक्ष्य लक्षणानुगमने ब्रौहिपदलक्षिताकाराश्रयणेनावघातनियमविधावतिव्याप्तिरुक्ता इदानीं शक्याकाराश्रयणेनान्यत्र नियमविधावतिव्याप्तिमुदाहरति ॥

यूपः^३ सर्वो ऽप्यपूर्वः स्वयमपि
विविधादृष्टसंस्कारयोगात् त-
स्मिन् दैक्षे ऽपि दृष्टं खदिरनि-

१ सक्तून् लुहीतीत्यत्र यथासक्तुभिर्यजेतेति ।

२ अपूर्वविधिलाभ्युपगमस्येति २ पु० पा० ।

३ नियमविधिरयम् सर्वे द्रव्यविधयो नियमविधय इति वचनात् ।

यमनं तत्र काव्यास्मि^१वार्ता । त-
स्मात्तत्तत्स्वरूपे परमनवगतं
रूपभेदं विहाय प्राप्त्यप्राप्ती वि-
चार्ये कथमपि तद्विहाव्याप्ति-
दोषान्न मुक्तिः ॥ ४ ॥

यूपः प्राकृतो वैकृतः सर्वो ऽपि तावदाहवनीयादि-
वदलौकिकः प्रोक्षणाजन्यादृष्टच्छेदनतक्षणाष्टाश्रयकरणा-
दिजन्यनियमादृष्टरूपानेकादृष्टसंस्कारविशिष्टस्यैव यूप-
शब्दार्थत्वात् । तत्र प्रकृतिद्रव्यनियमविधिः श्रूयते स्वा-
दिरो यूपो भवतीति । तत्राऽलौकिकयूपत्वावच्छेदन-
खादिरप्राप्त्यभावादपूर्वविधिलक्षणास्य तत्राप्यतिव्याप्तिः
स्यात् । नन्वाहवनीयाद्युद्देशेनाधानविधिवद्वृषोद्देशेन
खादिरविधिरपूर्वविधिरस्तु । यूपोऽहवनीयशोरलौकिक-
त्वाविशेषात् । खदिरादिविधेर्नियमविधित्वप्रसिद्धिस्तु
वैकृतविधिविषया स्यात् विकृतावपि हि तत्र तत्र श्रूयते
खादिरो यूपो भवतीति । तस्य प्रकृतौ विकल्पितानां
खदिरपलाशादीनां विकृतावपि तथैव चोदकतः प्राप्ती
खदिर एव तत्र ग्राह्य इति नियमविधित्वमुपपद्यतइति
चेत् । उच्यते । दैक्षे दीक्षासु यूपं किनन्तीति दीक्षा-
कालकर्तव्यच्छेदने प्राकृतयूपे खदिरविधिरपि नियम-
विधिरेव । तदभावे^२ तक्षणादिवाक्यपर्यालोचनया दाक-

१ प्राप्तीति २ पु० पा० ।

२ खादिरो यूपो भवतीति विध्यभावे ।

मयत्वेनावगतस्य यूपस्य प्रकृत्याकाङ्क्षायामनियतानेक-
द्रव्याक्षेपस्यानिवार्यत्वात् । तच्चणाष्टाश्रीकरणादिविशि-
ष्टे यूपस्य दृष्टरूपे खदिरादीनां प्रकृतित्वयोग्यताया
लोक्तो ऽवधारितत्वात् । आधानं त्वाहवनीयादौनां
दृष्टे ज्वलनाकारे न निष्पादकं किं तु तन्निष्ठापूर्वसं-
स्कारमात्र इति युक्तं तद्विधेः प्रोक्षणादिविधेरिवापूर्व-
विधित्वम् । तस्मात्प्रकृतखदिरादिनियमविधिरतिव्या-
प्तिरप्यनिवार्यैव । एवमुद्देश्यगतविवक्षितरूपभेदाश्र-
यणो नाप्राप्तिसमर्थनस्यातिव्याप्तिदृष्टत्वात्तत्परिहाराय
यथा वार्त्तिकं तत्तद्विधभावे विधेयत्वाभिमतस्य प्रा-
प्त्यप्राप्तिविवेचनेनैव नियमापूर्वविधिव्यवस्थोपपादनी-
या । तथा सति द्वादशाहे ल्यनीकाविधभावे ऽपि आ-
द्ययोरङ्गोदकादैर्द्रवायवशुक्राग्रते प्राप्नुतः । गवाम-
यने चाद्ययोरङ्गोः प्रातिस्निकविधभावे ऽपि स्वस्थान-
नविष्टद्विमत्त्वानीकाविधिवलादैर्द्रवायवाग्रते प्राप्नुतः
इत्युदाहृतागृताविधिचतुष्टयाव्याप्त्या सतिमाप्तमीपक्षे
प्रथमविकल्पो दृष्ट एवेत्यर्थः । अस्मिन्नव विकल्पे स्थला-
न्तरे ऽप्यऽव्याप्तिं रूपभेदविवक्षया निरसितुमशक्यामु-
दाहरति ।

अव्याप्तिः पौर्णमास्यामपि यज-
नविधावत्र कल्पे प्रसर्पत् प्राप्नो-
द्द्वेष्ट्यस्य तेन ह्यधिगतफलतो-
ष्पांशुयाजस्य लभ्या ॥ स्यात्किं

चैषा पराग्न्याहुतिषु फलसमा-
 योजनार्थप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहाग्नि-
 होचाहुतियुगलमिताधारसंकी-
 र्तने ऽपि ॥५॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । तावद्ब्रूतावग्नीषोमा-
 वाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्ति । अत्र वाक्ते
 कौर्त्तितानां यागतदपेक्षिताग्नीषोमदेवताऽऽज्यद्रव्यापां-
 शुत्वगुणपौर्णमासीकालानां मध्ये कालव्यतिरिक्तानां
 तत्तद्विध्यनुगुणशब्दाभावादप्यतः सम्भवत्प्राप्तिकानां
 तेषां पुनः श्रवणास्य निष्फलत्वाच्च कालस्यैव विधिः ।
 न ह्यग्नीषोमवक्तृवाक्यगतस्य यजन्तित्यस्य यागविधौ
 षष्ठीचतुर्थीसाधारणस्य नावित्यस्य देवताविधाऽऽवाज्य-
 स्येति षष्ठ्यन्तस्य द्रव्यविधौ द्रागेवानुगुण्यमवगम्यते । स-
 म्भवति चोपांशुयाजमन्तरा यजतीति स्पष्टविधिना या-
 गस्य यष्ट्यदेवताप्रकाशनैकप्रयोजनकेनाग्नीषोमीयया-
 ज्यानुवाक्यायुगलेन देवतायाः सर्वस्यैव वा एतद्यज्ञाय गृ-
 ह्यत इत्यादिना द्रव्यापेक्षायां सर्वयागार्थताविधायक-
 तथा क्लृप्तेन ध्रौवाज्यविनियोजकवचनेन द्रव्यस्य प्राप्तिः
 उपांशुत्वस्यापि यागोत्पत्तिवाक्यत एव प्राप्तिः सम्भवति ।
 अतो ऽत्र पुराकल्पसंरूपाऽर्थवादेन कथ्यः कालस्यैव
 विधिः तदनुगुणमप्तमीविभक्तिश्रवणात् । तद्विधानस्य
 फलत्वाच्च । तथा हि यद्यपि तद्विधानमुपांशुयाजस्य पौ

र्णमासीकालसिद्ध्यर्थं न भवति तस्योपांशुयाजमन्तरा य-
जतोत्युत्पत्तिवाक्येनैव पौर्णमासीकर्त्तव्याग्नेयानौषोमी-
ययागद्वयान्तराले उपांशुयाजं विदधानेनार्थतः सिद्ध-
त्वात्तथापि उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत्यधिकारवाक्योद्देश्यफलसम्बन्धसिद्ध्यर्थं भवेदेव ।
एतदभावे विद्वद्वाक्यस्थेनाधिकारवाक्यस्थेन च दर्शपूर्णमा-
सपदेन यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमा-
स्यां चाच्युतो भवति अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्ण-
मासे प्रायच्छदित्युत्पत्तिवाक्येनावगतपौर्णमासीकाल-
योराग्नेयानौषोमीययागयोरेव भटिति प्रवृत्तिनिमित्ता-
वगत्या प्रथमगृहीतयोः फलसम्बन्धकरणादर्थवगम्यपौ-
र्णमासीसम्बन्धस्योपांशुयाजस्य विलम्बितप्रवृत्तिनिमित्त-
प्रतीतिकतया विद्वद्वाक्याधिकारवाक्यगतपौर्णमासीपदा-
गृहीतस्य फलसम्बन्धो न सिद्धेदिति । यत्तु भवदेवेना-
स्य विधेः प्रयोजनसुक्तं यदन्तरालविध्यर्थं लभ्य एवोपांशु-
याजे पौर्णमासीकालः स्यात्तदानीमाग्नेयो वै ब्राह्मणो
देवतया स सोमेनेष्टवा अग्नीषोमीयो भवतीति श्रुतिः ।
असोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयपुरोडाशाभावेन तदीयाया-
मेकपुरोडाशायां पौर्णमास्यां पुरोडाशद्वयान्तराभावाद्-
पांशुयाजो न प्राप्नुयात् प्रातिस्निककालविधिसङ्घावे
त्वन्तरालानपेक्ष्यैव पौर्णमास्युपांशुयाजाङ्गमिति सिद्धेस्त-
दनुसारेणान्तरालश्रवणमाग्नेयोत्तरकालमात्रोपलक्षणा-
भवेदित्येकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः प्राप्नोति । अत-
स्तस्यामुपांशुयाजप्राप्त्यर्थः पौर्णमासीविधिरिति । तद-
सारम् । उपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानपायन्यायादेवैक-

पुरोडाशायामपि तत्प्राप्तिसम्भवेन तदर्थं विध्यन्तरानपे-
क्षणात् । उपलक्षणां हि पुरोडाशद्वयमुपांशुयाजाङ्गभूतस्य
कालस्य न तु स्वयमुपांशुयाजाङ्गं येन तदभावः तद्गुण्य-
स्यात् । न च तदभावे ऽन्तरालस्याङ्गस्यान्ताभाद्गुण्य-
म् । उपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानपायस्य प्रतिदिनं श-
ङ्खवेलायामागन्तव्यमित्यादौ प्रसिद्धत्वात् । न हि कालं
विशेषोपलक्षणतयोपात्ते शङ्खध्वनौ क चिद्विद्यसे देवाद-
कृते सति तदुपलक्षितः कालो नास्तीति नावगम्यते । ननु
द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वादिति दाशमन्याधिकर-
णे अन्तरालश्रुतिबलाद्विपुरोडाशायामेवांशुयाज इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते उभयोस्तुविधानादिति मिहान्तसूत्रेणांशु-
पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमासीविधानमेव हेतुकृत्य
द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायाम्चोपांशुयाजः समर्थितः
सत्यम् । उत्पत्तिशिष्टान्तरालकालवैगुण्ये सति हेतुरसा-
धक इत्यस्वारस्यादेव तदनन्तरमनपायो हि कालस्य लक्ष-
णां हि पुरोडाशाविति सूत्रान्तरेण तथैव पूर्वहेतुस्वारस्यं
वर्णयता तद्भाष्येण च लक्ष्यानपायन्यायमेव हेतुकृत्य
कालवैगुण्याभावः समर्थितः । तन्यायापेक्षया च तत
एवैकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजप्राप्तिर्भवतीति न सा
पौर्णमासीविधानमपेक्षते । अवश्यं चोपलक्ष्यानपायन्या-
यमात्राद्विध्यन्तरमनपेक्ष्यैवोपलक्षणराहित्ये ऽपि प्राप्ति-
र्भवतीति त्वयापि स्वीकरणीयम् । अन्यथा पौर्णमासी-
विधिबलादेकपुरोडाशायां प्राप्नुवन्त्युपांशुयाजो ऽग्नीषो-
मदेवत्यएव प्राप्नुयात् । विष्णुदैवत्यः प्रजापतिदैवत्यश्च न
प्राप्नुयात् । पौर्णमासीविधौ तावब्रूतावग्नीषोमाविति श्रव-

णात् । एकपुरोडाशायामुपांशुयाजसामान्यप्रापकविध्य-
न्तराभावाच्च । तस्मात्तन्नाग्नौषोमयोरुपलक्षणात्वाद्देवता-
न्तरवतो ऽप्युपांशुयाजस्याग्नौषोमोपलक्षितयागत्वानपा-
याद्देवैकपुरोडाशयां प्राप्तिः समर्थनीयेति तत एव लक्ष्या-
नपायन्यायादुपांशुयाजमन्तरा यजतीति विधिना परिचि-
तादेकपुरोडाशायामपि तत्प्राप्तिः सिद्ध्यतीति न पौर्ण-
मासीविधेः प्रयोजनमिति प्रागुक्तोपांशुयाजस्य फलसि-
द्धिः प्रयोजनम् । तदेव प्रयोजनमुपांशुयाजाधिकरणे प्रा-
योवचनाच्चेति सूत्रेण तद्वार्त्तिकेन च स्पष्टीकृतम् । तत्र
ह्यधिकरणे “विष्णुरुपांशुयष्टव्यो ऽजामित्वाय” “अग्नी-
षोमावुपांशुयष्टव्याकजामित्वाय” “प्रजापतिरुपांशुयष्टव्यो
ऽजामित्वायेति” त्रयाणां यागानां विधयः । अन्तरावाक्यं
तु तत्समुदायानुवादो विद्वद्वाक्यवदिति पूर्वपक्षनिराकर-
णार्थं सूत्रं प्रायोवचनादिति । शिरो वा एतद्वृत्तस्य य-
दाग्नेयः हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीय इत्युपांशु-
याजस्य प्रधानप्रायपाठात्प्राधान्यावगतेर्विष्णवादिवक्त्र्यै-
स्तयाणां यागानामुपांशुयाजशब्दपरामृष्टानां विधातुं पां-
शुयाजमात्रप्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गादन्तरावाक्यविधेय
एकएवोपांशुयाजस्तदर्थवादा विष्णवादिवक्त्यानीति सूत्र-
स्यास्य भाष्ये तात्पर्यमुक्तम् । कथं यागत्रयविधिपक्षे तत्प्रा-
धान्यबाधः स्यादित्याशङ्क्योपपादितं वार्त्तिके । विष्णुप्र-
जापत्यग्नीषोमदेवत्ययागत्रयविधिपक्षे तावब्रूतावग्नी-
षोमावित्यादिनाग्नीषोमदेवत्यस्यैव यागस्य पौर्णमासी-
विधिरिति स्यात् । तथा च तस्यैव विद्वद्वाक्यफलवाक्य-

स्थपौर्णमासीपदगृहीतस्य फलसंबन्धेन प्राधान्यं सिद्धेत् न तु तदगृहीतयोर्विष्णुप्रजापतिदेवत्ययागयोः । अन्तरावाक्येनैकस्यैव यागस्य विधिस्तत्रैव शास्त्राभेदेनास्मात्तैर्याज्यानुवाक्यायुगलैः प्रापिता विष्ण्वादितेवता विकल्प्यन्त इति । सिद्धान्तपक्षे तु विष्णुप्रजापतिदेवत्यस्याप्येकत्वेनाग्नीषोमीयपलक्षितत्वानप्यादृपांशुयाजसामान्यस्य पौर्णमासीकालसंबन्धलाभेन सिद्धेति प्राधान्यमित्यनेन पौर्णमासीविधिनैव लभ्यः फलसंबन्धो नान्तरालविधिलभ्य इत्याशयः स्पष्ट एव । अन्यथा विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोराहत्य पौर्णमासीविध्यभावेऽप्यन्तरालकालतयार्थप्राप्तपौर्णमासीसंबन्धेनैव फलविधिगृहीतयोः प्राधान्यं सिद्धेदिति तत्प्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गदूषणमसमञ्जसं स्यात् । नन्वन्तरावाक्यं यागव्यसमुदायानुवादकमिति पूर्वपक्षेऽन्तराले यागविधायकं किं चिद्वाक्यं नास्तीति विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोः फलसंबन्धार्थं पौर्णमासीविधिरेव शरणीकरणीयः । अतो यागभेदे तस्याग्नीषोमीयमात्रविषयत्वेन तयोः फलसंबन्धो न सिद्धेदिति तद्दूषणासामञ्जस्यमिति चेत् । न । अन्तरावाक्यमनुवाद इति पक्षेऽपि दोषपरिहारार्थमन्तराश्रुतेरनालम्बनत्वपरिहारार्थं च त्रिष्वपि यागेष्वन्तरालप्रापतेरवश्यवक्तव्यत्वात् । भवदेवेनैवोपांशुयाजाधिकरणापूर्वपक्षे कथमन्तरावाक्यस्य सर्वात्मनानुवादकत्वमन्तरालस्त्वेवा-

१ जोमितादोषपरिहारार्थमित्यर्थः तथा च जोमितादोषोपक्रमोपसंहाराभावेनान्तरालप्राप्त्यातद्वारा पौर्णमासीसम्बन्धसिद्धौ त पौर्णमासीविधिः शरणीकरणीय इति भावः एव च लक्ष्यानपायव्यायं प्रागुक्तमवलम्ब्यैव प्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गदूषणं नास्तिकीकृत्य समञ्जसमिति द्रष्टव्यम् अत्रापार्थक्याकस्यानुवादत्वानुपपत्तिरूपोदोषइत्यर्थः ।

ऽप्राप्तस्य विधेयत्वादित्याशङ्क्य जामितादोषोपक्रमेण
विष्ण्वादिवाक्येषु प्रत्येकमजामित्वानुवादेन च तेष्वन्त-
रालप्राप्तिरुक्ता भवति चानुवादतो ऽपि स्थाननियमो
यथा न गिरागिरिति ब्रूयादिति गिरापदनिषेधानुवाद-
बलादिरापदस्य गिरापदस्थाननिवेशित्वम् इति सदृष्टा-
न्तमुपपादितत्वात् । केचित्तु विष्ण्वादिवाक्यानि याग-
विधय इति पक्षे तत्राधान्यबाधमन्यथा समर्थयन्ते ।
विष्ण्वादिवाक्येषु तद्व्यप्रत्ययात्म्यमं गुणकर्मत्वधीर्भवति ।
कर्मन्तरानुपयोगानुसंधानेन तु प्रधानकर्मतावगन्तव्या ।
अतः शीघ्रावगतप्रधानकर्मणामेवाधिकारानुप्रवेशादुपां-
शुयाजस्य तदननुप्रवेशेन प्रधान्यावगतिर्विहन्येत । अ-
न्तरावाक्यं यागविधिरिति पक्षे तु तत्र तद्व्यप्रत्ययाभा-
वेन गुणकर्मत्वधीकृतविलम्बाप्रसक्तेराग्नेयादिवदेवाधि-
कारानुप्रवेशात्प्राधान्यावगतिर्न विहन्यतइति तेषाम-
प्यधिकारानुप्रवेशोपयोग्यर्थप्रतीतिशैघ्रमन्याकृततदनु-
प्रवेशाननुप्रवेशन्यायस्य संमतत्वादुपांशुयाजस्य आहत्य
पौर्णमासीविध्यभावे तु श्रुतपौर्णमासीकालयोरग्नेया-
ग्नीषोमीययोरेवाधिकारानुप्रवेशः स्यादित्युपांशुयाजस्य
तदनुप्रवेशलाभफलक एव पौर्णमासीविधिः सिद्ध्यति ।
स्यादेतत् । यदि पौर्णमासीसंबन्धप्रतीतिशैघ्रमन्याभ्या-
मधिकारानुप्रवेशाननुप्रवेशौ स्यातां तदोपांशुयाजस्यो-
त्पत्तिवाक्यप्रवृत्तिसापेक्षेण वाक्यान्तरेण पौर्णमासीसंब-
न्धलाभे ऽप्युत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमासीसंबन्धयोरग्ने-
याग्नीषोमीययोरेव तदनुप्रवेशः स्यादिति स दोषस्त-
दवस्थः । न च वाच्यमन्यप्रयोजनः पौर्णमासीविधिर्वि-

लम्बितो ऽपि तस्याधिकारसंबन्धमापादयिष्यति । अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एकपुरोडाशायामुपांशुयाजप्राप्तेर्लक्ष्यानपोयन्यायलभ्यतयैतद्विधिप्रयोजनत्वाभावादिति । अमावास्यायामुपांशुयाजव्यावर्तनेनापि पौर्णमासीविधेश्चरितार्थात् । उपांशुयाजोत्पत्तिवाक्यप्रयोजनया ह्यभावास्यायामपि स प्राप्नोति । यथा पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ पुरोडाशौ तथा ऽऽमावास्यायामाग्नेयेन्द्राग्नौ स्त इति पुरोडाशद्वयान्तरालस्य द्वयोरपि सत्त्वादमावास्यायां सोमयाजिन ऐन्द्राग्नाभावेनैव पौर्णमास्यामसोमयाजिनो ऽग्नौ षोमीयाभावेन पुरोडाशद्वयासार्वत्रिकत्वस्य तयोरविशिष्टत्वात् । तस्मात्पौर्णमासीविधिरमावास्याव्यावर्त्तनेन चरितार्थः स्यादेव । अत एव दशमे अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दसंयोगान्मन्तो यथा प्रधानं स्यादितिसूत्रेण प्रधानस्योपांशुयाजस्योपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति शब्देन पौर्णमासीकालसंयोजनात् पौर्णमास्यामवोपांशुयाजः कार्य इति पौर्णमासीविधिवलादेवामावास्याव्यावर्त्तनं कृतमिति चेतुः । उच्यते उपांशुयाजमन्तरा यजतीति उत्पत्तिवाक्यं पौर्णमासीरूप एवान्तरालकाले उपांशुयाजं विदधाति । उपांशुपौर्णमास्यां यजन्निति प्रकृत्यजामि वा एतदित्याम्नानादिति दशमान्त्याधिकरणे भाष्यटुप्टीकयोरुक्तम् । अत उपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमासीकालत्वाविशेषान्न कश्चिदधिकारानुप्रवेशे ऽन्तरायः^१ । एवं च यद्यप्यत्र पौर्ण-

१ तस्यात्यरिसंख्याविधिरिति नोक्ता व्याप्तिरिति भावः ।

२ कलसंबन्धोविधि इति २ पु० पा० ।

मासौविधिरमावास्याव्यावर्त्तनेन परिसंख्याहपस्तथापि
तदनन्तरान्नातोत्यत्तिवाक्यश्रुतमन्तरालकालं पौर्णमा-
सीरूपतां नयन् उपांशुयाजस्य फलसंबन्धार्थो ऽपि भव-
तीति अपूर्वविधिहपताप्यस्यावश्यं भाविनौ । ततश्चात्रा-
नुपादेयत्वेनोद्देश्ये पौर्णमासीकाले विधेयस्य यागस्य प्रा-
प्तिरेतदभावे ऽप्युत्पत्तिवाक्यपर्यालोचनयार्थाल्लभ्यत इति
तस्याः फलत्वाभावात्तां विहाय विधेयस्य अनुद्देश्याधि-
कारवाक्योपात्तस्वर्गप्राप्तिफलत्वेनोपाददाने ऽस्मिन्विधौ
रूपभेदविवक्षायामप्यव्याप्तिरनिवार्या । न ह्यत्र पौर्णमा-
सीत्वोपहिते उपांशुयाजस्याप्राप्तिरस्ति । अन्तरालविधि-
सामर्थ्येन तत्प्राप्तिसम्भवान्न वा तदन्येन केन चित् रूपेणो
पहिते तत्र तस्याप्राप्तिसुपपाद्य तत्प्रापणार्थमिदं वचन-
मिति कल्पने किं चित्प्रयोजनमस्ति । पौर्णमासीत्वो-
पहितएव तद्विधानस्य फलसंबन्धसिद्ध्या प्रयोजनवत्त्वा-
त् । तस्मात् रूपभेदविवक्षायामप्युक्तविधावव्याप्तिः स्या-
देव । अपि च द्वे आहवनीये चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रो
ऽन्वाहार्यपचने दश संपद्यन्ते दशाक्षरा विराट्रूप एवं
विद्वान्विराट्संपन्नमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र द्वे आहवनीये
इत्यस्मिन्द्वयोरग्निहोत्रोहृत्योर्यदाहवनीये जुहोतीतिसा-
मान्यशास्त्रप्रमिताहवनीयरूपाधारसङ्कीर्त्तने ऽप्यवग्राप्तिः ।
इदं हि नाहवनीयस्याहुतिद्वयसंबन्धप्राप्त्यर्थं सामान्यशा-
स्त्रेणाप्रोक्तत्वात् । नापि तदन्यस्य यस्य कस्य चित्संब-

१ पौर्णमासीप्राप्तिम् ।

२ उपांशुयागस्य ।

३ पौर्णमासीत्वावच्छिन्नं तु प्राप्तिर्नास्ति ।

४ यदाहवनीयेजुहोतीत्यनेन ।

न्वप्राप्त्यर्थमनेन कस्यापि तत्संबन्धप्राप्त्यलाभात् । नापि
 विराट्संपत्तिवाक्यानुसारेण दशसंख्यानामग्निहोत्राहु-
 तीनां मध्ये हे एवाहवनीये न त्वष्टावितरा इति परि-
 संस्थार्थमष्टानां गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपाधिकरणान्त-
 रविधानादेवाहवनीयव्यावृत्तिसिद्धेः । किं तु तासामष्टा-
 नामाहुतीनामाहुतिद्वयवदग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम
 इत्यधिकारवाक्यबोध्यफलसंबन्धप्राप्त्यर्थम् । तथा हि । हे
 आहवनीय इत्येतदभावे चतस्रो गार्हपत्यं चतस्रो ऽन्वा-
 हार्यपचन इति वाक्ये संख्याधिकरणाविशिष्टकर्मविधा-
 यके स्याताम् । न त्वग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यवि-
 हितकर्मानुवादेन गुणविधायके प्राप्ते कर्मणि संख्याधि-
 करणरूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तिः । न च यथा य-
 दग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्र-
 जापतये च प्रातरिति वाक्ययोः कालदेवतारूपानेकगु-
 णश्रवणे ऽप्यग्निहोत्रवाक्योत्पन्नहोमानुवादेन गुणमा-
 त्रविधानमिति तस्यैकस्यैव होमस्य सायंप्रातःकालयो-
 रग्निप्रजापतिसूर्यप्रजापतिरूपदेवताभेदेन द्विद्विरभ्यास
 इत्यभ्युपगम्यते । एवमिहाप्यनेकगुणश्रवणे ऽपि तस्मिन्
 होमे गुणमात्रविधानमिति तस्यैवाधिकरणभेदेन चतुस-
 तुरभ्यासो ऽप्यभ्युपगम्यतामिति वाच्यम् । सायं जुहोति
 प्रातर्जुहोतीतिविधिभ्यां सायंप्रातःकालयोरग्निर्ज्योति-
 र्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
 तत्तत्कालाग्निहोत्रमन्वाभ्यामग्निमूर्ययोश्च प्राप्तत्वेन य-
 दग्नये यत्सूर्यायेतिवाक्ययोः कालद्वये ऽपि प्रजापतिमा-
 त्रविधिसंक्रान्ततया तयोर्गुणमात्रविधाने ऽपि वाक्यभे-

दाप्रसङ्गात् । इह संख्याधिकरणयोर्द्वयोरध्यनन्यलभ्यत्वे-
न गुणमात्रविधाने वाक्यभेदानिवारणात् । एवं च गा-
र्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्ययोः संख्याधिकरणविशिष्टहो-
मविध्यवश्यंभावे ऽष्टावपि होमा अग्निहोत्रवाक्यविधेया-
त्साध्यं प्रातःकालयोर्द्वैवताभेदेन द्विर्विरच्यसनीयाद्धोमा-
दन्य एव स्युर्विहितस्य विधानायोगादिति न तेषामग्नि-
होत्रमिति नाम सिद्ध्यति किं त्वग्निहोत्रवाक्यविधेय-
स्यैकस्यैव होमस्य तन्नामेति प्राप्नोति तदुत्पत्तिवाक्यगत-
त्वात् । अग्निहोत्रवाक्यविहितस्य साभ्यासस्य होमस्य गा-
र्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्यविहितानां होमानामनुवादके
विराट्सम्पत्तिवाक्ये तावत्साधारण्येनाग्निहोत्रशब्दप्र-
योगसत्त्वे ऽपि तस्य कृत्विन्यायेन लक्षणयोपपत्तेः । अग्नि-
होत्रवाक्यविहिते कर्मणि प्रथमावगते शक्त्यवश्यभावेन
तत्सम्बन्धादितरेषु लक्षणोपपत्तावनेकव शक्तिकल्पन-
स्यान्याय्यत्वात् । अत एव रथन्तरं पृष्ठं भवति बृहत्पृष्ठं
भवतीत्युत्पत्तिवाक्ययोर्माहेन्द्रस्त्रोत्रनामत्वेन प्रथमावग-
तपृष्ठशब्दस्य सप्तदशानि पृष्ठानीत्यनुवादवाक्ये माहेन्द्रा-
दिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु प्रयोगो लाक्षणिक इति प्रकृतौ
पृष्ठबहुत्वं नास्तीति प्रपञ्चितं सप्तमे विश्वजिति सर्व-
पृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च पृ-
ष्ठशब्द इत्यधिकरणे एवं चाधिकारवाक्यस्थेनाग्निहोत्र-
नाम्ना ऽग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव होमस्य ग्रहणात्तस्यैव
फलसम्बन्धः स्यान्न तु चतस्रद्वत्यादिवाक्यविहितानाम-
ष्टानां होमानां द्वे आहवनीये इति वाक्यसत्त्वे तु विरा-

दसम्पत्तिवाक्यानुसारिण दशधाऽभ्यसनीयस्याग्निहोत्रम-
 स्य दशानामभ्यासानां मध्ये द्वे आह्वनीये इत्यनेन
 परिसंख्यातानामष्टानामपेक्षितमधिकरणमेवं चतस्र इ-
 त्यादिवाक्याभ्यां विधीयते । तयोश्चतुःसंख्याश्रवणानु-
 समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायप्राप्तानुवादकमिति लभ्यते
 एवम् अग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव होमस्य देवताभेदेना-
 धिकरणभेदेन च सायं प्रातश्च दशदशाभ्यामाः न तु
 तदतिरेकेण होमोन्तराणि सन्तीति पर्यवसाने ऽधिकार-
 वाक्यगतमग्निहोचनाम सर्वविधाभ्याससहितस्याग्निहो-
 त्रस्य समर्पकमिति सर्वसाधारण्येन फलसम्बन्धः प्राप्नो-
 ति । यथा सोमेन यजेतेति वाक्योत्पन्नस्येन्द्रवाद्यादिदे-
 वताभेदेनाभ्यसनीयस्य सोमयागस्य ज्योतिष्टोमपदं ना-
 मेति सर्वाभ्याससहितस्य सोमयागस्याधिकारवाक्यन-
 फलसम्बन्धः । न च द्वे आह्वनीये इति वाक्याभावे
 ऽपि विराट्सम्पत्तिवाक्यमग्निहोत्रहोमस्य दशधाभ्या-
 सविधायकमभ्युपगम्यतां तथा सति तच्च त्वदुक्तरात्या-
 ऽष्टानामभ्यासानामधिकरणमात्रविधायकयोर्गार्हपत्या-
 न्वाहार्यपचनवाक्ययोः संख्याश्रवणं न्यायप्राप्तानुवादकं
 भविष्यतीत्यापराग्निकहोमानामग्निहोत्रहोमाभ्यामह-
 पत्वेन फलसम्बन्धः सिद्धोदिति वाच्यम् । यदि आ-
 ह्वनीयवाक्यं न स्यात्तदा गार्हपत्यान्वाहार्यपचन-
 वाक्ययोस्तदधिकरणविधायकत्वे दशानामपि तद-
 भ्यासानामधिकरणविधायकत्वापत्त्या चतुःसंख्यानुवादा-
 संभवेन तयोः संख्याधिकरणविशिष्टकर्मान्तरविधा-

यकत्वस्यावश्यंभावितया विराट्संपत्तिवाक्यमग्निहोत्रा-
नग्निहोत्रहोमानां प्रचयशिष्टसंख्यानवादकमित्यकामे-
नापि स्वीकरणीयम् । तस्मादाहवनीयवाक्यप्रवृत्त्यधीन
एवापरान्निकहोमानां फलसंबन्धः । एवं चास्मिन्
आहवनीय इति विधौ अविधेयानामापरान्निकहो-
माभ्यासानां तदनुद्देश्यस्वर्गसंबन्धप्रापणमेव फलमि-
त्ययं विधिरुद्देश्ये विधेयस्य नित्यप्राप्तत्वात्तस्यान्यत्र त-
वान्यस्य वा प्राप्यस्य नियमस्य निवर्त्यस्य वा भावाच्च
केवलं परफलसंबन्धबोधनार्थः । अत्रायं संग्रहः ।
हे आहवनीय इति श्रुतो विधिर्होत्रमधिकृ-
त्य परसंबन्धविधानं विनास्य न स्यात्फलं किञ्चित् ।
प्राप्तं तत्प्रापणीयं किल यदिह क्रियान्पूरणीयोऽस्ति नांशो
नानिष्टं वा निवर्त्य निजविषयतया दृश्यते किं चिदस्य ।
किं तु व्यापारमेव प्रथयति फलसंयोजनार्थं परेषां ।
प्राप्तः पुण्यैरगण्यैरिव विबुधगणो वैकटक्षोणिपालम् ॥

तस्मादस्मिन्नपि विधावव्याप्तिरनिवार्येति भावः । अ-
थान्यत्राप्यव्याप्तिमुदाहरति ।

आकाङ्क्षयादर्थवादादुपनमति
फले कर्मणो यद्विधानम् । त-
त्राप्येषा तदङ्गीभवनकृति भवे-
त्सन्निधानश्रुतानाम् । यत्कि-
ञ्चिद्यत्र कुत्राप्यनधिगतवती-

त्येव लक्ष्म्यस्थितिश्चेद्वन्त्यादेषु
प्रसिद्धो नियमविधिरपि स्या-
दपूर्वं विधानम् ॥ ६ ॥

वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकामो वैश्वदेवा वै
सञ्जाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनापधावति त ए-
वास्मै सजातान् प्रयच्छन्ति ग्राम्येव भवतीति श्रूयते । तत्र
सांग्रहणीष्टेर्ग्रामफले यद्विधानं तत्र तस्यास्तत्प्राप्त्यर्थं रा-
विसन्न्यायेन समनन्तरपठितार्थवादादेव तत्प्राप्तिसंभ-
वात् । आकाङ्क्षो ह्यत्र विधिनार्थवादः स्तुतिलाभाय
विशिष्य चाऽत्र ग्रामशब्दो ऽयं बह्वर्थ इति महाभाष्याक्त-
रनेकार्थस्य फलसमर्पकस्य ग्रामशब्दस्य विवक्षितार्थनि-
र्णयलाभाय किं तु सांग्रहण्यास्तदर्थवादात् फलकल्प-
नायामामनमस्यामनमस्य देवा इति तिस्र आहुतौर्जु-
होति एतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये क्षत्रका
आस्त्रियस्तांस्तानेवावसुन्धेत् एनमवसुद्धा उपतिष्ठन्तीति
तत्सन्निधिपठितानामामनहोमानामपि तदर्थवादात्फ-
लार्थत्वकल्पनाप्रसक्त्या तेषां सांग्रहण्यङ्गत्वं न प्राप्नुया-
दिति तत्प्राप्त्यर्थम् । एतत्सत्त्वे हि प्रत्यक्षेण विधिना सां-
ग्रहण्याः शीघ्रं फलसंबन्धे ऽवगते फलवत्फलन्यायादा-
मनहोमानां तदङ्गत्वं प्राप्नोति । एवं चात्र विधेयायाः सां-
ग्रहण्याः केनापि रूपेणोद्देश्यग्रामसंबन्धाप्राप्तिर्नास्तीत्य-
वाप्यव्याप्तिरनिवार्या । ननु लक्षणे प्रकृतविध्युद्देश्यम-
प्राप्ते सतीति न विशेष्यते किं तु विधिविषये ऽन्यास्मिन्वा

प्रकृतविध्युद्देश्यमन्यद्वा किञ्चिदप्राप्ते सतीति । तथा च नैतासामव्याप्तीनामवकाश इति चेत् । एवं त्रीही-
नवहन्तीत्यादिषु प्रसिद्धौ नियमविधिरप्यपूर्वविधिः स्या-
त् । दार्शपौर्णमासिके प्रयाजादौ सौर्यादिविकृतिमप्राप्ते
सति तद्विधिप्रवृत्तेरतस्तथाविवक्षणीयव्याप्त्यादिव्याप्तिः स्या-
देवेति भावः । स्यादेतत् । विधिरत्यन्तमप्राप्त इत्यस्य
तद्विध्यप्रवृत्तावप्राप्तिः प्रसक्तिमतीतिपर्यवसितो ऽयंस्तस्य
श्लोकास्य व्याख्यानसमये सूचितस्तेन तस्य विधेस्तत्प्रा-
प्तिफलकत्वमर्थान्नुभाते । अतो यस्मिन्काश्चिद्व्यात्कि-
ञ्चिदप्राप्ते सतीति विवक्षायामपि तस्य तत्प्राप्तिफलक
इत्यधिकांशस्य लक्षणे निवेशान्नावहनननियमविधाव-
तिव्याप्तिप्रसङ्गः । तस्य सौर्यादिषु प्रयाजादिप्राप्तिफल-
कत्वाभावात् । एवं च वैकृताग्न्यतिग्राह्यविधिष्ववि-
धेयानामपि गुणकामानां तत्तद्विध्युद्देश्यासु विकृतिषु
प्राप्तेर्द्वादशाहिकगवामयनिकच्यनीकान्तर्गततदनन्तर्ग-
तविधिषु विधेयानामेवाग्रतानां तत्तद्विध्यनुद्देश्यासु द्वा-
दशाहविकृतिषु प्राप्तेः । “उपांशु पौर्णमास्यां यजन्ति”ति
विधौ अविधेयस्योपांशुयाजस्य तद्विध्यनुद्देश्ये स्वर्गे
प्राप्तेः द्वे आवहनीय इति विधानविधेयानामपरा-
ग्निकहोमानामनुद्देश्ये स्वर्गे प्राप्तेः सांग्रहणीफलवि-
धावविधेयानां तत्तन्निधिपठितानामनुद्देश्य तद्विधेये
कर्मणि प्राप्तेषु फलस्य सद्भावान्न कायव्याप्तिशङ्काव-
काशो ऽपीत्याशङ्क्याह ।

उद्देष्ट्ये ऽन्यत्र वा यद्विधिपदमि-
 तरद्वापि न प्राप्तिमतस्यात् त-
 त्प्राप्तिं तत्रतन्वन्विधिरितिकरणे
 ऽप्येवमव्याप्तिरेव । ज्योतिष्टोमा-
 दिकानां त्रिदिवगतिफले सर्व-
 कामोक्तिसिद्धे किं प्राप्यं धर्म-
 जाते प्रकरणगमिते स्वर्गकाम-
 श्रुतिभ्याम् ॥ ७ ॥

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” “दर्शपूर्णमासाभ्यां
 स्वर्गकामो यजेते”ति श्रूयते । इदं वाक्यद्वयं ज्योतिष्टो-
 मशब्दगृहीतस्य सोमयागस्य दर्शपूर्णमासशब्दगृहीता-
 नामाग्नेयादियागानां च न स्वरूपप्राप्त्यर्थं “सोमेन यजे-
 ते”तिवाक्येनारग्नेयादिवाक्यैश्च तेषां प्राप्तत्वादिति ता-
 वत्स्पष्टमेव । नापि तेषां स्वर्गफलसंबन्धप्राप्त्यर्थम् । “ए-
 कस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाऽङ्घ्रियन्ते सर्वेभ्यो
 ज्योतिष्टोमः” । “एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामाया-
 ऽङ्घ्रियन्ते सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति” वचनाभ्यां
 तेषां पश्वादिफलकत्ववत्स्वर्गफलकत्वस्यापि प्राप्तिस-
 म्भवात् । नापि अङ्गसंबन्धबोधनार्थं प्रकरणकल्पेन वा-
 क्येन तत्प्राप्तिसम्भवात् । न हि स्वर्गकामवाक्ययोरङ्गसंब-
 न्धबोधकत्वमपि तदुचितशब्दकल्पनां विना सम्भवात् ।
 तयोरङ्गसमर्पकशब्दाभावात् । न च दीक्षणीयादिसमि-

दादिवाकाविशेषितयोस्तयोस्तत्संबन्धबोधकत्वं सम्भव-
तीति वाच्यम् । दीक्षणीयादिवाक्येष्वपि यच्छब्दोपब-
न्धरहितस्वतन्त्राख्यातसत्त्वेन स्वतस्तेषामन्यविशेषण-
त्वाभावात् । तस्मात्स्वर्गकामवाक्योरङ्गसंबन्धबोधक-
त्वाङ्गीकारे ऽपि तयोर्दीक्षणीयादिसमिदादिवाक्यानां-
चाप्रत्यक्षमथेकवाक्यत्वं प्रकरणबलेनैकवाक्यतापादक-
शब्दकल्पनयोपपादनौयम् । तथा हि ज्योतिष्टोमेन दर्श-
पूर्णमासाभ्यां वा स्वर्गापूर्वं भावयेदित्युक्ते भवति प्रका-
राकाङ्क्षा कथं तेन ताभ्यां वा तद्भावनीयमिति अनिर्ज्ञा-
तप्रकारत्वात् । न हि गोधूमैर्मण्डकाः कार्या इत्युक्ते
तत्प्रकारानभिज्ञस्य नियोज्यस्याकाङ्क्षा न भवति कथं
गोधूमैर्मण्डकाः कर्त्तव्या इति कुठारेण वृत्तं क्षिन्धीत्यु-
क्ते तत्प्रकारानभिज्ञस्य भवत्येव तदाकाङ्क्षा तं प्रतिह-
स्ताभ्यां कुठारं गृहीत्वा तदुद्यमननिपातनव्यापाराव-
र्त्तनेनेतिवक्तव्यमेव । एतत्प्रकारस्य लोकप्रसिद्धतरत्वा-
त्प्रायेण तत्र न भवत्याकाङ्क्षा । इह तु ज्योतिष्टोमा-
दिभिः स्वर्गापूर्वसम्पादनस्यात्यन्तालौकिकत्वात्प्रका-
राकाङ्क्षावश्यम्भाविनी । तथा दीक्षणीयादीनामन्य-
स्ति प्रयोजनकाङ्क्षा । तदिह परस्पराकाङ्क्षालक्षणं
प्रकरणे सति रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा
पशुकामो ह्येतेन यजेतेतिवत् दीक्षणीयादिवाक्यानां
प्रत्यक्षे ज्योतिष्टोमादिवाक्यैकवाक्यत्वे चासति येन श-
ब्देन दीक्षणीयादिव्यापाराणां ज्योतिष्टोमादिविशेष-
णतोच्यते तादृक्शब्दकल्पनेनाप्रत्यक्षमेकवाक्यत्वं प्रक-
रणबलेन कल्पनीयम् । यथा कौटुशं देवदत्तगृहमिति

प्रकाराकाङ्क्षायां द्वारोपान्तलिखितशङ्खपद्मनिधिवहुच-
म्पकालङ्कृतनिष्कुटं देवदत्तगृहमित्यभिधानतो विशेष-
णमनुक्त्वा इह देवदत्तगृहं वर्त्तते द्वारोपान्ते लिखिते श-
ङ्खपद्मे स्तः निष्कुटे चम्पकाः सन्तीत्येतावत्युक्ते ऽपि गृहस्य
प्रकाराकाङ्क्षया प्रकारोपदेशस्य प्रयोजनाकाङ्क्षया
च तदुचितशब्दकल्पनया एकवाक्यत्वं कल्प्यतइत्येव-
मेवोपपादितं तन्त्ररत्ने । तथा च सर्वकामवाक्ययोरङ्गसंब-
न्धबोधकत्वानङ्गीकारेण प्रकरणावलात्तद्वोधकं वाक्यं
कल्पयितुं शक्यम् । तथा हि यद्यपि सर्वकामवाक्ययोर-
ख्यातरहितयोर्यागभावना न श्रूयते तथापि चतुर्थ्या
ज्योतिष्टोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सर्वकामार्थत्वप्रतिपा-
दनात् ज्योतिष्टोमेन दर्शपूर्णमासाभां च स्वर्गपशुपुत्र-
हिरण्याद्यपूर्वं भावयेदित्यर्थतो लाभाख्यादेव तत्प्रकारा-
काङ्क्षा दीक्षणीयादीनां समिदादीनाञ्च पूर्ववत्प्रयोज-
नाकाङ्क्षा स्थितैव एवमुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन
दीक्षणीयादिभिः समिदादिभिश्चोपकृत्य ज्योतिष्टोमेन
दर्शपूर्णमासाभां च स्वर्गपश्याद्यपूर्वं भावयेदिति वाक्यं
किमिति कल्पयितुं न शक्यम् । एवं स्वर्गसंबन्धस्याङ्ग-
संबन्धस्य चान्यलभात्वे ऽपि के चन स्वर्गसंबन्धे सर्व-
कामवचनलभ्ये स्वर्गकामवाक्ययोरकृतार्थत्वं मन्यमा-
नास्तयो रङ्गसंबन्धबोधनार्थत्वमित्याहुः । अन्ये तु सर्व-
कामश्रुत्यविरोधेन स्वर्गकामवाक्ययोरेव स्वर्गसंबन्ध-
बोधनार्थत्वं सर्वकामवाक्ययोस्तु सामान्यसुखप्रवृत्तयोः
स्वर्गेतरसंबन्धबोधनार्थत्वमित्याहुः । उभयोरप्यन्यतः

प्राप्तिसम्भवात्तद्व्यतिरेकेण च क्वचित्कस्य चित्प्रापणी-
यस्यादर्शनात्स्वर्गकामवाञ्छयोस्तत्तलक्षणाव्याप्तिः सर्वथै-
वानिवार्येति भावः । अथ प्रकारान्तरेणोदाहृततदि-
तरापूर्वविधिष्वव्याप्तिमुदाहरति ।

नाना शाखाग्निहोत्रप्रभृतिवि-
धिषु चाव्याप्तिरेवं सति स्यात्
तत्तद्विध्यप्रवृत्तावपि तदधिग-
तिः स्याद्वि विध्यन्तरेण । सासा
प्राप्तिस्तु नैवाभ्युदयफलवतौ-
त्येवमप्राप्तिसत्त्वं कृत्वाव्याप्ते-
निरासे नियमपरिसंख्यानवृत्ते-
निवृत्तिः ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रादिविधयस्तावन्नानाशाखासु श्रूयन्ते । तेन
तत्तच्छाखास्नातविध्यभावे नानाशाखासु विप्रकीर्णा-
नामङ्गानामिवाग्निहोत्रादीनामपि शाखान्तरतः प्राप्ति-
स्यादेव । ततश्च तत्तद्विध्यभावे ऽन्यतः प्राप्त्यसम्भव-
स्याप्राप्तविशेषणार्थस्याभावात्सर्वेष्वपि नानाशाखाम्ना-
तापूर्वविधिष्वव्याप्तिरनिवार्या । ननु शाखान्तराधि-
करणे तेषां तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रति स्वस्वशाखाध्ययन-
प्राथम्येनाज्ञातज्ञापकत्वं समर्थितम् । सत्यम् । न त्वज्ञा-
तज्ञापकत्वसिद्धिमात्रेणाप्राप्तविशेषणार्थी विवक्षितो

लभ्यते । न चाज्ञातत्वमेवाप्राप्तशब्दार्थः । तथा सति नियमपरिसंख्ययोरपि अर्थाच्चेपमन्त्रलिङ्गाभ्यां प्रागेव पृष्ठ-
 त्तयोरज्ञातज्ञापकत्वसत्त्वेन तयोरतिव्याप्त्यापत्तेः । न-
 न्वभ्युदयशिरस्कप्राप्तिसम्भवरहित्यमप्राप्त इत्यनेन वि-
 वक्षितम् । ततश्च स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति नियमविधि-
 बलादध्ययनगृहीतस्य स्वशाखान्तर्गतवाक्यजन्यतदर्थ-
 ज्ञानस्यैवाभ्युदयकारित्वेन स्वशाखान्तर्गतवाक्यसङ्गावे-
 शाखान्तर्गतवाक्यजन्यज्ञानस्याभ्युदयकारित्वस्याभावा-
 त्तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषापेक्षया सर्वेषामग्निहोत्रादिवि-
 धौनामज्ञातज्ञापकत्ववदप्राप्तप्राप्तिफलकत्वमपि वि-
 वक्षितरूपमस्येवेति न नानाशाखाग्निहोत्रादिविधिष्व-
 व्याप्तिर्नापि स्वर्गकामवाकीष्वव्याप्तिस्तेष्वपि साप्तदश्य-
 वाकान्यायेनाभ्युदयफलकप्राप्त्यभावसत्त्वात् । तथा हि
 साप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य श्रूयते । अत्र
 विधौयमानस्य साप्तदश्यस्य न सामिधेनीद्वारा प्रकृतौ
 निवेशः प्राकरणीकतत्याञ्चदश्यावरुद्धत्वात् । किं तु वि-
 कृतिष्वेव । तत्रापि श्रुतसाप्तदश्यासु मित्वविन्दादिष्वेव
 निवेशो न सर्वासु विकृतिषु । अनारभ्यश्रुतं हि साप्तदश्यं
 यावत्सामिधेनीद्वारा सकलविकृत्यङ्गं कल्प्यते तावत्प्रा-
 करणिकैर्वाकैर्मित्वविन्दादिसंबन्धे कृते क्षीणार्थापत्तिर्न
 क्रत्वन्तरसंबन्धं कल्पयति । तेनानारभ्याधीतस्य साप्त-
 दश्यस्योपसंहारार्थानि तत्प्रकरणाधीतानि साप्तदश्य-
 वचनानि ततश्च प्राकरणीकवचनैः साप्तदश्यस्य क्रतु-
 संबन्धसिद्धिरनारभ्याधीतवाक्येन सामिधेनौसंबन्धसिद्धि-
 रिति मीमांसकमर्यादा । अत्रानारभ्य विधानाभावे

ऽपि साप्तदश्यस्य क्रतुसंबन्धवत्सामिधेनीसंबन्धो ऽपि प्राकरणीकवचनैरेव सिद्धतीति अनारभ्यविधानस्य वै-
यर्थ्यशङ्का प्राप्नोति । अत्रोक्तं तन्त्ररत्ने । यद्यपि प्राकर-
णिकेनैव क्रतुसंबन्धः सामिधेनीसंबन्धश्च सिद्धति । त-
थापि वाक्यद्वयाम्नानादेवं विज्ञानमभ्युदयकारीति वि-
ज्ञायते अर्थवादप्ररोचितवदिति । ततश्चास्य न्यायस्य
सार्वकाम्यवाक्यप्राप्त्यर्थस्वर्गकामवाक्यसाधारण्यात्तत्वा-
प्यभ्युदयशिरस्कप्राप्त्यभावो वक्तुं शक्यत इति चेत् ।
तथा सति नियमपरिसंख्याविध्योरत्यन्तमप्राप्त इति
विशेषणाभ्यां निवृत्तिर्न स्यात् । तत्रापि स्वाध्यायनिय-
मविधिवत्तादेवार्थाक्षेपमन्वलिङ्गाभ्यामवघातादिप्राप्तेर-
भ्युदयकारित्वाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादन्यतः
प्राप्त्यभावमात्रमिहाप्राप्तिरिति वक्तव्यमित्युदाहृत-
स्थलेष्वव्याप्तिः सुदृढैवेति भावः ॥ ७ ॥ नन्वस्त्व-
न्यतः प्राप्त्यभावमात्रमप्राप्तविशेषणार्थः । प्राप्त्यभावस्तु
तत्तद्विधिमात्राप्रवृत्ताविति नेष्यते किं तु विध्यन्तरा-
प्रवृत्तिसहितायां केवलायां वा तत्तद्विध्यप्रवृत्तौ यः
प्राप्त्यभावः स सर्वो ऽप्यप्राप्तविशेषणार्थ इतीष्यते । त-
तश्च तत्तच्छाखागताग्निहोत्रादिविध्यप्रवृत्तौ तदन्यसक-
लशाखागततत्तद्विध्यप्रवृत्तिसहितायां तदप्राप्तिरक्षतेति
न नानाशाखागताग्निहोत्रादिविधिष्वव्याप्तिः । नापि
स्वर्गकामविध्योरव्याप्तिस्तदप्रवृत्तौ सार्वकाम्यविध्यप्रवृ-
त्तिसहितायां ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गसंबन्धाप्राप्तिस-
त्त्वात् । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते”ति “यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते”ति विधिभ्यां तेषां प्रत्यवायपरि-

हारार्थत्वावगमेन तत एव फलाकाङ्क्षाशान्तेर्विश्वजिन्या-
 थाविषयतया ततः स्वर्गसंबन्धप्राप्तेरनाशङ्कनीयत्वात् ।
 अवश्यं च क्वचित्क्वचिन्नियमविधौ तत्तद्विध्यप्रवृत्तेर्विध्य-
 न्तराप्रवृत्तिसाहित्यन्यायो ऽयमनुसरणीयः । अन्यथा
 ब्रौहिभिर्यजेतेतिनियमविधौ तल्लक्षणस्याव्याप्तिः स्यात् ।
 ब्रौहिशास्त्राभावे यवशास्त्रेण यवानामेव नियतप्राप्त्या
 ब्रौह्मीणां पक्षप्राप्त्यभावात् । एवं यवैर्यजेतेतिनियमवि-
 धावपि तदव्याप्तिः स्यात् । तदभावे ब्रौहिशास्त्रेण ब्रौ-
 ह्मीणामेव नियतप्राप्त्या यवानां पक्षप्राप्त्यभावात् । तथा
 औदुम्बरो यूषो भवतीत्यादिवैकृतद्रव्यविधिष्वपि सर्वे द्र-
 व्यविधयो नियमविधय इति मीमांसकमर्यादया निय-
 मविधित्वेन समर्थनीयेषु तदव्याप्तिः स्यात् । वैकृतवि-
 ध्यभावे प्राकृतेन खादिरो यूषो भवतीत्यादिशास्त्रेण चो-
 दकतः खादिरादीनामेव नियतप्राप्त्या उदुम्बरता-
 दीनां पक्षप्राप्त्यभावात् । ततश्च ब्रौह्मियवशास्त्रयोर्द्वयो-
 रप्यभावे पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षया ब्रौह्मियवनी-
 वारादीनां पक्षप्राप्त्या प्राकृतवैकृतविधीनामभावे यूषा-
 दिप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायां धवखदिरपलाशोदुम्बरादीनां
 पक्षप्राप्त्या च ब्रौह्मियवोदुम्बरादीनां पक्षप्राप्त्या च
 ब्रौह्मियवोदुम्बरादिशास्त्रेषु नियमविधिलक्षणं समर्थ-
 नीयम् । तथा परिसंख्यालक्षणे ऽपि न्यायो ऽयमनुसर-
 णीयः । अन्यथा मित्रविन्दाध्वरकल्पावैमृधचातुर्मास्य-
 पश्वाग्रयणादिनानाकर्मसमाम्नातसाप्तदश्यविधिष्व-
 नारभाविहितशास्त्रस्योपसंहारार्थत्वेन तदितरविकृती-
 नां साप्तदश्यसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया परिसंख्यारूपेषु

तल्लक्षणाव्याप्तिः स्यात् । मित्वविन्दागतविध्यभावे ऽध्वरकल्पागतविधेर्मित्वविन्दासाधारण्येनाध्वरकल्पेतर-सकलविकृतीनां साम्प्रदश्यसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया मि-त्वविन्दायामन्यतः साम्प्रदश्यप्राप्त्यभावात् । एवमुक्तन्या-येनाध्वरकल्पादिष्वपि तत्प्राप्त्यभावात् । तथा गृहमेधी-यगतेष्वाज्यभागौ यजति अग्नये स्विष्टकृते समवदति इडासुपह्वयते इत्यादिप्रकृताङ्गपुनर्विधिषु चोदकलोपक-त्वेन तदितराङ्गानां गृहमेधीयसंबन्धव्यावृत्तिफलकत-या परिसंस्थारूपेषु तल्लक्षणाव्याप्तिः स्यात् । आज्यभाग-विध्यभावे स्विष्टकृद्विधेराज्यभागसाधारण्येन स्विष्टकृ-दितरसकलचोदकप्राप्याङ्गानां गृहमेधीयसंबन्धव्यावृत्ति-फलकतया आज्यभागयोरन्यतो गृहमेधीये प्राप्त्यभावा-त् । उक्तन्यायेनैव स्विष्टकृदादीनामपि तत्प्राप्त्यभावात् । ततश्च मित्वविन्दादिप्रकरणगतसकलसाम्प्रदश्यविध्यभा-वेनारभ्याधीतसाम्प्रदश्यविधिना प्रकृतितः पाञ्चदश्याव-रोधान्निवृत्तेनाविशेषात्सर्वासु विकृतिषु साम्प्रदश्यप्राप्त्या गृहमेधीयप्रकरणगतसकलप्राकृताङ्गपुनर्विध्यभावे चो-दकात्सर्वेषामाज्यभागादीनां गृहमेधीये प्राप्या च तेषु परिसंस्थालक्षणां समर्थनीयम् । तद्वत्सकलशाखाग-ताग्निहोत्रादिविध्याद्यभावे ऽग्निहोत्राद्यप्राप्त्या तेष्वपू-र्वविधिलक्षणां समर्थयितुं शक्यमेव । अतो न क्वाप्यवरा-प्तिदोष इत्याशङ्काह ।

तत्तद्विध्यप्रवृत्तौ सुलभमितर-

विध्यप्रवृत्त्या युतायाम् तेषाम-
प्राप्तिमत्त्वं नियमपदयवव्रीहि-
पक्षाप्तितावत् । नानाकर्मापसं-
हृत्युचितनियतसत्साप्तदश्या-
प्तिवच्चेत्येवं सृष्टौ तु पृष्ठस्तुति-
नियममुखातिप्रसक्तिः प्रसर्पेत् ॥६॥

एवमव्याप्तिपरिहारार्थमनियमेनैकानेकविध्यप्रवृत्ता-
वप्राप्तेरपूर्वविधिलक्षणनिविष्टत्वकल्पनायामुपह्वयादि-
विकृतिषु प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोरन्य-
तरनियमार्थं बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति
विधौ विकृत्यतिरात्रे प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोः षोड-
शिग्रहतवर्जनयोः षोडशिग्रहनियमार्थं उत्तरे ऽहन् हिरा-
वस्य गृह्यत इति विधौ गृहमेधीये प्रकृतितः समुच्चित्य
प्राप्ताज्यभागतदितराङ्गकलापमध्ये चोदकलोपकतया
तदितराङ्गपरिसंख्यारूपे आज्यभागौ यजतीतिविधौ चा-
तिव्याप्तिः स्यात् । बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः षोडशिग्रहस्या-
ज्यभागयोश्च प्राकृतवैकृतविध्यभावे सर्वथैवाप्राप्तिस-
त्त्वात् । व्रीहियवविध्योर्वैकृतद्रव्यविधिषु प्राकराणकसा-
प्तदशयविधिषु गृहमेधीयस्विष्टकृदादिविधिषु चानेक-
विधप्रवृत्त्यपेक्षया पाक्षिकीं नियतां च प्राप्तिं सम्भाव्य
नियमपरिसंख्याविधित्वेन समर्थितेषु ततद्विधप्रवृत्त्यपे-
क्षया सर्वथैवाप्राप्तेरपि सत्त्वेन तेष्वप्यतिव्याप्तिः स्यात् ।

न ह्यनेकविधप्रवृत्त्यपेक्षैवाप्राप्तिरपूर्वविधिलक्षणे निवे-
श्यत इति नियन्तुं शक्यते तथा सति व्रीहीः प्रोक्ष-
तीत्याद्यपूर्वविधावप्राप्तिस्तद्विधिमात्रप्रवृत्त्यपेक्षत्वेन तत्वा-
व्याप्तिः स्यादिति तत्परिहारार्थमनियमेनैकानेकविध्य-
प्रवृत्त्योस्तल्लक्षणे निवेशनीयत्वात् । तथा चतुर्जुह्वां गृह्णा-
ति अष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायामिति कार्यविशेषासंयुक्तत-
योत्पन्नानां जौहवाज्यादीनां विनियोगविधिषु यज्जुह्वां
गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् ।
सर्वस्यै वा एतत् यज्ञाय गृह्यते^१ यत् ध्रुवायामाज्यमित्येवं
रूपेषु मध्ये जौहवौपभृताज्यविनियोगविध्योर्नियमवि-
धित्वेनाभ्युपगतयोर्नियमविधित्वं त्वयाणामेवैतेषां विधी-
नामप्रवृत्त्यपेक्षया जौहवाज्यादीनां द्रव्याकाङ्क्षेषु प्रयाजा-
दिषु पक्षे प्राप्तिं सम्भाव्य समर्थनीयम् । तत्तद्विधप्रवृत्त्यपे-
क्षया विधेययोजौहवौपभृताज्ययोः प्रयाजानुयाजेष्वप्रा-
प्तिरपि सम्भवति । तथा सर्वयज्ञार्थध्रौवाज्यान्वयेन निरा-
काङ्क्षेभ्यः प्रयाजानुयाजेभ्यः परावृत्त्य तयोरयच्चरूपे-
ष्ववाज्यापेक्षसदनकरणादिकार्येष्वेव प्राप्तेरिति तयोरपि
विधयोरतिव्याप्तिः स्यात् एयमनियमेनैकानेकविधप्र-
वृत्त्यपेक्षया पाक्षिकनियतप्राप्त्योर्नियमपरिसंख्यालक्षण-
निविष्टत्वकल्पनायां तयोरपि लक्षणयोरतिव्याप्तिः
स्यात् । तथा हि ध्रौवाज्यविनियोगविधेर्द्रव्याविषयत्वे
ऽपि नियमविधित्वं न सम्भवति जौहवौपभृताज्ययोः
प्रयाजानुयाजार्थत्वे सति परिशेषादेव ध्रौवाज्यस्य तद-
रिक्तद्रव्यापेक्षसर्वयज्ञार्थत्वनियमसिद्धेः । न च स्थाल्या-

जस्योपि तेषु पक्षप्राप्त्या परिशेषासिद्धेर्नियमविधित्वं सम्भवतीति वाच्यम् । जौहवाद्याजस्य ग्रहणे विनियोगेन निराकाङ्क्षस्य स्थाल्याजस्य स्वतस्तेषु प्राप्त्यमम्भवात् तस्मात् द्रव्यापेक्षसर्वयज्ञेष्वयज्ञरूपेयु सदनकरणादिषु च धौवाजस्य ससुचित्यप्राप्तौ सदनकरणादिव्याप्त्यर्थं तस्य परिसंख्याविधित्वमेव युक्तं तत्र त्रयाणामेतेषां विधीनामप्रवृत्तौ धौवाजस्य तत्तद्विनियोगविधिसंग्राह्येषु आज्यभागोदिषु च पक्षप्राप्तिः सम्भवतीति तत्र नियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिः । तथा रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वैकृतो विधिनियमविधिस्तस्य प्राकृतबृहद्रथन्तरविकल्पविधेश्चाप्रवृत्तौ प्रकृतितो बृहद्रथन्तरयोः ससुचित्यप्राप्तिः सम्भवतीति तत्र परिसंख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिः पृष्ठः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इति । गवामयनिके षडहे रथन्तरबृहद्रथन्तरविधिरपूर्वविधिः तदन्तर्गतेषु तृतीयादिष्वहःसु तत्प्रकृतिभूतात् द्वादशाहिकान्नानापृष्ठषडहात् क्रमेण वैरूपवैराजशाक्तरैवतपृष्ठानामेव प्राप्तत्वेन तृतीये रथन्तरं चतुर्थे बृहत् पञ्चमे रथन्तरं षष्ठे बृहदित्यस्यार्थस्य कथं चिदपि प्राप्त्यभावात् । द्वादशाहिकनानापृष्ठविध्यभावे तस्मिन् गवामयनिकषडहे ज्योतिष्टोमात् बृहद्रथन्तरपृष्ठयोरनियता प्राप्तिः सम्भवतीति तत्र नियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिः । आज्यभागपुनर्विधानेन गृहमेधौयवदपूर्वे ऽवभृथे प्रयाजानुयाजप्राप्त्यभावात् तत्रापवर्हिषः प्रयाजान्यजति अपवर्हिषो ऽनुयाजान्यजतीति बर्हिर्व्यतिरिक्तप्रयाजानुयाजप्राप्त्यर्थो ऽपूर्वविधिः । तत्राज्यभागपुनर्विधानाभावे

बर्हिः संज्ञकप्रयाजानुयाजयोस्तद्वतिरिक्तप्रयाजानुयाजानां च समुच्चित्य आग्निः सम्भवतीति तत्र परिसंख्यालक्षणास्यातिव्याप्तिः । एवमतिव्याख्यावहत्वादनियमेनैकानेकविध्यप्रवृत्त्योरपूर्वविध्यादिलक्षणानुप्रवेशकल्पनमयुक्तमिति भावः ॥ ८ ॥ स्यादेतत् । वैकृतरथन्तरपृष्ठादिविधिष्वपूर्वविध्यादिलक्षणानुगतेर्नातिव्याप्तिर्नानालक्षणसमावेशानुसारेणानेकविधिरूपत्वाङ्गीकारे दोषाभावात् तावदारथन्तरपृष्ठादिष्वनुष्ठानभेदासाङ्कर्यात् उपधेयसङ्करेऽपि तत्तल्लक्षणोपाधौनामसाङ्कर्याच्च । एकैकस्मिन्वाक्ये विषयभेदेनापूर्वविध्यादिलक्षणानामुपजीव्योपजीवकभावेन तत्फलानां च साङ्कर्यस्य संप्रतिपन्नत्वेन तन्न्यायादेकानेकविध्यप्रवृत्तिभेदेनापि तदुभयसाङ्कर्याभ्युपगमसम्भवाच्च । तथा हि उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति वाक्ये उपांशुयाजाप्राप्तफलसंबन्धप्रापकत्वेन तस्मिन्पौर्णमास्या सह प्राप्तामावास्यासंबन्धव्यावर्त्तकत्वेन चापूर्वविधिपरिसंख्याविधिलक्षणयोः साङ्कर्यं तावदङ्गीकृतं चतुर्थश्लोकव्याख्याने सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति विध्योर्नियमपरिसंख्याविधिलक्षणसाङ्कर्यं दृश्यते तौ खल्वग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति विहितकाम्याग्निहोत्रप्रयोगस्यानियतकालत्वप्राप्तौ सायंप्रातःकालविशेषनियमार्थौ । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितनित्याग्निहोत्रप्रयोगस्य सातत्येन सार्वकालत्वप्राप्तौ सायंप्रातःकालावच्छिन्नमेव जीवनं निमित्तमिति निमित्तविशेषणसमर्पणेनान्यकालव्यावर्त्तकौ च । यद्वा अश्वः श्यावो दक्षिणेति उपहव्यदक्षिणाविधिरिहोदाहरणं स हि गौश्चाश्वश्चेत्या-

दिज्यौतिष्टोमिकदक्षिणाविधिनाश्वस्य गवादिभिः समु-
 च्छित्य प्राप्तौ गवादिपरिसंख्यार्थः । तस्यानियतरूपप्रा-
 प्तौ श्यावनियमार्थश्च । यद्योन्यां तदुत्तरयोगायतीति
 विधौ पूर्वनिधमविधिलक्षणसाङ्ख्यं दृश्यते कथं क्रतौ
 स्तोत्रसाधनानां साम्नां यथाध्ययनमेकस्याम्येति गान
 प्राप्तौ एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रौयमिति वचनात् तृचे
 तानि गातव्यानीति स्थापितमेकचस्थानि यज्ञे स्युः त्र स्वा-
 ध्यायवत् । तृचे वा लिङ्गदर्शनादिति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां-
 दशमाध्याये । ततश्च तेषां स्वयोनिषु गीयमानानां क्रतु-
 ध्वन्ययोरपि ययोः कयोश्चिदुच्यते तत्रैव प्राप्ते संश्रविले-
 शपरिहारार्थं योनिमच्छन्दस्कयोरेव गातव्यमिति नि-
 र्णीतं तदभ्यासः समासु स्यादिति नावमिकाधिकरणे
 तत्रेदं वचनं प्रवर्तते यद्योन्यां तदुत्तरयोगायतीति ।
 अत्र योनिग्रन्थपठितयोर्योन्युत्तरयोगानं न विधीयते किं
 तूत्तराग्रन्थपठितयोस्तदुत्तरयोस्तत्रैवोत्तराशब्दस्य पदा-
 न्तरसन्निधाननिरपेक्षया रुढ्या प्रसिद्धेरिति निर्णीतं नै-
 मित्तिकं तूत्तरात्वमिति नावमिकाधिकरणे । उत्तराग्र-
 न्थपठिते चोत्तरे रथन्तरादियोनीनां तद्विषमच्छन्दस्के
 वामदेव्यादियोनीनां तत्समच्छन्दस्के । एवं च रथन्तरा-
 दिसाम्नां संश्रविलेशपरिहारार्थमुत्तराव्यतिरिक्तयोरेव
 कयोश्चिद्योनिमच्छन्दस्कयोऽर्च्योर्गीनप्राप्तावप्राप्तो-
 त्तराप्रापणार्थम् उत्तराविधिः । वामदेव्यादिसाम्नामुत्तर-
 योरन्ययोर्वा कयोश्चिद्योनिमच्छन्दस्कयोर्गीनप्राप्तावु-
 त्तरानियमार्थ इति । कौ पुनः संश्रविलेशदोषौ । सं-
 श्रवः साम्नो हिंसा विलेशस्तस्य ऋगपेक्षयात्पत्वं यद्य-

धिकच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं साम न्यूनच्छन्दस्कायामृचि-
गीयेत तदा केन चिदेव सामभागेन ऋक्पूर्वैरवशिष्ट-
सामभाग आश्रयाभावाद्धिंख्येत । यदि न्यूनच्छन्दस्काया-
मुत्पन्नमधिकच्छन्दस्कायां गीयेत तदाल्पं साम ऋक्परि-
पूर्णक्षमं स्यात् । तथा सृष्टीरुपदधातीत्यादिविधौ चि-
विधविधिलक्षणानां सङ्करो दृश्यते । कथं सृष्ट्यादिश-
ब्देन सृष्टिशब्दादिमन्त्रोपधेया इष्टका उच्यन्ते तद्वानासा-
सुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोरिति पाणिनि-
स्मरणात् । अत्र न तावदुपधानं विधीयते इष्टकाभिरग्निं
चिनुत इत्यनेनैवार्थप्राप्तत्वात् । इष्टकानामनुपधाने च-
यनानिर्दिष्टेः । ननु तथापीष्टकाङ्गत्वेन तद्विधाने समु-
दितानामपीष्टकानां कदाचिदुपधानं प्राप्नुयात्तन्माभू-
त्प्रत्येकमेवोपधानमस्त्वित्येतदर्थमिष्टकाङ्गत्वेन तद्विधानं
स्यात् । तथा सति हि प्रतिप्रधानमङ्गादृष्टिन्यायात्प्रत्ये-
कमुपधानं सिध्यतीति । नैतदुक्तम् । एकेनोपधानविधि-
नास्य प्रयोजनस्य लाभेन सृष्टीरुपदधाति प्राणभृत उप-
दधाति चित्त्रिणीरुपदधातीति वाक्येष्वसकृदुपधानवि-
धानवैयर्थ्यापत्तेः । न च तेष्वेकलोपधानविधिरन्यत्व-
नेति शक्यं वक्तुं विनिगमनाविरहात् । नापि सर्वेषु तेषु
तत्रेष्टकाविशेषविधिः । इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति चि-
धिनैव सर्वासामिष्टकानां प्राप्तत्वात् । ननु तथापि मध्य-
मचिति लाभार्थं विशिष्य कासां चिद्विधानं स्यादसत्सु
हि तेष्वविधिषु सृष्ट्यादिशब्दोदितानां मध्यमचिति प्रकर-
णानाम्नातानामिष्टकानां मध्यमचित्तावुपधानं न लभ्य-
ते सत्सु तु तेषु विधिषु लभ्यते मध्यमायां तु वचनाद्वा-

ब्रह्मणवत्य इति पञ्चमाध्यायसूत्रेण यां वै कां चन ब्राह्म-
 णवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावुपद-
 ध्यादितिवचनबलेन प्रत्यक्षज्ञानवाच्यभिपूर्वजानातिव-
 शात्प्रत्यक्षब्राह्मणविहितानामिष्टकानां मध्यमचितावे-
 वोपधानं न त्वन्ते तु बादरायण इति न्यायान्चित्यन्तरे
 इतिनिर्णीतत्वादिति चेत् । नैतदपि युक्तम् । कासामि-
 ष्टकानां सृष्टिमन्त्रादिभिरुपधानमिति प्रागनवगततया
 सृष्ट्यादिशब्दोक्तानां सृष्टिशब्दादिवन्मन्त्रोपधेयाष्टका-
 विशेषाणां बुद्धानारोहेण विधातुमशक्यत्वात् । तस्मात्त-
 न्मन्त्रविशेषा एवेष्टकोपधाने विधीयन्त इति युक्तम् तेषां
 च विधिर्नोपधानप्राप्त्यर्थः प्रकरणादेव प्राप्तिसम्भवा-
 त् । नापि लिङ्गविनियोज्यमन्त्रान्तरपरिसंख्यार्थः । मन्त्रा-
 न्तरास्मानवैयर्थ्यापत्तेः । किं त्वेकया सुवते प्रजा अधी-
 यन्त प्रजापतिरधिपतिरासौत्तिसृष्टिभिरस्तुवत ब्रह्मा सृ-
 ज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासौदित्यादीनामुपधानैका-
 न्तिकलिङ्गविशेषरहितानां मन्त्राणामिष्टकाग्रहणादि-
 ष्वपि विनियोगप्रसक्तौ तत्परिसंख्यार्थः । प्रत्येकोपधान-
 नियमार्थश्च । समुदितोपधाने तत्तदिष्टकोपधानस्य क्र-
 मोच्चार्यव्यवस्थिततत्तन्मन्त्रकरणकत्वायोगात् । मध्यम-
 चिति प्राप्त्यर्थश्च । मन्त्रव्यतिरेकेणोष्टकासु विशेषान्तरा-
 निरूपणेन मन्त्रविनाकृतेष्टकानियमविधेरशक्यतया यां
 वै कां चनेतिविधेरपीष्टकाविशेषणमन्त्रविध्यवलम्बनत्वात्
 एवं तावदपूर्वविध्यादिलक्षणानामाश्रयभेदेन सङ्करो द-
 र्शितः । तथैव तत्फलानामपि प्रथमचरमभावेन स-
 ङ्करो दृश्यते किं तु केषु चित्किञ्चित्फलमनन्यल-

भ्यत्वे ऽप्यनुनिष्पादित्वादन्येष्वननुनिष्पादित्वे ऽप्यन्यल-
भ्यत्वाद्परेष्वनन्यलभ्यत्वेऽप्यननुनिष्पादित्वे ऽप्यनुष्ठा-
नविशेषालाभात् फलत्वेन न व्यपदिश्यते । तत्रानु-
निष्पादिसङ्करो यथा । “अथातो ऽग्निष्टोमेनानुयजती”ति
विधितः प्रकृत्यग्निष्टोमे ऽग्निप्राप्तिस्तदनुनिष्पादिनी त-
स्मिन्नग्न्याश्रितगुणकामानां प्राप्तिः । यद्यग्नेः सौमि-
काङ्गकलापसंवलितप्रयोगस्य सोमप्रयोगादहिः सम्पा-
दयितुमशक्यत्वेन तत्प्रयोगमध्यपातित्वावश्यम्भावान्नि-
ष्फलस्य अग्नेः फलवत्सोमाङ्गत्वमनुष्ठानसादेश्यरूपेण स्थान-
प्रमाणेन सिध्यति तथा ऽपि तेनानारभ्याधीतस्य प्रो-
करणीकोत्तरवेदक्षवरुद्रप्रकृतिव्यावृत्तस्य विकृत्यङ्गत्वमेव
सिध्यति । अतः प्रकृतावप्राप्तस्याग्नेः प्रथमश्लोकवरा-
स्थानदृशितरीत्यानेनैव वाक्येन प्राप्तिः । तत्प्राप्त्या च त-
दाश्रितानां श्येनाकृत्यादि । फलार्थगुणानां प्रकृतिमध्य-
ऽनुष्ठानप्राप्तिः । ततो बहिरनुष्ठातुमशक्यत्वात् । आग्रय-
णे “द्यावापृथिव्य एककपाल”इति विधित एककपालया-
गस्यप्राप्तिः । तदनुनिष्पादी प्रसूनबर्हिर्नियमः । प्रसूनं
पुष्पितम् । लूनशेषान्मूलात्पुनरुत्पन्नं वा । एककपाल-
विध्यभावे ह्योग्रयणे प्रसूनमप्रसूनं वा बर्हिरनियतमैन्द्रा-
ग्नादित्यागानुसारेण प्राप्नोति ऐन्द्राग्नादिषु प्रसूननिय-
माश्रयत्वात् । एककपालविधिसत्त्वे तु तस्य वैश्वदेविकौ-
ककपालप्रकृतिकत्वात् । ततो ऽतिदेशेन प्रसूननियमः
प्राप्नोति । यद्यप्येककपालो जघन्यत्वेनैकत्वेन चैन्द्राग्ना-

द्यपेक्षया दुर्बलस्तथापि प्रसूनवर्हिर्ग्रहणे ऽप्यनियतवर्हिषा-
 मैन्द्राग्नादीनां विरोधाभावात्कांस्थभोजिन्यायेनैककपा-
 लानुवर्त्तनमुपपद्यते एव । यत्र शिष्यस्य कांस्थभोजननि-
 यमो ऽस्ति गुरोर्नास्ति तत्र तयोरेकपात्रभोजने क्वचित्प्र-
 सक्ते गुणभूतमपि शिष्यमनुसृत्य गुरुणापि हि कांस्थभो-
 जनमेवाद्वियते । “अतिहायेडोवर्हिः प्रतिसमानयति जुह्वा-
 मौपभृतमि”ति वर्हिःप्रयाजोपक्रमे जुह्वां प्रयाजार्थोपभृ-
 ताज्यसमानयनप्राप्तिः तदनुनिष्पादिनी । जौहवाज्य-
 मादिप्रयाजत्रयार्थमौपभृताज्यमुपरितनप्रयाजद्वितयार्थ-
 मिति परिसंख्या । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्यदुपभृ-
 ति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति विधिभ्यां हि तयोरविशेषेणा
 सर्वप्रयाजार्थत्वं प्राप्तम् । प्रथमप्रयाजोपक्रम एव प्रया-
 जार्थस्यौपभृताज्यस्य जुह्वां समानयनमपि प्राप्तं तस्य
 तस्मात्कालादाच्छिद्य वर्हिः प्रयाजोपक्रमकाले विधा-
 नादाज्यद्वयमपि प्रयाजविशेषविषयतया व्यवतिष्ठ-
 ते । एवं चात्र प्राप्तपरिसंख्याने ऽपि न वैदोष्य-
 मन्यानुष्पादित्वेन शब्दव्यापाराविषयत्वात् । “ऋत्वि-
 र्भ्यो दक्षिणां ददाति अग्नीध्रे ददाति ब्रह्मणे ददा-
 ती”त्यादिविध्यधीनऋत्विगानमनार्थदक्षिणादाननिय-
 मानुनिष्पादिनी ऋत्विजां कर्मसु कर्तृत्वप्राप्तिः । स्व-
 र्गकामो यजतेति सामानाधिकरण्यादात्मनेपदेन कर्त्तृ-
 रेव फलावगमाच्च फलार्थिनो यजमानस्यैव साङ्गे ज्यो-
 तिष्टोमादिकर्मणि साक्षात्कर्तृत्वे प्राप्ते तत्राप्राप्तमृ-
 त्विजां कर्तृत्वं दक्षिणादाननियमेन प्राप्यते । दक्षि-
 णादानविधिर्हि ऋत्विगानमनरूपदृष्टार्थत्वे सम्भवति-

नादृष्टार्थः कल्पयितुं युक्त इति दक्षिणादानेनैव त्विज-
 आनयितव्या न तु सामाद्युपायान्तरेणेति नियमविधिः
 सम्पद्यते । ततश्च तेषां दक्षिणाया परिक्रौतानां क्वचिद्वि-
 नियोगापेक्षायां वस्तुसामर्थ्यरूपास्त्रिङ्गाद्विस्त्यागदक्षि-
 णादानानादेर्द्रव्योत्सर्गादन्यत्र कर्मणि कर्तृत्वेन विनियोगः
 तत्प्रयोजकत्वेन प्रधानवाक्यावगतं यजमानस्य तत्र क-
 र्तृत्वमिति संपद्यते । राजन्यवासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वि-
 तीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामिति विधायीननाराशंसा-
 दिनियमानुनिष्पादितुल्यकल्पानामेव सत्रे ऽधिकार इ-
 ति नियमः । नाराशंसतनूनपान्मन्त्रयोर्द्वितीयप्रयाजस्या-
 नर्पठितयोरव्यवस्थितविकल्पे प्राप्ते पुरुषभेदेन व्यवस्था-
 र्थी राजन्यवासिष्ठादीनामिति विधिस्तावन्नियमविधि-
 स्ततश्च सर्वे ऽपि नाराशंसकल्पा इति वा सर्वे ऽपि तनू-
 नपात्कल्पा इति वा तुल्यकल्पा एव सर्वे सत्रे ऽधिकुर्वन्ति
 न भिन्नकल्पा अपीति नियमो लभ्यते । भिन्नकल्पानां
 सत्रे संभूय प्रवृत्तौ तदन्तर्गतप्रयाजेष्वन्यतरकल्पस्यैवाश्र-
 यणीयतया केषां चित्कतुर्वैगुण्यप्रसङ्गात् । यज्जुह्वां गु-
 ळ्हाति प्रयाजभस्मदिति विधायीनप्रयाजनियमानुनि-
 ष्पादिनी तत्समुच्चयप्राप्तकार्यान्तरपरिसंख्या । अत्र
 हि यथा द्रव्यापेक्षाणां प्रयाजानां पाक्षिकानेकद्रव्यपा-
 प्तौ जौहवाज्येनैव प्रयाजाः कर्त्तव्या इत्युपाय नियमो-
 ऽस्ति तथा कार्याकाङ्क्षस्य जौहवाज्यस्य पाक्षिकानेकका-
 र्थप्राप्तौ जौहवाजेन प्रयाजा एव कर्त्तव्या इति का-
 र्यानियमो ऽप्यस्ति प्रत्यक्षश्रुत्या जौहवाज्यस्य प्रयाजानां च
 परस्परान्वये कृते प्रयाजानां द्रव्याकाङ्क्षाया जौहवस्य का-

र्याकाङ्क्षायाश्च शान्त्या लिङ्गात्प्रयाजानामनियतद्रवाक-
 ल्यनस्येव जौहवाजस्रानियतकार्यकल्पनमप्राप्यप्रवृत्ते-
 स्तेन च कार्यनियमेन परिसंख्यापि लभ्यते । प्रयाजानु-
 याजाजभागीपांशुयाजपावेर्णहोमनारिष्टहोमानां द्रवा-
 काङ्क्षाणामुपस्तरणाभिधारणकपालाञ्जनसदनकरणा-
 लङ्करणानां चाजग्राकाङ्क्षाणां कार्याकाङ्क्षेषु जौहवाजग्रा-
 दिषु लिष्वेव प्रवर्त्तमानानां मध्ये प्रयार्जेषु जौहवाज्यं
 प्राप्नुवत्सु अन्येषामपि केषां चित्तैः समुच्चित्य प्राप्तेरव-
 श्यं भावात् । ननु एवं सति कार्याणि यदि संख्यैव स्यात्
 उच्यते । समुच्चयः कार्यविशेषनियतो न भवति । न हि
 जौहवाजि एतेषां कार्याणां समुच्चितानां प्राप्तिः औ-
 पभृताजि एतेषामिति कार्यविशेषनियते समुच्चये किं
 चिन्नियामकमस्ति । अतो यान्येव कानि चित्कार्याणि
 जौहवाजि समुच्चित्य प्राप्नुवन्ति तान्येव ततोऽन्येषां केषां
 चित् कार्याणां तत्र समुच्चित्य प्राप्तौ न प्राप्नुवन्तीति ।
 कस्यापि कार्यस्य प्रयाजाजि नियतप्राप्त्यभावात्तत्र प्रया-
 जानामप्राप्तांशपूरणं तावदवश्यं कर्त्तव्यम् । तस्मिन्कृते नै-
 राकाङ्क्ष्येण लैङ्गिककल्पनाप्रतिबन्धाद्भवन्ती पक्षे प्रया-
 जैः सह समुच्चित्य प्राप्तिमतामन्येषां कार्याणां निवृ-
 त्तिः नखविदलनादिनिवृत्तिवत्तदनुनिष्पादिनीत्यवहितन
 मनसालोचनीयम् । आतिथ्यायां चतुर्गृहीतान्याजग्राणि
 भवन्तीति विध्यधीना तत्र प्रकृतिप्राप्तौपभृतचतुर्गृही-
 तान्तरपरिसंख्यातदनुनिष्पादिनी प्रकृतौ बर्हिः प्रया-
 जोपक्रमे प्रयाजार्थमौपभृताजग्रादर्थं समानेतव्यमित्य-
 सार्थस्य प्राप्तिः । तस्य विधेरभावे हि यदुपभृति प्रया-

जानुयाजेभ्यस्तदिति विधिवशादौपभृताजं सर्वमपि प्र-
याजानुयाजसाधारणं स्यादिति समं स्यादश्रुतत्वादिति
न्यायनौपभृते ऽनुयाजवयार्थमर्द्धाधिकमवशेषणीयमिति
प्रयाजाद्वयार्थमर्थोन्यूनमेव समानेतव्यं प्राप्नुयात् । ननु-
भृत्यष्टगृहीतमेकहविर्न भवति किं तु चतुर्गृहीतं हविर्द्वयं
तच्चतुर्गृहीतं जुहोतीति विधिना चतुर्गृहणसंस्कृत-
स्याङ्गत्वावगमादिति निर्णीतं चतुर्थे तथा च यदुपभृ-
तीतिविधिः प्रयाजार्थमेकं चतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपर-
मित्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्येदतः समानयनविधिनार्धमेव समा-
नेतव्यमिति प्राप्नुयादिति चेत् । सैवम् । तथा व्यवस्थापक-
विध्यन्तराभावे यदुपभृतीत्यविशेषविधानेन चतुर्गृहीत-
द्वयस्यापि प्रयाजानुयाजार्थत्वप्राप्तेरनिवार्यत्वात् । न
चैकस्मिन् यागे हविर्द्वयं नान्वेतीति शङ्काम् । वचनबलादे-
कैकस्य चतुर्गृहीतस्य हविषो ऽनेकप्रयाजार्थत्ववदने-
कानुयाजार्थत्ववच्चतुर्गृहीतद्वयरूपस्य हविर्द्वयस्यैकैक-
यागार्थत्वस्याप्युपपत्तेः । पशुयागएकस्मिन् हृदयजि-
ह्वाद्येकादशहविरन्वयदर्शनाच्च । चतुर्गृहीतान्याजानि
भवन्तीत्यनुयाजरहितायामातिथ्यायां विधेः सत्त्वे तु तेन
चतुर्गृहीतान्तरपरिसंख्याबलात्तदुपभृति प्रयाजार्थमेकं
चतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपरमिति व्यवस्थावगत्यार्धमेव
समानेतव्यमिति सिध्यति । ननु चतुर्गृहीतवचन-
मातिथ्यायां प्रयाजार्थमेव चोदकाच्चतुर्गृहीतद्वयप्राप्तौ
तत्रैकमेव चतुर्गृहीतं हविरिति प्रयाजार्थं हविषि वैक-
तविशेषवचनतयाप्युपपन्नं नोक्तव्यवस्थां गमयेदिति चेत् ।
सत्यमुभयथाप्युपपन्नस्य तस्य न ह्यवानुयाजा इज्यन्त

इतिवाक्यशेषवशात् व्यवस्था भविष्यति । अनेन हि वा-
क्यशेषेणोपभृति द्वितीयचतुर्गृहीताभावे ऽनुयाजानाम-
भावो हेतुकृतः । ततश्च तत्रैव हेतौ साध्यभूतायामा-
तिथ्यायामुपभृति द्वितीयचतुर्गृहीतस्य परिसंख्यामुप-
नयन् विधिस्तस्य केवलानुयाजार्थत्वं प्रथमचतुर्गृही-
तस्य केवलं प्रयाजार्थत्वं च व्यवस्थापयति । अतस्तदनु-
निष्ठादिन्यङ्गसमानयनप्राप्तिर्भवति । एवं "वीणा हवै य-
ज्ञस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुबल ह्येवावपन्त्यत एवोद-
पन्तो"त्यत्र परिसंख्याननिष्ठादी नियमः । कथं सति वि-
ष्टुस्तोमकाः क्रतवः एकविंशेनातिरात्रेषु प्रजाकामं या-
जयेदित्यादिभिर्विहिताः तेषु क्रतुषु बहिष्यवमानादिषु
सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु एकविंशादिस्तोमविष्टुद्विसङ्घर्षं प्राकृ-
तेभ्यो ऽधिकावापे प्राप्ते ऽत्र ह्येवावपन्तीत्युदाहृतवाक्ये-
न पवमानगायत्र्यादिभ्यो ऽन्यवावापः परिसंख्यायते ।
तेनावापस्य पवमानातिरिक्तेभ्यः स्तोत्रेभ्यो ऽनिवर्त्तित-
त्वान्त्यतिरिक्तेष्वज्यापृष्ठादिस्तोत्रेष्वगत्याभ्यासेनैव सं-
ख्यापूरणं कार्यमिति सिध्यति । अनया चावापसामा-
न्यस्य स्तोत्रान्तरेभ्यः परिसंख्यया येषु विष्टुस्तोमकेषु क्र-
तुषु प्रत्यक्षश्रुतिविहितान्यपि कानि चित्त्वामानि सन्ति
तेषामपि स्तोमविष्टुद्वये सर्वस्तोत्रेषु सामान्तरावापे क-
र्त्तव्ये प्रत्यक्षश्रुतिविहितानां साम्नामनियमेन यत्र क्व-
चित्स्तोत्रे प्राप्तावावापः पवमानविषयो व्यवतिष्ठते ।
तथा ऽविष्टुस्तोमकेषु क्रतुषु प्रत्यक्षश्रुतिविहितानां सा-
म्नां स्तोमाधिक्यपरिहाराय प्राकृतसामोद्वापेन तत्स्थाने-
ष्वावपन्त्यानामनियमेन यत्र क्वचित्स्तोत्रे प्राप्तः आवा-

पक्षद्विषयो व्यवतिष्ठत इत्येवमत्र परिसंख्याननिष्पादी-
नियमः “हृदयस्याग्ने ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस” इ-
त्यादिविधिषु परिसंख्याननिष्पादिनी परिसंख्या । तथा
हि पशुनां यजेतेति श्रुतं पशोर्यागसाधनत्वं विशसना-
नादिवाक्यबलादवयवहारेणेति तावद् व्यवतिष्ठते । यथा
सोमेन यजेतेति श्रुतं सोमस्य यागसाधनत्वमभिषवा-
दिवाक्यबलाद्रसहारेणेति व्यवतिष्ठते । ततश्च पशुवय-
वानां सर्वेषामविशेषाद्विष्टेनावदानप्राप्तौ हृदयादि-
भ्यो ऽन्येषामवयवानामवदानपरिसंख्यार्थानि हृदयस्याग्ने
वद्यतीत्यादीनि । तथा चावदानपरिसंख्ययावयवान्तरा-
णां हविष्टपरिसंख्यापि लभ्यते । एवं यदुपभृतीति सा
मान्यविधिना चतुर्गृहीतहृदयस्याप्यविशेषेण प्रयाजानु-
याजार्थत्वप्राप्तावातिथ्यायामुपभृति चतुर्गृहीतान्तरप-
रिसंख्ययार्थवादसमर्पितानुयाजाभावहेतुसमभिव्याहृत-
या लभ्या प्रथमं चतुर्गृहीतं प्रयाजार्थं द्वितीयमनुयाजा-
र्थमिति व्यवस्थापि परिसंख्याननिष्पादिनी परिसंख्यैव ।
तत्र तदनुनिष्पादिनी समानेतव्यस्यार्थत्वप्राप्तिरप्यस्ती-
ति सैव प्रागुदाहृता । एवमनुनिष्पादिफलस्याप्यनुनिष्पा-
दिफलान्तरमन्यत्वाप्युहनीयम् । इत्यमनुनिष्पादिफलस-
ङ्करो दर्शितः । अन्यलभप्रफलसङ्करो यथा । सांग्रहण्यं
रात्रिसचन्यायलभप्रफलप्राप्तिमूला तत्सन्निधिसमाप्ता-
तानामामनहोमानां तदङ्गत्वप्राप्तिरन्यथा तेषामपि
रात्रिसचन्यायेनैवार्थवादिकफलकल्पनया नैराकाङ्क्षे-
ण तदङ्गत्वं न सिद्धोत् । “उरु प्रथमेति पुरोडाशं प्र-
थयती” त्येवान्यलभप्रथनप्राप्तिमूलस्तस्याध्वर्युकर्तृक-

त्वनियमः । अप्रथितं हि पिष्टं स्वयमेव पुरोडाशाकृति-
 शालितया न प्रथते । अतः पुरोडाशान्यथानुपपत्तिल-
 भ्यमेव प्रथनं । तत्राध्वर्युकर्तृकत्वनियमः परं न लभ्यः ।
 तस्मादाध्वर्यवसमाख्यालम्भनेन प्रथने कर्तृनियमसिद्ध्य-
 र्थोऽपि प्रथनविधिः । वागवा एषा यदैन्द्रवायवाग्रा
 ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानुप्रयन्तीत्यत्रान्यलभ्यप्राप्तिपू-
 र्विका परिसंख्या । अत्र ग्रहाणामैन्द्रवायवाग्रता न वि-
 धीयते । सा हि विधीयमाना धाराग्रहाणामेव विधीयेत
 न त्वधाराग्रहयोरुपांश्वन्तर्यामयोरपि । “अगव्या धारया
 गृह्णाती”त्येतत्सन्निधौ श्रवणेन धाराग्रहाणामेव गृह्णाति
 नोपादानात् । तेषां च पाठत एव प्राप्ता ऐन्द्रवायवा-
 ग्रता । किं त्वत्र पाठप्राप्ताग्रतानुवादेनैन्द्रवायवादयां-
 ग्रहा एव विधीयन्ते । यद्यपि तेऽप्यैन्द्रवायवं गृह्णाति
 मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादिक्रमेण पठितैः प्रातिस्विकवि-
 धिभिर्लभ्यास्तथापि तेषामिह पुनर्विधानं परिसंख्यार्थं ।
 कथमेतत्सन्निधौ शुक्राग्रान् गृह्णीत प्रतिष्ठाकामः मन्थ्य-
 ग्रानभिवरन्तित्यादिवाक्यैर्ग्रहानाश्रित्य शुक्राग्रतादयो गु-
 णाः कामाय विधीयन्ते । तेषां गुणानां धाराग्रहवदधा-
 राग्रहावप्याश्रयत्वेन प्राप्नुत इति तत्तत्कामनायां शुक्रा-
 दय उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि प्रागपक्रष्टव्याः स्युः । अ-
 स्मिन्विधाने सति तु कामाय विधीयमाना गुणा अनेन
 विधिना प्राकृतानैन्द्रवायवादिग्रहानेवाश्रित्य विधीयेर-
 न्निति तयोराश्रयत्वव्यावृत्त्या शुक्रादयः कामनायामैन्द्र-
 वायवादेव प्रागपक्रष्टव्या इति लभ्यते । तदेतत्सर्वं दश-
 मे ऐन्द्रवायवास्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति पे-

टिकायां निरूपितम् । ननु नैतदुदाहरणं युक्तं । गृहाणां
 क्रत्वर्थत्वस्यान्यतः प्राप्यसम्भवात् । न चैन्द्रवायवमैत्राव-
 रुणादिग्रहविधीनां ज्योतिष्टोमप्रकरणामातत्वात्प्रकर-
 णेनैव तेषां तदर्थत्वप्राप्तिः “ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः
 कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्नि”तिवाक्येन प्रकरणां
 बाधित्वा तेषां पुरुषार्थत्वस्यैव प्रापणात् । न च शुक्रा-
 प्रादिवाक्येष्विवाग्रताया एव फले विधानमिति शङ्कम् ।
 शुक्राग्रतादीनां पाठतोऽप्राप्तत्वादनुवादासम्भवेन वि-
 धेयत्वेऽप्यत्र पाठप्राप्तैन्द्रवायवाग्रतानुवादेन धात्वर्थभू-
 तानां ग्रहणामेव फले विधानात् श्रुत्यर्थविधानसम्भवे
 वाक्यार्थविधानाङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् । कामसंयोगे तु व-
 चनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति दाशमिकाधिकरणे
 तथैव निर्णीतत्वाच्च । तथा चेतद्विध्यभावे प्रातिखिक-
 विधिभिरुत्पन्नानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां प्राकरणिकं क्र-
 त्वर्थत्वं बाधित्वा कामसंयुक्तं वाक्यं पुरुषार्थत्वमेव प्राप-
 येदित्यप्राप्तक्रत्वर्थत्वप्रापणार्थीऽयं वाक्वा एषेत्यादि-
 विधिस्तथा च वाक्यद्वयबलादैन्द्रवायवादीनां खादिरा-
 दिवदुभयार्थता भवति । एवं चानेनविधिना ग्रहाणां
 बाधकबाधनेन क्रत्वर्थत्वे प्राप्यमाणे कामसंयुक्तवच-
 नोपक्रमे समाम्नातबलात्तदाश्रयान्तरपरिसंख्याप्यनुनि-
 ष्यद्यतइत्यनुनिष्पादिसङ्कर एवैतदुदाहरणं युक्तं न
 त्वन्यलभ्यसङ्करे । तत्रापि वा नोदाहरणम् । धा-
 राग्रहाधिकारादेवाश्रयान्तरपरिसंख्यालाभादिति चे-
 त् । एवं तर्हि माभूत्तदिहोदाहरणम् । कपालेषु
 श्रपयतीत्येतदुदाहरिष्यामः । अत्र न तावत्कपालवि-

धिर्यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिवाक्यत एव त-
 त्प्राप्तेः अष्टसु कपालेषु संस्कृतो ष्टाकपालशब्दा-
 र्थः । उक्ततद्वितार्थविवक्षया कपालशब्दस्याष्टशब्देन त-
 द्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासे कृत ऽष्टाकपा-
 लप्रातिपदिकात्संस्कृतमित्यर्थे विहितस्याण्प्रत्ययस्य हि-
 गोर्लुगनपत्यइति लुक्स्मरणात् । नापि अपणाविधिः ।
 अपश्यन् पुरोडाशं कूर्मभूतं सर्पन्तमित्यादिवाक्यशेषेण
 कपालेषु संस्कार्यस्य पुरोडाशत्वावगत्या ऽपूर्वाविशेषद्व-
 पस्य पुरोडाशस्य अपणं विना निष्पत्त्यसंभवेन स्वरूपेण
 अपणस्यार्थसिद्धत्वात् । नापि अपणस्य क्रत्वङ्गप्राप्त्यर्थो
 विधिः प्रयोजनाभावात् । न च पुरोडाशविकारेषु चरु-
 करम्भादिषु अपणस्यातिदेशेन प्राप्तिः प्रयोजनम् । ते-
 षामपि अपणं विना निष्पत्त्यसंभवेनार्थतस्तत्त्वाभसंभवात् ।
 ननु अपणस्य प्रयोगमधेर ऽनुष्ठानलाभार्थो विधिः स्यात् ।
 विधाने हि सति प्रकरणागृहीतत्वेनाङ्गस्य सतस्तस्य प्र-
 योगमधेर ऽनुष्ठानं लभ्यते । अन्यथा ह्यज्यवत्पुरोडाशो-
 ऽपि बहिःश्रपणसिद्धि एव गृह्येत । न च कपालेषु संस्का-
 रविधानादन्तःश्रपणसिद्धिः बहिःश्रपणसिद्धयेव पुरोडा-
 शस्याजग्रस्य गार्हपत्याहवनौययोरिव कपालेष्वधिश्रप-
 णस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः । न चाङ्गाराधूहनादिविधिभि-
 स्तत्सिद्धिः तेषामप्यदृष्टार्थत्वोपपत्तेः । तथापि ब्राह्मिन्नि-
 र्वपति ब्रीह्रीन्प्रोक्षति ब्रीह्रीनवहन्तीति ब्रीह्रीणां निर्वा-
 पादिसंस्कारविधानात्तेषां प्रयोगमध्यं पुरोडाशप्रकृत-
 तयोपादानं लभ्यत इति तत एव तन्मध्यं श्रपणस्या-
 प्यनुष्ठानं लभ्यत इति चेत् । न । तेषां ब्रीहिसाधनकानि-

वीपाद्यर्थकर्मविधायकत्वेनाद्युपपन्नतया नान्यथासिद्ध-
 प्रकृत्युपादानालम्भकविध्यभाव पुरोडाशस्याप्याज्यदार्श-
 पूर्णमासिकजघन्यादिवत्सरसतो यथासिद्धस्यैव हवि-
 ष्ठेन ग्राह्यत्वप्राप्तेः । अत एव पशुसोमाधिकरणे “ऐन्द्र-
 वायवं गृह्णाती” त्यादयो यागविधयस्तेषु गृह्णातिकर्मभूतं
 हविरणव्याधारया गृह्णातीति सन्निहितं वाक्ये श्रुतं
 धाराममर्थं द्रवद्रव्यं तच्च सोमं क्रौणाति सोममभिषु-
 णोति सोमं पावयतीत्यादिसोमसंस्कारवाक्यपर्यालोच-
 नया सोमप्रकृतिकमवसौयते । “अतः सोमेन यजते” त्य-
 त् सोमशब्दस्तत्प्रत्यन्यायेन तेषां यागानां नामधेयम् ।
 यजतेति तत्समुदायानुवाद इति पूर्वपक्षे अणव्याधारया
 गृह्णातीत्यनेनोदकादिसाधारणस्य यथासिद्धद्रवद्रव्य-
 मात्रस्य हविष्वप्राप्तिरनन्यथासिद्धप्रकृत्युपादानालम्भकवि-
 ध्यभावेन क्रयादिवाक्यान्यथैकर्मविधायकान्येव स्युर्न तु
 संस्कारकर्मविधायकतया हविषः सोमरसत्वापादकानि ।
 अतस्तत्प्रत्यन्यायो ऽत्र नावतरतीति दूषणमुक्तम् । तथा-
 पि ब्रीहिभिर्यजेतेतिविधिना प्रकृत्युपादानं लभ्यतइति
 तत एव प्रयोगान्तःश्रपणं सिद्धेदिति चेत् न । तस्य या-
 गद्रव्यविधायकतया पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यविधायित्वाभा-
 वात् । तस्मात्कपालेषु श्रपयतीतिविधिः श्रपणस्यान्तःप्र-
 योगकर्त्तव्यतासिद्ध्यर्थः स्यादिति चेन्मैवम् । यागोद्देशेन
 द्रव्यविधायकस्यापि ब्रीहिभिर्यजेतेतिवाक्यस्य पुरोडाशा-
 वरुद्धे यागे ब्रीहिणां साक्षात्करणत्वासम्भवेन तत्प्रकृति-
 त्वविषयत्वपर्यवसायितया निर्वापप्रोक्षणादिविधीनामपि
 तद्विषयत्वलाभेन तत एव श्रपणस्य प्रयोगमध्यकर्त्तव्य-

तासिद्धेः । नन्वेवं सति तस्य अपणस्य कपालाधिकर-
णसिद्ध्यर्थो विधिः स्यात् । न स्यात् । उक्तरीत्या अप-
णस्य प्रयोगमध्यकर्तव्यतासिद्धावुत्पत्तिवाक्यावगतस्य क-
पालेषु संस्कारस्य अपणरूपतासिद्धेः । दृष्टासंभवे हि त-
स्यादृष्टार्थाधिश्रपणमात्ररूपता प्राप्नुयात् । ननु तथापि
अपणस्य समोख्याबललभ्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमार्थस्तहि-
धिः स्यादिति चेत् न । अविदहन्तःश्रपयतेति प्रेषबलाद-
ध्वर्योरैष्टिकहविःश्रपणेषु प्रयोजककर्तृत्वेन प्रेषेषु च प-
राधिकारादितिन्यायेन प्रेषितुरध्वर्योरन्यस्यैव पुरोडाश-
श्रपणो ऽपि साक्षात्कर्तृत्वात् । प्रयोजककर्तृत्वस्य च म-
न्त्रवर्णादेव लाभात् । तस्मादन्यलभ्यश्रपणाविधानेन प्र-
कृत्युपादानमाक्षिप्याक्षिप्तोपादानापेक्षितप्रकृतिद्रव्यनि-
यममात्रपरत्वं ब्रीहिशस्त्रस्यापाद्य तद्वारा चित्रेष्टिग-
ततण्डुलद्रव्यकयागात्मकृत्युपादाने ब्रीहिनियमव्यावर्त्त-
नार्थो ऽयं विधिः । असति ह्यस्मिन्विधौ ब्रीहिशस्त्रमे-
व जात्यवस्थाविशेषविशिष्टप्रकृतिद्रव्योपादानपर्यन्तमिति
तण्डुलयागादर्थलोपेन अपणनिवृत्तावपि ब्रीहिशस्त्रस्य
अपणमुखप्रवृत्तिकत्वाभावेन चोदकादङ्गान्तरैः सह ब्री-
हिरूपप्रकृतिद्रव्योपादानमपि प्राप्नुयात् । सति त्वस्मिन्वि-
धौ विहितस्य अपणस्य प्रयोगमध्ये ऽनुष्ठेयतया तत्र त-
त्प्रकृत्युपादाने तत् एवार्थतः सिद्धेः । ब्रीहिशस्त्रं प्रकृति-
द्रव्ये जात्यवस्थाविशेषनियममात्रार्थं भवति । प्रयोगमध्ये
अपणार्थं प्रकृतिद्रव्याण्युपाददीतेति यत्तद्ब्रीहजातोया-
नि सतुषावस्थानीति । तथा च ब्रीहिशस्त्रस्य प्रकृत्युपा-
दानप्राप्त्यर्थं अपणविध्यपेक्षत्वे सत्येवं व्यवस्था सिध्यति ।

वैकृते यत्र हविषि अपणमपेक्षितं तत्र तस्य प्रयोगमर्थे
ऽनुष्ठानं यत्र च तत्तत्र प्रकृत्युपादानं यत्र प्रकृत्युपादानं
तत्र व्रीहिनियमः । एवं च सति तण्डुलयागादर्धलोपेन
अपणनिवृत्तौ तन्मूलकं व्रीहिनियमपर्यन्तं निवर्त्तत एव
तदाहुः ।

तण्डुलेभ्यो ऽर्धलोपेन अपणां विनिवर्त्तते ।

अपणस्य निवृत्तस्य स्वयं कर्तृकता कथम् ॥

तदधीनमुपादानं प्रकृतेः स्यात्कथंतराम् ।

तद्वशाद्व्रीहिनियमस्तदभावे कथं तमामिति ॥

नन्वस्त्वेवं कपालेषु अप्रयतीति विधिरेवोदाहरणा-
म् । अत्र यदुक्तं तदाक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षितव्रीहि-
नियमार्थं व्रीहिशास्त्रमिति । तदयुक्तम् । व्रीहिनियमस्य
निर्वापादिसंस्कारविधिभिरेव लाभसंभवात् । प्रकृत्यु-
पादानलक्षकविध्यभावे हि प्रकृतिद्रव्यानपेक्षणेनानपे-
क्षितसंस्कारायोगात् निर्वापादन्यर्थकर्माणि स्युरिति
ततः प्रकृतिद्रव्यनियमो न सिध्यति । कपालेषु अप्रय-
तीति विधिनाक्षिप्ते प्रकृत्युपादाने सत्युपादेयप्रकृति-
द्रव्यविशेषाकाङ्क्षायां निर्वापादिसंस्कार्यत्वेन श्रुतानां
व्रीहीणां च क्वचिद्विनियोगाकाङ्क्षायां कथं व्रीहीणा-
मेवापेक्षितप्रकृतिद्रव्यत्वेनान्वयात्तन्नियमो न सिध्येत् ।
संस्कार्यद्रव्यापेक्षस्य हि कस्य चिदभावे वरं सक्तून् जु-
होतीतिवत् द्वितीयाद्यवगतगुणकर्मत्वपरित्यागेनार्थक-
मत्वाङ्गीकारः प्राप्नुयात् । तत्सत्त्वे तु नार्थकर्मत्वप्राप्तिः ।
अत एवोपनयनसंस्कृतस्य माणावकस्य विनियोगाका-

उच्चायासुपनयनप्रक्रमाधीतस्याध्ययनस्य कर्त्तृपक्षामत्वा-
 त्तत्कर्तृत्वेनान्वय इत्युपनयनस्य नार्थकर्मत्वप्राप्तिः ।
 उक्तं ह्यपशूद्राधिकरणे । स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्टकृत-
 त्वेन कर्त्तारमपेक्षमाणः प्रकृतोपनयनसंस्कृतान् किमर्थं
 वयमोचार्यनिकटं नीता इत्येवं प्रयोजनमपेक्षमाणान्
 ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकुर्वन् तेषामेवाध्ययनं वि-
 धत्ते न शूद्रस्येति । अपि च श्रवणविध्याक्षेपतः प्रकृत्यु-
 पादाने प्रसक्ते सत्यनियतप्रकृतिद्रव्योपादानप्राप्तौ “तस्मि-
 न्सीदास्यते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधः सुमनस्यमानः” इति
 पुरोडाशप्रतिष्ठापनमन्त्रवर्णादेव ह्यगो वा मन्त्रवर्णा-
 दिति न्यायेन व्रीहिजातीयं प्रकृतिद्रव्यमित्ययमर्थो ल-
 भ्यते । किं तु लाघवात्तस्य पिष्टावस्थायामुपादानं प्राप्नो-
 तीति सत्प्रावस्थोपादानं परं ततो न प्राप्नुयात्तदपि
 प्रागुक्तरीत्या निर्वापादिसंस्कारकैमर्थवाक्यापक्षेण ल-
 भ्यत इति न का चिदनुप्पत्तिः । ननु यवैर्यजतेत्याहृत्य
 विहितैर्यवैः प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षाशान्तेर्मन्त्रप्रकाश्यत्वसं-
 स्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या व्रीहीणां प्रकृतिद्रव्यत्वं न सिध्य-
 दतस्तत्सिद्ध्यर्थं व्रीहिशास्त्रमपेक्षितमिति चेत् । मैवम् ।
 न खलु यवानामपि साक्षात्प्रकृतित्वं श्रुतं किं तु श्रुत-
 पुरोडाशावरुद्धयागकरणत्वन्यथानुपपत्त्या कल्पनीयम् ।
 व्रीहीणां तु मन्त्रप्रकाश्यत्वसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्यति
 को विशेषस्तस्मादनर्थकं व्रीहिशास्त्रमिति चेत् । उच्यते ।
 ब्रौहिशास्त्राभावे व्रीहिगतापूर्वीयत्वह्युपाप्रतिपत्तेः । संस्का-
 रवाक्यगतेषु व्रीहिपदेष्वपूर्वीयत्वलक्षणां न लभ्येतीति सं-
 स्काराणां यवसाधारण्यं न स्यात् । सति ब्राह्मिशास्त्रे

तेन व्रीहीणां यागापूर्वीयत्वावगतेस्तल्लक्षणायाः संभ-
वात्संस्काराणां यवसाधारण्यं सिध्यति । एवं च य-
द्यपि व्रीहिशास्त्रं व्रीहिनियमार्थं न स्यात् तस्यान्यलभ-
त्वात्तथाप्यन्यलभ्यनियमद्वारा यवेषु प्रोक्षणादिप्राप्त्यर्थ-
मवहननादिनियमार्थं च स्यादित्यनन्तरप्रदर्शनीययो-
न्यलभ्यनियममूलकप्राप्त्यन्यलभ्यनियममूलकनियमयो-
रिदमुदाहरणं भविष्यतीति । ननु नैतदपि युक्तम् । व्री-
हिशास्त्रप्रवृत्त्यधौ न व्रीहिपदगतापूर्वीयत्वलक्षणाभावेऽपि
यवसाधारण्यलाभसम्भवात् । द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणाव-
हननादिसाध्यत्वेन श्रुतानां व्रीहीणां प्राक्सिद्धेन स्वह-
पेणा तत्साध्यत्वासंभवात्तत्तत्क्रियाजन्यदृष्टादृष्टसंस्कार-
विशिष्टतया तत्साध्यत्वसंभवेऽपि तावता फलपर्यव-
सानाभावादानर्थक्यापत्तेः । फलपर्यवसायिनो ह्यपान्त-
रस्य च प्रोक्षणादिसाध्यताहस्य व्रीहिष्वनुपस्थितेः प्रोक्ष-
णादिभ्य एव स्वतन्त्रफलकल्पनागौरवापत्तेः । श्रुतविनि-
योगभङ्गापत्तश्च । प्रोक्षणादिसाध्यत्वनिर्वाहार्थमेव सं-
स्कृतानां व्रीहीणां अप्रणविध्याक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षि-
तप्रकृतिद्रव्यतयान्वयः कल्प्यते । एतावतापि तन्निर्वाहः
कथं स्याद्यदि कल्प्यमानपुरोडाशप्रकृतिभावलभ्यापूर्व-
साधनत्वाकारेण व्रीहीणां प्रोक्षणादिसाधनत्वमित्येता-
वत्पर्यन्तं न कल्प्येत । तथा कल्पने च प्रोक्षणादीनां
यवसाधारण्यं तत एव लभ्यते । इयांस्तु विशेषो व्रीहि-
शास्त्रप्रवृत्तौ लक्षितापूर्वसाधनत्वेन यवसाधारण्यं तद-
प्रवृत्तौ कल्पितापूर्वसाधनत्वेन उभयथापि यवसाधार-
ण्यं लभ्यतएवेति चेत् । न लभ्यत इति ब्रूमः । व्रीहि-

शास्त्रसङ्गावे संस्कारवाक्यश्रुततत्क्रियासाधनत्वनिर्वाहाय
 व्रीहिपदानां व्रीहिशास्त्रसमर्पितापूर्वसाधनत्वलक्षणया
 प्रवृत्तावपूर्वसाधनत्वस्यावहननानपेक्षसुवादिसाधार-
 ण्येन सुवादिव्यावर्त्तनाय तस्मिन् विशेषणीये व्रीहिग-
 तत्वेन तद्विशेषणे व्रीह्यंशे शक्तिरपूर्वसाधनत्वांशे लक्ष-
 णेति वृत्तिद्वयविरोधप्रसङ्गात्तण्डुलप्रणालिकात्वेन तद्वि-
 शेषणीयम् । तण्डुलप्रणाद्यापूर्वसाधनत्वं च यवानुगत-
 मिति तद्रूपोद्देशेन विधीयमानानां संस्काराणां यवसा-
 धारण्यं लभ्यते । व्रीहिशास्त्राभावे तु व्रीहीणामपूर्वसा-
 धनत्वस्य प्रागनुपस्थितत्वेन तत्तत्क्रियासाधनत्वानुप-
 योगिनापि व्रीहित्वेनैवोपरत्तेषु व्रीहिषु भाविविनियोग-
 मूलकतत्तत्क्रियासाधनत्वोपयोगिरूपसम्भावनया संस्कार-
 वाक्येषु प्रवृत्तेषु तन्निर्वाहार्थं पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वक-
 ल्पनया यद्व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वमवगम्यते तत्सुवादि-
 ध्वतिप्रसङ्गवारणायोपस्थितेन व्रीहिगतत्वेनैव विशेष-
 धितुं शक्यम् । शब्दसमर्पणीयद्वय कल्पनीये तस्मिन् वृ-
 त्तिद्वयविरोधाभावात् । तद्विशेषितं च सुवादिभ्य इव य-
 वेभ्यो ऽपि व्यावृत्तमिति संस्काराणां यवसाधारण्यं न
 लभ्यते । तथा वैकृतेषु नीवारादिषु तेषामतिदेशेन प्रा-
 णिरपि न लभ्यते व्रीहिरूपद्वाराभावादतो व्रीहिशास्त्रम-
 न्यलभ्यनियमद्वारा यवेषु प्रोक्षणादिप्राप्त्यर्थमवहनना-
 दिनियमार्थं च पर्यवस्यतीति समनन्तरप्रदर्शनीययोर्द्व-
 योरपि तदुदाहरणमिति युक्तमेव । अपि चास्ति व्रीहि-
 शास्त्रस्यान्यदपि प्रयोजनम् । अश्वशफपरिमाणाय शेष-
 कार्येभ्यश्चापर्याप्तानां पुरोडाशजातिमात्रसम्पादनस-

मर्थानामल्पाणां ब्रीह्याणां लाभे तत्पर्याप्तानपि ब्रीहिप्र-
तिनिधौ ब्रीह्यारानपहाय मुख्यानां ब्रीह्याणामुपादानं त-
दभावे हि पुरोडाशप्रणवब्रीहिसंस्कारविधिसामर्थ्यात्पु-
रोडाशप्रकृतित्वेन कल्प्यमाना ब्रीहयः पुरोडाशाङ्गत्व-
मेव प्रतिपद्येरन् यागाङ्गत्वम् ततश्चाश्वशफपरिमाणस्त्रि-
ष्टुद्विष्टाप्रशिन्नचतुर्धाकरणभक्षणादीनां ब्रीह्याणां च
पुरोडाशाङ्गत्वाविशेषेण तावत्पर्याप्तब्रीह्यलाभे बहूनां
तेषामङ्गानां बाधाद्वरमेकस्य ब्रीहिरूपाङ्गस्य बाध इति-
नीवारोपादानं प्रसज्येत । ब्रीहिशस्त्रसङ्गावे तु तेन ब्री-
ह्याणां यागाङ्गत्वे बोधिते पुरोडाशावस्तु यागे हवि-
ष्टेन साक्षाद्वागसाधनत्वमलभमानानां तेषामरुणाधि-
करणन्यायेन अपणविध्याक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षितप्र-
कृतिद्रव्यतया पार्ष्णिकान्वयकल्पने ऽपि यागाङ्गत्वमेवा-
वतिष्ठति न तु तदपहाय पुरोडाशाङ्गत्वं श्रुतयागाङ्गत्व-
निर्वाहायैव पार्ष्णिकान्वयकल्पनात् । अत एवास्त्यस्य
पार्ष्णिकान्वयकल्पने ऽपि क्रयएवाङ्गत्वं न तु द्रव्य
इति प्रतिपादितमरुणाधिकरणे *ततश्च बहुभ्यो यागा-
ङ्गभूतेभ्योऽश्वशफपरिमाणशेषकार्येभ्यो ब्रीह्याणां प्रधा-
नाङ्गतयाङ्गगुणविरोधाधिकरणन्यायेन भाष्यकारोक्तगु-
णमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणन्यायेन च प्राबल्यात्तद्वाधनमनु-
चितमित्यल्पाणामपि ब्रीह्याणामुपादानं प्रतिनिधिपादा-
न्याधिकरणोक्तं लभ्यते एवं च ब्रीहिशस्त्रसुत्यत्तिशिष्ट-
पुरोडाशेन निराकाङ्क्षयागे प्राप्तिरहितानां ब्रीह्याणां
प्राप्तिं कुर्वत् तन्निर्वाहयान्यलभ्यपुरोडाशप्रकृतिद्रव्यनि-

यमावतरणे ऽपि यागाङ्गत्वापरित्यागात् । व्रीहीणां पु-
 रोडाशपरिमाणशेषकार्यापर्याप्तावप्युपादानं प्रापयती-
 ति प्राप्यनुनिष्पादिन्यां प्राप्तावथेतदुदाहरणं भविष्यती-
 त्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः । उपांशु पौर्ण-
 मास्यां यजन्तित्वान्तरालविधिसामर्थ्यलभ्यपौर्णमासी-
 कालनियमपर्विकामावास्यापरिसंख्या । तत्र हि पौर्ण-
 मासीकालविधिनोपांशुयाजस्य फलसंवन्धप्राप्तिवदमा-
 वास्यापरिसंख्यापि लभ्यतइति समर्थितं चतुर्थश्लोक
 व्याख्याने हे आहवनीय इत्यत्रान्यालभ्यपरिसंख्यामूला
 पराग्निकहोमानां फलसंवन्धप्राप्तिः । इयमपि तत्रैव स-
 मर्थिता । एकादशपशोरवदानानि तानि हिर्द्विरवद्यती-
 त्यत्रान्यलभ्यपरिसंख्यामूलो नियमः । कथं दर्शपूर्ण-
 मासयोर्द्विर्हविषो ऽवद्यतीति तावत्परिसंख्या । तदभावे
 हि चतुरवत्तं जुहोतीतिविधिवलाद्भोतव्याद्द्विष एव चतु-
 रवदानं प्राप्नुयात्तत्सद्भावे तु हविषो द्विरेवावदानमित्यु-
 पस्तरणाभिधारणद्वयदानविधिप्राप्तप्रचयशिष्टसंख्यानुवा-
 दश्चतुःशब्दः सिद्ध्यति । इदं च द्वयदानं पाशुकेषु हृदया-
 दिष्वपि चोदकतः प्राप्नोत्येव तथापि तानि हिर्द्विरवद्यती-
 ति श्रवणमनियमप्राप्तौ नियमार्थं पशुप्रकरणे हि यद्यपि
 चतुरवत्तौ यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यपि श्रूयते
 तत्र पाशुकावदानमात्रमुद्देश्यं न तु वपावदानमेव ह-
 विरार्थधिकरणन्यायेन उद्देश्ये वपाविशेषणस्याविव-
 क्षितत्वात् । ततश्च सर्वेष्वपि पाशुकावदानेषु हविरव-
 दानत्रित्वेनोपस्तरणद्वयाभिधारणद्वया वपायामिव हि-
 रण्यशकलेन वा पञ्चसंख्या सम्पादनीयेति प्राकृतस्य द्य-

वदानस्यानियमः प्राप्तस्तत्र नियमः क्रियते । हवींषि य-
थाप्रकृति द्विरेवावदेयानि पञ्चसंख्या तु प्रकारान्तरेण स-
म्पादनौयेति । “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इत्यत्रान्य-
लभ्यपरिसंख्यापूर्विका परिसंख्या । इदं हि नाग्निहो-
त्रस्य स्वर्गार्थत्वप्राप्त्यर्थमेतदभावे ऽपि तत्स्वार्थमना-
देशादिति विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनानिर्दिष्टफ-
लस्याग्निहोत्रस्य विनिगमनाविरहेण सर्वफलार्थत्वं
प्रापयता स्वर्गार्थत्वस्यापि प्राप्तिसम्भवात् । नापि स्व-
र्गतरफलपरिसंख्यार्थः तस्या अपि सः स्वर्गः स्यात्स्वर्वा-
न्यत्रविशिष्टत्वादिति तत्सिद्धान्तन्यायलभ्यत्वात् । अतो
ऽग्निहोत्रस्यान्यलभ्यस्वर्गसंबन्धबोधनद्वारा तत्संनिधिस-
माम्नात्तानामनिर्दिष्टफलानां कर्मणां फलवदफलन्या-
येन तदङ्गत्वप्राप्त्यर्थमेतदभावे हि अग्निहोत्रस्य वि-
श्वजिन्नन्यायेन फलकल्पने विनिगमनाविरहात्तेषामपि
तेनैव न्यायेन फलकल्पना स्यादिति तेषामग्निहोत्रा-
ङ्गत्वं न प्राप्नुयात् । एवं चानेन विधिनाग्निहोत्रस्या-
न्यलभ्यस्वर्गार्थत्वप्राप्तिनान्तरौयकतया विश्वजिदधिक-
रणपूर्वपक्षन्यायप्रसक्तस्य फलान्तरस्य परिसंख्या तत्सि-
द्धान्तन्यायलभ्या प्राप्यते अग्निहोत्रसंनिधिसमाम्नात्-
कर्मणा मनन्यलभ्यतदङ्गत्वप्राप्तिनान्तरौयकतया ते-
षामपि स्वर्गफलार्थत्वस्य तत्सिद्धान्तन्यायप्रसक्तस्य प-
रिसंख्यानन्यलभ्या च प्राप्यत इत्येवमत्रान्यलभ्यपरि-
संख्यापूर्विकानन्यलभ्या परिसंख्या यदाग्निहोत्रस्य या-
वज्जीववाक्येन प्रत्यवायपरिहारार्थत्वावगत्या तस्य त-
त्सन्निधिसमाम्नातानां कर्मणां च फलाकाङ्क्षाशान्तेर्विश्व-

जिदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोरुभयोरपि तत्र तेषु
 चानवतारोदिदं वाक्यमग्निहोत्रस्य स्वर्गसंबन्धप्राप्त्यर्थमेव
 न त्वन्येषां तदङ्गत्वप्राप्त्यर्थम् । नापि तदनुनिष्पादित्यत्रा-
 नन्यलभ्या तेषां स्वर्गार्थत्वपरिसंख्यास्तीति मतम् । तदा
 केवलकाम्यकर्मणोर्द्यत्स्वर्गसंबन्धविधानं तद्विषयिन्न्याय-
 लभ्यस्वर्गसंबन्धमतिक्रम्य तत्संनिधिपठितकर्मणां तदङ्ग-
 त्वप्राप्तिपर्यवसायीति तत्त्वान्यलभ्यानन्यलभ्यपरिसंख्या-
 फलसंकर उदाहर्त्तव्यः । एवमन्यलभ्यफलसंकरो दर्श-
 तः । अप्रवृत्तिविशेषकरफलसंकरो ऽपि दिङ्मात्रेणादा-
 क्रियते । द्वादशाहिकयोश्च्यनीकान्तर्गतयोर्गवामयनि-
 कयोस्त्रानीकास्थानगतयोश्चादिमाग्रताविध्योरप्रवृत्तिवि-
 शेषकरप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः । तैर्विधिभिः परमापूर्वसा-
 धनत्वावच्छेदेनावान्तरापूर्वसाधनत्वावच्छेदेन च अग्र-
 तानां प्राप्तिरनन्यलभ्या क्रियते न तथा प्रवृत्तिविशेषः
 कश्चित् द्वादशाहगवामयनयोरनन्यलभ्यः प्राप्यते तैः प्रा-
 पणीयस्य द्वादशाहिकदशरावान्तर्गतयोराद्ययोरङ्गोरैन्द्र-
 वायवशुक्राग्रत्वानुष्ठानस्य चोदकात् गवामयनिकयो-
 राद्ययोरङ्गोरैन्द्रवायवाग्रत्वानुष्ठानस्य च्यनीकाविधानाच्च
 लाभसम्भवात् । किं तु तथा तथा प्राप्या तत्तद्विकारेषु
 प्रवृत्तिविशेषपर्यवसायिनी प्राप्तिः क्रियते । एतच्च प्र-
 थमश्लोकव्याख्याने स्पष्टमुक्तम् । साम्ना सुवीतेत्यत्राप्रवृ-
 त्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्वको नियमः कथम् ऋगक्ष-
 राहूटगीतिक्रियाहूपस्य साम्नः केवलम् ऋगक्षराभिव्य-
 त्त्यर्थत्वमेव प्राप्तं न तु ऋक्साध्यगुणिनिष्ठगुणाभि-
 धानात्मकसुत्यर्थत्वमपि । तदनेनैव विधिना प्रा-

प्यते । तत्प्रापणेन च तत्र कश्चिदनुष्ठाने विशेषो
लभ्यते गौतिक्रियया स्तुतेः साक्षान्निर्वर्त्तयितुमशक्य-
त्वादतः क्रमप्रकरणाभ्यां स्तोत्राङ्गत्वेनावगतानामृचा-
मभिव्यक्तिं कुर्वत्साम तद्वारा स्तुतिं निर्वर्त्तयितुं शक्तमि-
ति श्रुतस्तुत्यर्थत्वनिर्वाहकानुष्ठानविशेषलाभाय पार्थिव-
कान्वयन्यायेन स्तुत्यर्थासु ऋक्षु अवतरति ऋगभिव्यक्त्य-
र्थत्वं तु साम्नः प्रत्यक्षावगतमिति न तत्राप्राप्तप्रापणं
विधिना कार्यमपि तु ऋचामभिव्यक्तौ सामवच्चातुःस्व-
र्याद्युपायान्तराण्यपि सन्तीति पक्षे ऽप्राप्तस्य सामो नि-
यमः कार्यः अतो ऽवाप्रवृत्तिविशेषकरस्तुत्यर्थत्वप्राप्तिपूर्-
कः स्तुत्यर्थऋगक्षराभिव्यक्त्युपायत्वेन साम नियमः ।
यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्
गृह्णाद्यादित्यत्राप्रवृत्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्विका परिसंख्य-
इदं हि न तावद्रथन्तरसाम्नि ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवाग्र-
त्वस्य प्राप्त्यर्थं पाठक्रमादेव तत्र तत्प्राप्तेः सिद्धत्वात् नापि
बृहत्साम्नि ज्योतिष्टोमे तन्माभूदित्येवमर्थं यदि बृहत्सामा
शुक्राग्रानिति बृहत्सामत्वपक्षे शुक्राग्रत्वविधानादेव ततो
व्यावृत्तिसिद्धेः । किं तु नैमित्तिकत्वार्थं तस्येदं पुनर्विधान-
म् । पाठादैन्द्रवायवाग्रत्वमनैमित्तिकं प्राप्नोति तदेव रथ-
न्तरसामत्वनिमित्तकं क्रियते एवं प्रकृतौ पाठप्राप्तस्यैन्द्र-
वायवाग्रत्वस्यानेन विधिना नैमित्तिकीकरणादेव द्वादशा-
हं च्यनीकायामाद्यस्याहोदकप्राप्यमनैमित्तिकमैन्द्रवा-
यवाग्रत्वं नास्तीति तत्र तद्विधानं विकृत्यपेक्षितं विध्यन्त-
रेण कृतं तेन च नैमित्तिकीकरणेन ज्योतिष्टोमेन कश्चिद-
नुष्ठाने विशेषो लभ्यते किं तु तस्मिन्पाठप्राप्तस्यैन्द्रवाय-

वाग्रत्वस्याविशेषेण सर्वासु विकृतिषु चोदकाप्राप्तौ बृह-
 द्रथन्तरान्यसामभ्यस्तदुभयसामभ्यश्च विकृतिभ्यां निमि-
 त्तराहित्येन तद्यावत्तिलंभ्यत इत्येवमत्वाप्रवृत्तिविशेष-
 करनैमित्तिकत्वप्राप्तिपूर्वकैन्द्रवायवाग्रत्वस्य निमित्तर-
 हितविकृतिभ्यः परिसंख्या । अप्रवृत्तिविशेषकरनियम-
 पूर्विकाः प्राप्तिनियमपरिसंख्याः यथा । यस्य ऋग्वेद-
 यजुर्वेदयोः श्रूयमाणस्य सोमविकारस्यान्यतरवाङ्म-
 यस्त्वाभावेन भूयस्त्वेनोभयश्रुतौत्यक्तविनिगमनाविरहा-
 दुभयवापि विधिः स्वीकर्त्तव्यस्तत्र "उच्चैर्ऋचा क्रियते"
 "उपांशु यजुषे"ति विहितयोर्वेदस्वरयोर्विकल्पं प्राप्तं त-
 स्मिन्प्रकृतितः प्राप्नुवन् यत्किञ्चित्पाचीनमग्नीषोमीया-
 त्तेनोपांशु चरन्तीति यज्ञभागस्वरविधिर्नियमविधिग्राप-
 द्यते । स च कर्मणि साक्षात्स्वरस्यानुठातुमशक्यत्वात्
 पाष्णिङ्कान्वयेनोपांशुत्वस्य कर्माङ्गत्वं निर्वोढुं तदङ्गभावे-
 ष्ववतरतीति । तेन ये केवलमृगवेदे सामवेदे वा विहि-
 तास्तन्मन्त्रास्तेषूच्चैस्त्वस्यैव प्राप्तत्वेनाप्राप्तस्योपांशुत्वस्य
 प्राप्तिर्भवति । ये तु मन्त्रा यजुर्वेदे ऽपि विहितास्तैर्वनि-
 यतप्राप्तस्योपांशुत्वस्य नियमो ऽपि भवति । तेनैवोपांशु-
 त्वनियमविधिना दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तानामैष्टि-
 कानां मध्ये मन्द्रमध्यमोत्तमस्वराणां परिसंख्यापि ल-
 भ्यते इत्येवमप्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियम-
 परिसंख्यानां तिसृणामपि विकृतिविशेषप्राप्तयज्ञभाग-
 स्वरविधिरेवोदाहरणम् । इदं च सर्वमनुपदमेव स्फुटी-
 करिष्यते । अप्रवृत्तिविशेषकरपरिसंख्यापूर्विकाः प्राप्ति-
 नियमपरिसंख्याः यथा दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोम-

स्येति कर्तृसंस्काररूपोऽया दीक्षायाः कर्तृद्वारा प्रयोगा-
ङ्गत्वादक्षिणायाः साक्षात्प्रयोगाङ्गत्वाच्च । प्रयोगान्तर्गते
प्रधाने सोमयागे तदङ्गकलापे च ज्योतिष्टोमप्रकर-
णविहितस्य दीक्षादक्षिणस्य शेषिणि प्राप्ते वचनद्वय-
मितमङ्गकलापस्य तच्छेषित्वव्यावर्त्तनार्थमिति ताव-
द्भयत्र परिसंख्या निर्विवादा सा च न ज्योतिष्टोमे प्रवृ-
त्तिविशेषकरी । दीक्षादक्षिणस्याङ्गप्रधानार्थत्वे केव-
लप्रधानार्थत्वे च कृत्वङ्गभूतयमनियमसंकल्परूपदी-
क्षानुष्ठाने “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दक्षिण्य-
माण” इति तदर्थविहितदीक्षणीयानुष्ठाने दण्डेन दीक्षय-
तीत्यादि वचनविहिततदभिव्यञ्जकदण्डधारणानुष्ठाने
द्वादशशतदक्षिणादाने च विशेषाभावात् । न च दक्षि-
णाङ्गप्रधानार्थत्वे ऽङ्गप्रधानकर्तृभ्यो देया केवलप्र-
धानार्थत्वे प्रधानकर्तृभ्य एवेति विशेषो वक्तुं शक्यते ।
यतः केवलप्रधानार्थत्वे ऽप्यङ्गकर्तृभ्य ऋत्विग्भ्य एव
देया न तु प्रधानकर्त्रे यजमानाय तस्य स्वत एव फल-
लाभाय प्रधानानुष्ठाने प्रवृत्तस्य दक्षिणादानेना ऽऽनान-
मयितव्यत्वात् । यजमानेनात्मनि संकल्प्यमानस्य दक्षिणा-
द्रव्यस्य स्वत्त्वत्यागासम्भवाच्च । किं तु सोमाङ्गविकारेषु
काम्यपञ्चादिष्वतिदेशेन दैक्षपशुधर्मातिदेशप्राप्तौ दी-
क्षा दक्षिणान्तेभ्यो व्यावर्त्तयन्ती तेष्वेवानुष्ठानविशेषोप-
योगिनी । अतो ऽत्राप्रवृत्तिविशेषकरी सोमाङ्गेषु दी-
क्षादक्षिणापरिसंख्या सुखौक्य प्रवृत्ता सोमाङ्गविका-
रेषु तत्परिसंख्या । नन्वत्र सोमाङ्गविकारेषु दक्षिणा-
परिसंख्योक्तिरनुपपन्ना सोमाङ्गस्याग्नीषोमीयपश्चो-

विंकारेष्वनुक्तदक्षिणेषु कास्यनैमित्तिकादिषु पशुषु स-
 त्विगानमनाय दक्षिणापेक्षायां स्वप्रवृत्तावङ्गभूतदक्षि-
 णायां चासत्यां तत्र प्रसङ्गादुपकारकत्वं प्रतिपन्नायाः
 सोमाङ्गदक्षिणाया एव ग्राह्यत्वादिति चेत् । मैवम् ।
 तथा सति दक्षिणाः सोमस्येत्यस्यात्यन्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
 साक्षात्प्रकृतावदृष्टमपेक्षितं मूलप्रकृतितो ग्राह्यमिति
 शतोक्थादिषु दृष्टत्वेन तद्वदिहेष्टितो ऽन्वाहार्यदक्षिणा-
 ग्रहणोपपत्तेश्च । एवं चानुक्तदक्षिणाकास्यादिपशुभ्यः
 सौमिकदक्षिणापरिसंख्यया प्राकृतो ऽन्वाहार्यनियमः
 प्राप्यते । ततश्च दृष्टादृष्टोपकारार्थं तदीयं धर्मजातमपि
 प्राप्यतइति अप्रवृत्तिविशेषकरपरिसंख्यामूलप्राप्तिनि-
 नियमथोरप्येतदेवोदाहरणम् । ननु विधीनामप्रवृत्तिवि-
 शेषकरे फले न पर्यवसानमिति ततो ऽन्यत्फलं यदि
 मृग्यं तदोपांशुपौर्णमास्यां यजन्निच्याद्युदाहरणोपांशु-
 यागादीनां स्वर्गसंबन्धादिना प्राधान्यप्राप्तिः फलं न
 स्यात् । तेषां प्राधान्ये पराङ्गत्वे चानुष्ठाने विशेषाभा-
 वादिति चेन्मैवम् । प्राधान्ये सति तदुपचारे प्रधानवि-
 स्मरणादिप्रार्थान्त्रिप्राप्तिर्विकृतिषु चातिदेशनिवृत्तिरि-
 त्यादिफलान्तरपर्यवसानस्य तदापि वक्तुं शक्यत्वात् ।
 एवमाश्रयभेदेन विधिनियमपरिसंख्यालक्षणाणामाश्रय-
 भेदे प्रथमचरमभावाभ्यां तत्फलानां च संकरो दर्शितः ।
 विनैव त्वाश्रयभेदं तत्रैवोद्दिश्ये तस्यैव विधेयस्याप्राप्तिप-
 क्षप्राप्तिभ्यामपूर्वविधिनियमविधिलक्षणसांकर्यमपि ज्यो-
 तिष्टोमगते यज्ञभागस्वरविधौ दृश्यते । तथा हि । य-
 द्यपि ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात्साङ्गस्य तस्य

यजुर्वेदविहितत्वोपाधिना उपांशुस्वरत्वमुपांशु यजुर्वेदविहित-
वेदस्वरविधिनेव सिद्धं तथा ऽयमग्नीषोमीयात्प्राचीनेषु
तदङ्गेषु यजुर्वेदविहितत्वोपाधिमनपेक्ष्य स्वहृत्पेणोपां-
शुत्वस्य प्राप्त्यर्थो ऽयं यज्ञभागस्वरविधिस्ततश्च ऋग्वेदेन
सामवेदेन वा विहितं ज्योतिष्टोमविकारं प्राप्नुवत्स्वपि
तेष्वयं विधिः प्रवर्तते न तु याजुर्वेदिकस्वरविधिरिव न
प्रवर्तते । यजुर्वेदविहितत्वोपाध्यनपेक्षत्वात्तेषु च प्रवर्त्त-
मानोऽयमपूर्वविधिः सम्पद्यते । ऋग्वेदसामवेदविहित-
कर्माङ्गभावमापन्नेषु तेषु तत्तद्वेदविहितत्वोपाधिको-
च्चैस्त्वस्य प्रात्या कथं चिदप्युपांशुत्वस्य प्राप्त्यभावात्
यजुर्वेदेन वेदान्तरेण च विहितं ज्योतिष्टोमविकारं प्रा-
प्नुवत्सु तु तेषु प्रवर्त्तमानो ऽयं विधिर्नियमविधिः सम्पद्य-
ते । तेषु यजुर्वेदविहितत्वोपाधिकस्योपांशुत्वस्यापि पक्षे
प्राप्तिसत्त्वात् । तदेवमस्मिन् यज्ञभागस्वरविधौ विकृति-
विशेषप्राप्ते सत्यन्तरेणैवाश्रयभेदमपूर्वनियमविधिसङ्क-
रो जायते यद्यप्ययं विधिरग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वपि प्रव-
र्ग्यतदङ्गेषु न प्रवर्त्तते “उच्चैः प्रवर्ग्येण चरन्ती”ति तेषां-
मुच्चैस्त्वविधानात् । दीक्षणीयादिप्रधानेष्वपि न प्रवर्त्त-
ते । “यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रू-
यात्मन्द्मं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामि”ति तेषां-
मपि स्वरान्तरविधानात् तथापि प्रवर्ग्यतदङ्गेष्वो दीक्ष-
णीयादिप्रधानेष्वस्य व्यतिरिक्तेष्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्व-
ङ्गेषु प्रवर्त्ततएव । ननु प्रवर्ग्याङ्गवद्दीक्षणीयादीनां-
मङ्गानि किमिति न पर्युदस्तानि । उच्यते । प्रवर्ग्येणो ति
तृतीयासंयोगात्प्रवर्ग्यकरणीकायां भावनायामुच्चैस्त्वस्य

विधिसदन्तर्गतानि चाङ्गानीत्युच्चैस्त्वस्याङ्गप्रधानार्थता । यथा ऽप्सुवभृथेन चरन्तीत्यवष्टथकराणिकायां भावनायां विधीयमानानामपां न तथेह तृतीयासंयोगो ऽस्ति अतो यथा “यज्ञार्थं वा वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या” इत्यत्र श्रुतमुपांशुत्वं काम्यशब्दोक्तानां प्रधानानां विधीयमानं तेषामेव भवति एवं दौक्षणीयादीनां विधीयमानः स्वरः ऽपि दौक्षणीयादिशब्दोक्तानां प्रधानानामेव भवति । इयांस्तु विशेषः वैशेषिके स्वरे प्रधानमात्रविषये सति काम्येष्ट्याङ्गेषु दर्शपूर्णमासयोः प्राक् स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन मध्यमेनेडायाः शेषं तृतीयस्थानेनेति विहितं स्वरवैचित्र्यं चादकात्प्राप्नोति दौक्षणीयाद्याङ्गेषु तु तदपि बाधित्वा वैशेषिका यज्ञभागस्वरविधिः प्राप्नोतीति । एवं च पूर्वगर्गतदङ्गदौक्षणीयादिप्रधानव्यतिरिक्तेष्वग्नौषोमीयात्प्राचीनेष्वङ्गेषु पूर्वकर्त्तमानो यज्ञभागस्वरविधिः प्रकृतिविकृतिरूपयाजुर्वेदिकक्रतुगतेषु याजुर्वेदिकत्वोपाधिना प्राप्तमप्युपांशुत्वं स्वरूपेण प्रापयन्पूर्वविधिर्भवति ऋग्वेदसामवेदविहितक्रतुगतेषु तेषु कथमप्यप्राप्तं तत्प्रापयन्पूर्वविधिर्भवति । यजुर्वेदतदितरवेदाविहितक्रतुगतेषु पक्षप्राप्तं नियच्छन्नियमविधिर्भवतीति वक्तव्य एवात्रापूर्वनियमविधिसंकरः । स्यादेतत् दौक्षणीयादीनामङ्गेषु चोदकानीतेनैष्टिकस्वरेण तदुपजीविप्रयोगवचनाय यस्य वेदस्वरस्यापवादे प्रसक्ते तत्प्रतिप्रसवार्थो यज्ञभागस्वरविधिः । न तु याजुर्वेदिकत्वानपेक्षीपांशुत्वविधानार्थः । अत्यन्ताप्राप्तविधानात्प्राप्तप्रतिप्रसवविधानस्य लघु

त्वात् । अत एव कृष्णाले श्रपणविधिः प्राकृतश्रपणस्य
चोदकात् प्राप्यमाणस्य प्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानस्य
प्रतिप्रसवार्थः न त्वत्यन्ताप्राप्तश्रपणविधानार्थो विधिः
गौरवापत्तेरिति प्राकृतश्रपणधर्माणां तत्र प्राप्तिरुक्ता
तत्त्वरत्ने । नन्वेवं सति यज्ञभागस्वरविधिरैष्टिककर्ममा-
त्रविषयः स्यात्तत्रैवापवादप्राप्तेरग्नीषोमीयप्राचीनसम-
स्ताङ्गविषयो न स्यादिति चेत् । माभूद्विधिलाघवा-
नुसारेण तन्मात्रविषयो ऽस्तु । अङ्गीकृतं हि निगदा-
धिकरणे नियमविधिलाघवानुसारात् उपांशु यजुषेति
वाक्यं निगदातिरिक्तयजुर्विषयमिति । अङ्गीकृतं च प-
त्नौसंयाजाधिकरणे पत्नौसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त
इति द्वादशाहिकं वाक्यं नियमविधिलाघवानुसारात् प्रा-
गुत्तमादन्हः पत्नौसंयाजान्तत्वविधायकमिति । तस्माद्य-
ज्ञभागस्वरविधिरैष्टिककर्मव्यतिरिक्तेषु प्राप्यभावात्तेषु
प्रवर्त्तमाने तस्मिन्विधिनियमलक्षणसांकर्यमित्युक्तमयु-
क्तमिति चेदुच्यते । यत्किञ्चिदिति यद्यादितिशब्दवद्बी-
ष्मायां प्रसिद्धः वीष्मा च व्याप्तुं साकल्येन संबहुमिच्छा
तथा च यत्किञ्चिदित्यनेनाग्नीषोमीयप्राग्भाववर्त्तनः
सकलस्याप्यङ्गस्योपांशुत्वसंबन्धे तात्पर्यं ऽवसीयमाने
कथं किं चिद्विषयतया सङ्कोचः क्रियेत । यद्यप्युच्चैः प्र-
वर्ग्यणा चरन्तीत्यादिनिरवकाशविध्यन्तरवलात्सङ्कोचो
ऽस्ति तथापि लाघवमात्रानुसारात् न युक्तः । न हि
लाघवमस्तीति श्रुतं हातुं शक्यम् । ननु यत्किञ्चिच्छब्दो
वीप्सितार्थ इवाज्ञाते ऽपि प्राग्भवौघप्रत्ययवत्प्रसिद्धः

विधिसदन्तर्गतानि चाङ्गानीत्युच्चैस्त्वस्याङ्गप्रधाना-
 नार्थता । यथा ऽप्सुवभृथेन चरन्तीत्यवभृथकराणिकायां
 भावनायां विधीयमानानामपां न तथेह तृतीयासंयो-
 गो ऽस्ति अतो यथा “यज्ञार्थं वा वै काम्यो द्रष्टव्यस्तो उ-
 पांशु कर्त्तव्या” इत्यत्र श्रुतमुपांशुत्वं काम्यशब्दोक्तानां
 प्रधानानां विधीयमानं तेषामेव भवति एवं दौक्षणी-
 यादीनां विधीयमानः स्वरो ऽपि दौक्षणीयादिशब्दोक्तानां
 प्रधानानामेव भवति । इयांस्तु विशेषः वैशेषिके स्वरे
 प्रधानमात्रविषये सति काम्येष्ट्याङ्गेषु दर्शपूर्णमासयोः
 प्राक् स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन मध्यमेनेडायाः शेषं तृ-
 तीयस्थानेनेति विहितं स्वरवैचित्र्यं चोदकात्प्राप्नोति
 दौक्षणीयाद्याङ्गेषु तु तदपि बाधित्वा वैशेषिको यज्ञ-
 भागस्वरविधिः प्राप्नोतीति । एवं च पूर्ववर्त्यतदङ्गदी-
 क्षणीयादिप्रधानव्यतिरिक्तेष्वग्नौषोमीयात्प्राचीनेष्वङ्ग-
 ेषु पूर्ववर्त्तमानो यज्ञभागस्वरविधिः प्रकृतिविकृतिरूप-
 याजुर्वैदिकक्रतुगतेषु याजुर्वैदिकत्वोपाधिना प्राप्तमप्यु-
 पांशुत्वं स्वरूपेण प्रापयन्पूर्वविधिर्भवति ऋग्वेदसाम-
 वेदविहितक्रतुगतेषु तेषु कथमप्यप्राप्तं तत्प्रापयन्नपूर्व-
 विधिर्भवति । याजुर्वेदतदितरवेदाविहितक्रतुगतेषु पक्ष-
 प्राप्तं नियच्छन्नियमविधिर्भवतीति वक्तव्य एवात्रापूर्व-
 नियमविधिसंकरः । स्यादेतत् दौक्षणीयादीनामङ्गेषु
 चोदकानौतेनैष्टिकस्वरेण तदुपजीविप्रयोगवचनाय यस्य
 वेदस्वरस्यापवादे प्रसक्ते तत्प्रतिप्रसवार्थो यज्ञभागस्व-
 रविधिः । न तु याजुर्वैदिकत्वानपेक्षीपांशुत्वविधाना-
 र्थः । अत्यन्ताप्राप्तविधानात्प्राप्तप्रतिप्रसवविधानस्य लघु

त्वात् । अत एव कृष्णले अप्रणविधिः प्राकृतप्रणस्य
 चोदकात् प्राप्यमाणस्य प्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानस्य
 प्रतिप्रसवार्थः न त्वत्यन्ताप्राप्तप्रणविधानार्थो विधिः
 गौरवापत्तेरिति प्राकृतप्रणधर्माणां तत्र प्राप्तिरुक्ता
 तन्वरत्ने । नन्वेवं सति यज्ञभागस्वरविधिरैष्टिककर्ममा-
 लविषयः स्यात्तत्रैवापवादप्राप्तेरग्नौषोमौयप्राचीनसम-
 स्ताङ्गविषयो न स्यादिति चेत् । माभूद्विधिलाघवा-
 नुसारेण तन्मालविषयो ऽस्तु । अङ्गीकृतं हि निगदा-
 धिकरणे नियमविधिलाघवानुसारात् उपांशु यजुषेति
 वाक्यं निगदातिरिक्तयजुर्विषयमिति । अङ्गीकृतं च प-
 त्नीसंयाजाधिकरणे पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त
 इतिद्वादशाहिकं वाक्यं नियमविधिलाघवानुसारात्प्रा-
 गुत्तमादन्हः पत्नीसंयाजान्तत्वविधायकमिति । तस्माद्य-
 ज्ञभागस्वरविधेरैष्टिककर्मव्यतिरिक्तेषु प्राप्यभावात्तेषु
 प्रवर्त्तमाने तस्मिन्विधिनियमलक्षणसांकर्यमित्युक्तमयु-
 क्तमिति चेदुच्यते । यत्किञ्चिदिति यदादतिशब्दवद्दी-
 प्सायां प्रसिद्धः वीप्सा च व्याप्तुं साकल्येन संबद्धमिच्छा
 तथा च यत्किञ्चिदित्यनेनाग्नीषोमौयप्राभाववर्त्तनः
 सकलस्याप्यङ्गस्योपांशुत्वसंबन्धे तात्पर्ये ऽवस्रीयमाने
 कथं किं चिद्विषयतया सङ्कोचः क्रियेत । यद्यप्युच्यैः प्र-
 वर्ग्येण चरन्तीत्यादिनिर्वकाशविध्यन्तरबलात्सङ्कोचो
 ऽस्ति तथापि लाघवमात्रानुसारात् न युक्तः । न हि
 लाघवमस्तीति श्रुतं हातुं शक्यम् । ननु यत्किञ्चिच्छब्दो
 वीप्सितार्थ इवाज्ञाते ऽपि प्राग्भवौयप्रत्ययवत्प्रसिद्धः

अस्तिचात्र प्राग्भागवर्त्तिनामङ्गानां विशिष्याज्ञातत्वं
 प्राचीनमिति शब्देन प्राग्भागस्यैव तद्वर्त्तिनामङ्गानाम-
 निर्दिष्टत्वात् । तथा च यत्किञ्चिदित्यस्याज्ञातार्थकत्वा-
 पपत्तेर्नात्र वीक्षानिश्चय इति चेत् । मैवम् । किमिदमि-
 त्यादिप्रश्नोत्तरे यत्किञ्चिदित्यज्ञातत्वानादरणीय-
 त्वादिबोधनइवाज्ञातत्वबोधने प्रयोजनाभावेन प्र-
 वृत्तिविशेषकरस्य साकल्यार्थकत्वस्यैव ग्राह्यत्वात् । य-
 त्किञ्चिदादीनां साकल्यार्थकत्व एव “यच्च किञ्चिज्जगत्
 स्मिन् दृश्यते श्रूयते ऽपि वा” प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किं
 चेह करोत्ययमित्यादौ तत्पदेन प्रतिनिर्देशस्य दर्शनाच्च
 अविशेषज्ञातविशेषानादरणादिमात्रपरत्वे यत्किञ्चिदिदं
 यत्किञ्चिदानयेत्यादौ तदो ऽप्रयोगात् अतः प्रवर्ग्यत-
 दङ्गदौक्षणीयादिव्यतिरिक्तसकलप्राग्भागवर्त्यङ्गसाधा-
 रणयाजुर्वैदिकत्वानपेक्षोपांशुत्वविधिरेवात्र स्वीकर्त्तव्यः ।
 नन्वस्वेतदेवं तथाप्यस्य विधेः प्रकृत्यन्वयप्रयुक्तमपूर्ववि-
 धित्वमेव भवति न तु विकृतिविशेषान्वयप्रयुक्तं निय-
 मविधित्वमपि प्रकृतिप्रकरणाम्नातस्यास्य प्रकृतिविह-
 तिसाधारणत्वाभावात् इति चेत् । सत्यमुपदेशतस्तथैव
 अतिदेशतस्तूपकारमुखेनाङ्गवदङ्गशास्त्राणामपि वि-
 कृतिप्राप्तौ विकृतिविशेषं प्रतिपद्यमानस्यास्य विधेर्निय-
 मविधित्वमापतत्केन वार्यते । यो हि सौर्यादिषु विकृ-
 तिष्वतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षया प्रकृतिवच्छब्दः कल्प्य इत्यु-
 च्यते स एवातिदेशाद्वैकृतवाक्यशेषतामापन्नः प्राकृता-
 ङ्गशास्त्रसमूहः स एव लाघवार्थं प्रकृतिवदितिसंग्रहेण
 निर्दिश्यते । तस्य स्वरूपतः कृत्तत्वे ऽपि तत्तदृष्टादृष्टोप-

कारवाचिपदयोगस्य वैकृतविधिवाक्यशेषतोयाश्च कल्प-
त्वेन कल्पत्यव्यपदेशः । अतएवोक्तं तन्वरत्ने समिधो
यजति ब्रोहीनवहन्तीति प्रकृतावयमर्थः समिदुपकृतो-
वधातवितुषीकृतब्रीहिसम्पादितपुरोडाशसाधनकश्च दर्शः
कार्य इति ततश्च सौर्यो ऽपि तद्वत्कर्त्तव्य इत्युक्ते समि-
दुपकृतोवधातवितुषीकृतब्रीहिसम्पादितवरुसाधनकश्च
सौर्यः कार्य इत्युक्तं भवति । ततश्च समिदादिशास्त्रं सौ-
र्यशास्त्रस्य वाक्यशेषः सम्पद्यते । अनेनाभिप्रायेण भाष्य-
कारेण पौरोडाशिकं ब्राह्मणं सौर्यादीनां वाक्यशेष इ-
त्युक्तमध्याहाराद्व्यवहितकल्पना ज्यायसीति । यद्येव-
मपि प्रकृतिवच्छब्दः प्राकृताङ्गशास्त्रसमूहादन्य एव
समानार्थकः कल्पः शब्दो न तु स एवा ऽन्यत्र निव-
हस्य शब्दस्य कार्यमुखेनाप्यन्यत्रान्वयासम्भवादिति वि-
चिकित्स्येत तदा यज्ञभागस्वरविधिराश्रयभेदरहिते
ऽपूर्वनियमविधिलक्षणसाङ्ख्येन भवत्युदाहरणम् । किं
त्वाश्रयभेदपौर्वापर्यसहितापूर्वनियमविधिसाङ्ख्येः तथा
हि प्रकृतौ दीक्षणीयादीनामङ्गेषु बाधकबाधनेन प्रष्ट-
त्तिविशेषकरो ऽपि यज्ञभागस्वरविधिसद्वतिरिक्तेषु
प्राचीनपदार्थेषु प्रकृतौ न प्रष्टत्तिविशेषकरः याजुर्वे-
दिकत्वोपाधिकेन वेदस्वरविधिनैव तेषु उपांशुत्वानु-
ष्ठानसिद्धेः । किं तु वेदान्तरविहितविकृतिगतेषु उ-
पांशुत्वप्रापणेन यजुर्वेदवेदान्तरविहितविकृतिगतेषु त-
न्नियमेन च सफल इति अप्रष्टत्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्वक-

१ आश्रयभेदेसत्यपि पौर्वापर्यसहितीयोऽपूर्वनियमविधिसत्साङ्ख्ये ।

२ वेदस्वरस्य बाधकमैष्टिकं वैखर्यं तद्बाधनेन ।

प्राप्तिनियमयोरिदमुदाहरणं स्यात् । ननु विकृतिगतेष्वपि कर्मसु स्वरप्राप्तिनियमनाभ्यां न प्रवृत्तिविशेषलाभः कर्मसु साक्षात्स्वरस्यानुष्ठातुमशक्यत्वात् । सत्यम् । तत्राप्यन्तस्तदङ्गमन्वावतरणेन सफलता । अत एव प्राक् ऋग्वेदयजुर्वेदविहितासु विकृतिषु नियमविधिरूपयत्तु भागस्वरविधिसुदाहृत्य तत्राप्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियमपरिसंख्याः प्रदर्शिताः । तदेवमाश्रयभेदसत्यसति च विधिलक्षणानामाश्रयभेदपौर्वापर्ययोश्च सतोरसतोस्तत्फलानां साङ्कर्यस्य बहुलमुपलम्भात् । तथैव प्रागुदाहृतेषु रथन्तरादिविधिषु एकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यां विधिनियमादिलक्षणसङ्करो न दोषादेत्याशङ्काह ।

यद्येकानेकविध्यप्रवृत्तिमुखभवः

सङ्करो लक्षणानानामिष्येता

न्याश्रयत्वं प्रथमचरमताद्युक्-

थसाङ्कर्यरीत्या । दैक्षादन्यो ऽपि

दण्डः प्रकृतिजुषिभवेत्प्रैषकार्ये

प्रशास्तुः स्यात् पक्षे स्तोत्रसा

क्षां क्रतुनिकरजुषामुत्तरास्वेव

गानम् ॥ १४ ॥

सत्यमेकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यां लक्षणसङ्करोपगमे रथन्तरपृष्ठादिनियमविधिष्वनिष्टं नापद्रव्य इति क्वचि-

तद्विधिमात्राप्रवृत्तौ परिसंख्यालक्षणं प्रवर्तते तदा हि
 क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डः प्रयच्छतीतिविधिना मै-
 त्रावरुणार्थत्वेन सिद्धस्य दीक्षितदण्डस्य प्रयोजनाकाङ्क्षा-
 यां तदीयानि दण्डापेक्षायां सर्वाणि कार्याणि समुच्चित्य
 प्राप्नुवन्ति क्रीते सोमइत्यादिविधेरप्यप्रवृत्तौ न तल्लक्षणं
 प्रवर्तते तदा दीक्षाव्यञ्जकस्य दण्डस्य यावद्दीक्षानुवृत्ति
 दीक्षितेनैव धारणीयतया प्राप्तेः । किं तु तदा नियम-
 विधिलक्षणां प्रवर्तते स्थित्वोच्चैरनवानं कर्तव्ये प्रैषानुव-
 चने किं चिदालम्बनं सौकर्यापेक्षायामनियमेन यस्य
 कस्यचिदालम्बनस्य प्राप्तेः । ततश्च तत्र तद्विधिमात्राप्र-
 वृत्त्यपेक्षया परिसंख्यालक्षणानुगमने दीक्षितदण्ड एव
 प्रैषानुवचने योजनीयः क्रीते सोमइतिविधेरप्यप्रवृत्त्यपे-
 क्षया नियमविधिलक्षणानुगमने निरुद्धपशाविव दैक्षप-
 शावपि दीक्षितदण्डादन्य एव कश्चिद्दण्डो योजनीयः ।
 न चैतदुपपद्यते । न चोभयमपि विकल्पेन योजयितुं श-
 क्यमिति वाच्यम् । वस्तुतः क्रीते सोम इति विधिः सत्त्वेन
 तद्विशान्मैत्रावरुणार्थत्वेन सिद्धस्य प्रयोजनाकाङ्क्षस्य दीक्षि-
 तदण्डस्यैव तत्र योजनीयत्वात् । अतस्तत्र तद्विधिमात्रा-
 प्रवृत्त्यपेक्षया परिसंख्यैव केवलमेष्टव्येति । तत्र क्रीते सो-
 मइतिविधेरप्यप्रवृत्त्यपेक्षया समापतन्नियमविधिलक्षण-
 साङ्गर्थमनिष्टमेव । तथा स्वयोनिषु गौयमानानां क्रतु-
 सामामेकं साम त्वे क्रियते स्तोत्रीयमिति विध्यनुसा-
 रेण कथोश्चिदन्ययोरप्युचोर्गानि कर्तव्ये प्राप्ते यद्यन्यत्
 तदुत्तरयोर्गीयतीतिवचनं कचिदुत्तरयोः प्राप्त्यर्थं कचि-

त्तयोर्नियमार्थमिति प्रागुक्तम् । तत्रैकं सामेति विधेरप्य-
 प्रवृत्तौ यद्योन्यामिति वचनं क्रतुसाम्नां तद्योनेराच्छिद्यो-
 त्तरयोरिव गानप्राप्त्यर्थमिति प्रसज्येत । न चैतददृष्टम् ।
 वस्तुतस्तु च गानप्रापकविधिबलाद्यद्योन्यामिति विधानस्य-
 योनेरनाच्छिद्य क्रतुसाम्नामुत्तरयोरपि प्राप्तिनियमार्थ-
 त्वात् ; इदमुपलक्षणम् । ब्रौह्मिशास्त्रश्रवणविध्याद्यप्रवृत्त्य-
 पेक्षायामवहननादिविधयो ऽर्थकर्मविधयः प्रसज्येरन्तित्या-
 दीन्यपि दूषणानि द्रष्टव्यानि । तस्मादाश्रयभेदेन प्रथ-
 मचरमभावेनान्यथा वा विधिनियमपरिसंख्यालक्षणफ-
 लसाङ्ग्यवदेकानेकविध्यप्रवृत्त्यपेक्षया तल्लक्षणसाङ्ग्यं न
 युक्तमभ्युपगन्तुमिति तत्तद्विध्यप्रवृत्त्यपेक्षयैव लक्षणान्यु-
 पपादनौयानि । ननु तथा सति नियमपरिसंख्यालक्ष-
 णयोर्ब्रौह्मिववसात्तदश्यादिशास्त्रेष्वव्याप्तिः स्यादित्युक्त-
 मिति चेत् किं कुर्मस्तत्संग्रहार्थमेकानेकविध्यप्रवृत्त्यपे-
 क्षायां हि बलवन्त्यनिष्ठानि दर्शितानि । तस्मादपूर्ववि-
 धिलक्षणास्य स्वर्गकामवाक्याद्यव्याप्तिवन्नियमपरिसंख्या-
 लक्षणयोरपि तदव्याप्तिरनिवार्यैव । अतः सति सप्त-
 मीपक्षो ऽपि न युक्त इति भावः । किं चाप्राप्ते इत्यस्य
 सतिसप्तमौपक्षे परिसंख्यानिवर्त्तकत्वं न लभ्यत इति
 दूषणान्तरमाह ।

किं चाप्राप्ते सतीति प्रभवति
 परिसंख्यानिवृत्तिं न कर्तुम् नि-
 त्याप्राप्तां निवृत्तिं घटयति खलु

सा ऽप्यत्र को वा विशेषः ॥ भा-
वाप्राप्तिर्निषेधात्मकविधिनि-
ख्यापकाव्याप्तिदुष्टा सत्यप्येवं
निषेधश्रुतिमुखपरिसंख्यासु चा-
तिप्रसक्तिः ॥ ११ ॥

अप्राप्ते सतीतिविशेषणं परिसंख्यानिवृत्तिं कर्तुं न
प्रभवति । यतः परिसंख्याप्यत्यन्तमप्राप्तामितरनिवृत्तिं
प्रापयत्येव । तथा च “इमामगृह्णन् रशनामृतस्येत्य-
श्वाभिधानौमादत्त” इति परिसंख्याविधिः प्राप्तविषयो
ऽपि गर्हभरणनातो निवृत्तौ मन्त्रमप्राप्तायाः तस्यास्त-
व्याप्तिफलको भवतीति कथं विषयसप्तमीपक्षद्वय-
सतिमप्तमीपक्षे तद्वगवृत्तिरप्राप्तिविशेषणेन लभ्येत ।
न ह्यपूर्वविधितः परिसंख्याविधेरप्राप्तप्राप्तिफलकत्वे
ऽस्ति कश्चिद्विशेषः । नन्वयमस्ति विशेषः । यत्परिसंख्यावि-
धौ निवृत्तिरूपस्याभावस्याप्राप्तस्य प्राप्तिः फलम् । अ-
पूर्वविधौ तु भावस्येति भावाप्राप्तिरेव चेहाप्राप्तिरि-
त्यनेन विवक्षिता । लोके प्राप्तिशब्दस्य निवृत्तिप्रतिभ-
टवाचित्वेन प्रसिद्धतया भावशब्दाप्रयोगे ऽपि तद्विषय-
त्वलाभादिति चेत् । एवं सति निषेधात्मकेषु “दीक्षितो न
जुहोति” “न तौ पशौ करोति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृ-
ह्णाति” इत्यादिसर्वेष्वप्यपूर्वविधिष्वव्याप्तिः स्यात् । तेषां
दीक्षामध्यपश्चतिरावाद्यप्राप्तपुरुषार्थहोमाज्यभागषो-

उशिनिवृत्त्यादिरूपाभावप्राप्तिफलकत्वात् । न च नि-
षेधस्य विधयो न भवन्तीति वाच्यम् । दर्शपूर्णमासिके
“नानृतं वदेद्”ति निषेधे सूत्रकृतैव विधित्वस्य व्यवस्था-
पितत्वं । नन्वनुवादप्रतियोगिविधित्वं तत्र तस्य व्य-
वस्थापितम् । तत्र हि तस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य
“नानृतं वदेद्”तिनिषेधस्य स्मृतिदृष्टपुरुषार्थनिषेधानु-
वादकत्वमाशङ्क्य क्रत्वङ्गत्वेनानृतवदनवर्जनविधिरयं तेन
क्रतुमध्ये ऽनृतवदने पुरुषार्थनिषेधातिक्रमात् प्रत्यवाय-
वत् क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमात् क्रतुवैगुण्यं च भवतीत्युक्तम् ।
इह तु निषेधप्रतियोगिविधित्वं लक्ष्यरूपम् । अतो न
तदव्यापनं दोष इति चेत् । मैवम् । इहाप्यनुवादप्रतियो-
गिविधेरेव लक्ष्यत्वात् । अपूर्वविध्याद्युदाहरणेषु विधि-
त्वसमर्थनाय प्राप्त्यप्राप्तिविवेचनवद्भावाभावविवेचना-
दर्शनात् । भवतु वा विधिमुखप्रवृत्तापूर्वविधीनामेवात्र
लक्ष्यत्वाङ्गीकारेण कथं चिदव्याप्तिपरिहारस्तथा-
प्युक्तविवक्षायां निषेधमुखप्रवृत्तपरिसंख्यातिव्याप्तिर-
निवार्या तत्राप्राप्तत्वेन प्रापणीयाया इतरनिवृत्तेर्भा-
वरूपत्वत् । यथा शंखन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः
संयाजयतीति अत्र प्रायणीयायाः शंखन्तममापनवि-
धानात्तत उदीच्यानां सर्वेषामङ्गानामकरणे प्राप्ते न
पत्नीः संयाजयतीतिवचनं पत्नीसंयाजानेव न कुर्यादङ्गा-
तराणि तु कुर्यादितिपरिसंख्यारूपेण प्रायणीयायामङ्गा-
तरप्राप्त्यर्थं यथा वा शङ्खस्मृतौ तैजसद्रव्यशुद्धिप्रकरणे ।

सूतिकोच्छिष्टभागस्य सुरामद्यहृतस्य च ।

त्रिःसप्तमार्जनाच्छिन्नं तु कांस्यस्य तापनम् ॥

इति अत्र मार्जनवत्तापनस्य विधानाभावात्सर्वेषां तै-
जसान्तराणां तापनाकरणे प्राप्ते न तु कांस्यस्येति
वचनं कांस्यस्य च तापनं न कार्यमन्यस्य तु कार्यमिति
परिसंख्यारूपेण तैजसान्तराणां तापनप्राप्त्यर्थं तथैव
व्याख्यातमपरार्केण तैजसानां सूतिकोच्छिष्टादिके स्व-
ल्पोपघाते यवचूडादिभिरेकविंशतिकृत्वो मार्जनाच्छुद्धिर्न
तु कांस्यस्य तापनमर्थात्कांस्यव्यतिरिक्तस्य तापनमपि
कार्यमिति गम्यतइति यद्यप्यत्राद्योदाहरणे वस्तुतः
परिसंख्या नेष्यते शंखन्तसंस्थायाः परिसंख्यायाश्च वि-
धिद्वयेन वाक्यभेदस्य तुल्यबलविधिद्वयप्राप्तयोः शंखन्त-
संस्था पत्नीसंथाजवर्जं कृत्स्नसंस्थयोर्विकल्पस्य प्राप्तवि-
षयत्वेन त्रिदोषायाः परिसंख्यायाश्च परिहाराय न
पत्नीः संथाजयन्तौति शंखन्तसंस्थाविधेरर्थवादः पत्नी-
संथाजाननुष्ठानलाघवेन तत्प्रशंसार्थं इति शंखिडान्त-
त्वे विकल्पः स्यादिति दाशमिकाधिकरणे निर्णीत-
त्वात् । तथापि पूर्वपक्षरीत्या तदुदाहरणं यत्रैवं वि-
ध्यन्तरशेषत्वं न सम्भवति तत्र तदधिकरणपूर्वपक्ष-
रीत्या परिसंख्यैवावतिष्ठतइति तथाभूतमुदाहरण-
मिहान्वेषणीयम् । प्रसिद्धा चान्यत्रापि न निलीवसनं
धार्यं न भूपालैरनुत्सवद्व्यादिषु स्मृतिषु यज्ञदत्त-
देवदत्तविष्णुमित्रा न भोजनीया उत्सवेऽपि विष्णु-
मित्रो न भोजनीय इत्यादिलोकव्यवहारेषु च विशे-
षनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञापर इति निषेधमुखपरिसंख्या ।
अतस्तत्रातिव्याप्तिः स्यादेवेतिभावः । एवमप्राप्तविशेष-
णविचारमुखेन लक्षणस्य दोषा दर्शिताः । अथात्यन्त-

विशेषणार्थविचारमुखेनापि तस्य दोषान्दर्शयति ।

येनातिव्याप्तिभङ्गः किलनियम-
विधौ किं तदात्यन्तिकत्वम्
सर्वोद्देश्यानुवृत्तिर्यदि पुनरुदि-
ता व्याप्तयः स्युर्विकल्पे । प्रा-
प्तोद्देश्यैकदेश्या अपि खलु कु-
हचिच्चारितार्थं भजन्तः श्रूयन्ते
सार्वकाम्यप्रभृतिषु विधयस्तेषु
चाव्याप्तयः स्युः ॥ १२ ॥

येन विशेषणेन नियमविधौ लक्षणस्यातिव्याप्तिनिरा-
सो ऽभिमतस्तदप्राप्तेरात्यन्तिकत्वं किं नाम यदुच्यते स-
र्वोद्देश्यानुवृत्तिरप्राप्तेरात्यन्तिकत्वम् अवघातस्य च न स-
र्वेषु ब्रौहिष्प्राप्तिः केषु चिद्दर्शपूर्णमासप्रयोगगतेषु ब्रौ-
हिष्पवघातस्य स्वत एव प्राप्तेरन्येषु विदलनप्राप्तिस्तेष्वेव
तदप्राप्तिसत्त्वादिति एवं तर्हि प्रथमश्लोकोद्भाविता ऽव्या-
प्तयः प्राक् समाहिताः पुनरपि विकल्पमुखेनोन्मज्जेयस्त-
था हि सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरित्यतोद्देश्यपदेन प्रायशीतो-
द्देश्यं विवक्षितं, प्रकृतिविध्युद्देश्यं वा, आद्ये विषयसप्तमी-
पक्षोद्भाविताग्न्यादिविध्यव्याप्तेर्हितीये सप्तिसप्तमी-
पक्षोद्भाविताग्रताविध्यव्याप्तेश्च पुनरुन्मज्जनापातः । “श्ये-

नचितं चिन्वीत स्वर्गकाम" इत्यादिवाक्यैः स्वस्वोद्देश्येषु
 स्वर्गादिषु श्रयेणाकृत्यादिगुणानां प्राप्तौ सत्यामेव स्वर्गा-
 द्दृष्टेन तेषामनुष्ठानं वैकृतप्रयोगमध्ये परं न प्राप्त-
 मिति विकृतिष्वग्न्यादिपुनर्विधौनां तत्प्रापणं फलमि-
 त्युपेयते एवमग्रताविध्युद्देश्येषु द्वादशाहिकगवामयनि-
 केषु आद्यद्वितीयेष्वहःसु प्राप्तानामेवाग्रतानां तद्विकृतिषु
 प्राप्तिर्विधफलमित्युपेयते । तत्र विकृतिषु प्रापणीयानां
 श्रयेणादिगुणानां स्वस्वोद्देश्येषु स्वर्गादिष्वग्रतानां च वि-
 ध्यन्विताद्देश्य द्वादशाहिकगवामयनिकेष्वहःसु क्वा-
 चित्क्ययप्राप्तिर्नास्ति कथं सा सार्वत्रिकी समर्थ्येत अपि
 चाद्देश्यैकदेशे प्राप्तिमन्तोऽपि तदेकदेशान्तरे चरितार्थी
 विधयो दृश्यन्ते यथा "एकस्मै वा अन्ये यत्नक्रतवः
 कामायाः क्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमा-
 सावि"ति अत्र ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासानां स्वर्गार्थत्वं
 प्रातिस्विकविधिना प्राप्तमिति फलान्तरेष्वेव विधिचा-
 रितार्थं यथा वाभ्युदयेष्ट्यां तण्डुलान्विभज्येदिति तण्डु-
 लद्रविश्रितानां पूर्वदेवतापनयो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो वि-
 भागो वा मध्यमादिवाक्यैस्तेषां देवतान्तरविधानेनैव
 प्राप्त इति उपांशयाजाज्यएव विधिचारितार्थं तथा
 हि "विवा एत प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भातृव्यं
 यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स उवा ता
 गडलान्विभज्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वर्पेद्य स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरुं ये
 ऽग्निष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति श्रूयते
 अत्र चतुर्दश्याममावास्याभ्रान्त्या दर्शोपक्रमं कृतवतस्त-

त्रायश्चित्तविधाने त्रेधा तण्डुलानां मध्यमादिभावेन त्रेधा
 विभागो न विधीयते ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैस्तत्सिद्धेः
 किं तु सर्वेषां दार्शिकहविषां पूर्वदेवताभ्यो ऽपनयो विधी-
 यते विभजेदित्युक्ते ह्ययमर्थो ऽवगम्यते यानि संयुक्तानि
 तानि विभजेदिति । तण्डुलादौनि हवींषि च देवता-
 भिः संयुक्तानि अतस्तण्डुलशब्दो विभागकर्मत्वेनार्थप्रा-
 प्तदार्शिकहविर्मात्रोपलक्षक इति तेषां पूर्वदेवतापनयो
 विधीयतइति युक्तम् । अथ वा मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभ-
 जेदिति प्रयोगदर्शनादिह दार्शिकहविषां वक्ष्यमाणदा-
 तृत्वादिगुणकारन्यादिदेवताभ्यो विभजनं विधीयते पू-
 र्वदेवतापनयस्त्वर्थसिद्ध इत्येवमस्य वाक्यस्यार्थद्वयं भाष्यटु-
 प्पटीकयोर्दर्शितम् । तत्त्वार्थद्वये ऽपि तण्डुलदधिशृतेषु न
 विधेश्चारितार्थं देवतान्तरसंयोजनेन पूर्वदेवतापनयस्य
 विशेषतो विभजनेन सामान्यविभागस्याप्यर्थप्राप्तत्वात् ।
 किं तु तण्डुलशब्देन दार्शिकहविर्मात्रोपलक्षकेन लक्ष्य-
 माणे उपांशुयाजाज्ये तस्य चारितार्थम् उपांशुयाजा-
 ज्यस्याग्रे देवतान्तरसंयोजनाभावेन पूर्वदेवतापनयस्य
 सामान्यविभजनस्य चार्थप्राप्त्यभावात् । अत एव पूर्वदेव-
 तापनयपक्षे उपांशुयाजाज्यस्य पूर्वदेवताया अपनयात्
 देवतान्तरस्य चाविधानात् देवतान्तरेण यष्टुमशक्यत्वात्
 उपांशुयाजस्य लोपः । सामान्यविभजनपक्षे उपांशुया-
 जाज्यस्यापि सामान्येन वक्ष्यमाणदेवताभ्यो निर्द्दिष्ट-
 त्वादग्रे देवतान्तरविशेषस्य चानिर्द्देशाद्वक्ष्यमाणाभ्यः
 सर्वाभ्यो देवताभ्यो विभज्य दातव्यमिति भाष्यटुप्पटीक-
 योरुपांशुयाजो वचनाद्यथाप्रकृततीत्येतदधिकरणं बह्वच-

ब्राह्मणानुसारेणामावास्यायामुपांशुयाजसत्तामभ्युपेत्य
 निरूपितम् । ननु तण्डुलशृतसान्नाप्येष्वपि पूर्वदेवता-
 पनयसामान्यविभागौ नार्थसिद्धौ वेधा तण्डुलानित्यत्र
 तदन्यतरविध्यभावे दार्शनिकहविषां प्रकृतदेवतातिरि-
 क्तदेवताविशेषाकाङ्क्षाविरहेण मध्यमादिवाक्यानि तेषां
 अपूर्वदेवताविशेषसंयोजनपराणीत्यत्र निर्णायकाभावा-
 त् न हि तदा मध्यमादिशब्दानां प्रकृततण्डुलादिपरत्वे
 नियामकमस्तीति चेत् । न । यच्छब्दोपबन्धवलात् तण्डुला-
 नां प्रकृतानां ग्रहणं तत्समभिव्याहाराद् दधिशृतयोरपि
 प्रकृतयोर्ग्रहणमित्युपपत्तेः । न चानपनीतपूर्वदेवतानां
 तेषां देवतान्तराकाङ्क्षाविरहेण तत्संयोजनानुपपत्तिः ।
 पूर्वदेवतापनयाकाङ्क्षाविरहेऽपि तदपनयवद् देवतान्त-
 रसंयोजनस्याकाङ्क्षाविरहे तत्संयोजनस्य वचनवलादुप-
 पत्तेः । सामान्यतो विभजनपक्षे विनैव पूर्वदेवतापनयं
 देवतान्तरसंयोजनमय तत एव पूर्वदेवतापनयस्यार्थसि-
 द्धतायाश्च संप्रतिपत्तेश्च । अतस्वेधा तण्डुलानिति विधेर-
 ष्यदुद्देश्यैकदेशएवचारितार्थं तस्मात्सर्वोद्देश्यानुवृत्तिप्रा-
 प्तिरहितेषूटा हतविधिष्वव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । स्यादेत-
 त्सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरिह न सर्वासूददेश्यव्यक्तिष्वप्राप्तेरनु-
 वृत्तिर्विवक्षिता किंत्वकस्याप्युद्देश्यव्यक्तौ सर्वात्मनानुवृ-
 त्तिस्तद्व्यापित्वरूपा एवं चसर्वकाम्यविध्यादिषु नाव्याप्तिः
 तेषु स्वर्गातिरिक्तफलोपांशुयाजद्रव्यादिरूपकिंचित्किंचि-
 दुद्देश्यव्यापकाप्राप्तः सत्त्वात् । नापि नियमव्यावृत्त्यलाभः
 नियमविधौ क्वचिदुद्देश्य व्यापिकायारप्राप्तेरभावात् स-
 र्वेष्वपि दर्शपूर्णमासिकेषु व्रीहिष्वक्षेपादवहननस्य पात्रिक

प्राप्तिसत्त्वात् न । हि व्रीहीनवहन्तीति नियमविध्यभावे
 केषु चिद्व्रीहिष्ववहननं केषुचिद् विदलनादिकं च व्यवस्थि-
 तमाक्षेपतः प्राप्यते येन क्व चिदप्युद्देश्ये तदप्राप्तिर्व्या-
 पिका स्यात् किं तु सर्वेष्वपि व्रीहिष्ववहनेन वा वैतु-
 ष्यं कार्यं विदलनादिना वेति तदुभयमपि पक्षे प्राप्यते
 नचैकत्रोभयानुष्ठानस्य विरुद्धत्वादुभयोः प्राप्तिर्नास्तीति
 शङ्कनीयं न हि प्राप्तिर्नामानुष्ठानमेव तथा सति क्वचि-
 द्दर्शपूर्णमासप्रयोगे विदलनस्याप्यनुष्ठाने नियमविधिवि-
 रोधापत्तेः । किं तु नियमविध्यभावे लोकसिद्धवैतुष्यका-
 रणत्वात्तदर्थमवहननं विदलनादिकं वानुष्ठीयेतेत्येवम-
 मनुष्ठानतर्कणमात्रं प्राप्तिः तच्चैकत्रापि न विरुद्धं न ह्य-
 विरोधे ऽपि नियमविध्यभावे क्वचित्प्रयोगे ऽवहननं प्रयो-
 गान्तरे विदलनादिकं चानुष्ठीयेतेत्येव तर्कः प्रवर्तत
 इति नियन्तुं शक्यते क्व चित्प्रयोगविशेषमेवाधिकृत्य नि-
 यमशास्त्राभावे दूहावहननं विदलनादिकं वानुष्ठीयेते-
 त्येवमपि तर्कप्रवृत्तिसम्भवात् तस्मादुक्तविवक्षार्था न
 कश्चिद्दोष इत्यत आह ।

उद्देश्यव्यापिका सा यदि भव-
 ति तदा ऽप्यादिमाव्याप्तिबन्धः
 स्यादव्याप्तिश्च गावामयनिक-
 षडहे पृष्ठसाम्नोर्विधाने । अन्या-
 र्थप्रापणोक्षन्नियमहरणयोरप्य-

तिव्याप्तिरित्यम् तच्चेत् त्रैका-
लिकत्वं न विधिरपवादापवा-
दस्तथा स्यात् ॥ १३ ॥

एवं विवक्षायामपि प्रथमश्लोकोक्ताग्निविध्यादव्याप्ति-
पुनरुन्मज्जनरूपः प्रागुक्तदोषः स्यादेव तदुदाहरणेषु क्व
चिदपि तत्तदुद्देश्ये ऽप्राप्तेरभावात् अन्यत्र चाव्याप्ति-
रधिका स्यात् तथा हि द्वादशाहे पृथः षडह उत्पन्नः
स च क्रमेण रथन्तरबृहद्देवैरुपवैराजशाकरैवताख्यपृष्ठ-
स्तोत्रसाधनसामवतां षण्णामन्हां समाहारः गवामयने
पुनः श्रूयते पृथः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्यं इति
तेन गवामयनिकषडहस्य बृहद्रन्तरे एव पृष्ठसामनी
इति वैरूपादीनि निवर्तन्ते । ततश्च षडहोद्देशेन बृ-
हद्रथन्तरविधौ आद्यस्याहो रथन्तरसामत्वं द्वितीयस्य
बृहत्सामत्वं च द्वादशाहिकषडहे क्लृप्तमिहापि प्राप्त-
मित्युद्देश्यव्यापकाप्राप्तेरभावादव्याप्तिः । नन्विहैकैक-
स्याहो बृहद्रथन्तरसामत्वं विधीयते संसव उभे कुर्यात् गो-
सव उभे कुर्यादित्यादौ यथा तत्तु क्वचिदप्यहनि न प्राप्त-
मिति चेत् । न । प्रकृतौ बृहद्रथन्तरयोः परस्परनैरपे-
क्षेण पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वात्तथैव प्राकृतनैरपेक्ष्याबाधेन
क्वचित् बृहत् क्वचिद्रथन्तरमिति विधानोपपत्तौ तद्बाध-
नायोगात् । न च वाच्यं बृहच्च रथन्तरं च बृहद्रथन्तरे
बृहद्रथन्तरे सामनी अस्तेति बृहद्रथन्तरसामेति द्वन्द्व-
गर्भो ऽत ब्रह्मव्रीहस्तितश्च द्वन्द्वावगतसाहित्यबलादेकैक-

स्याह उभयसामत्वं विधेयमिति अकृतवैव इन्द्रसमासं
 बृहत्सामास्य रथन्तरं सामास्येत्यनेकपदबहुव्रीहिस्वी-
 कारसम्भवात् । न च इन्द्रतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यस-
 मासवचनमितिकात्यायनवचनादिह इन्द्रसमासो नियत
 इति वाच्यम् । यत्र इन्द्रतत्पुरुषयोः सतोरन्यच्छब्दपरूप-
 मसतोश्चान्यद्भवति तत्र समासकृतहूपनियमार्थं तद्वार्त्ति-
 कप्रवृत्तिः । यथा वाक्यत्वर्चाप्रियः पञ्चगवधन इति । अत्र
 हि इन्द्रतत्पुरुषयोरकरणे इन्द्राच्चुदप्रहान्तात्ममाहार
 इति गौरतद्धितलुकीति समासान्तप्रत्यययोरप्राप्तेर्वाक्-
 त्वकप्रियः पञ्चगोधन इतिरूपं सिद्धोत् इह तु द्वेधापि
 रूपस्याभेदाद्व्यायतो ऽर्थे निर्णेतव्ये प्रत्येकप्राप्तचोदकानु-
 ग्रहायानेकपदबहुव्रीह्याश्रयणमेव युक्तम् । यद्यपि इन्द्रगर्भं
 एवात्र बहुव्रीहिः स्यात्तथापि प्रकृतितः प्राप्तं नैरपेक्ष्यं
 न बाधितव्यम् । षडहपेक्षया साहित्यस्यार्थप्राप्तस्य
 तद्विषयत्वोपपत्तेः । अन्यथा बृहद्रथन्तरयोः षडहसंबन्धस्य
 तयोरैकैकस्मिन्नेवाहनि साहित्यस्य च विधेयत्वे बृहद्रथ-
 न्तरे एवास्य षडहस्य सामनी ते चैकैकस्मिन्नहनि पर-
 स्परसहिते कर्तव्ये इत्यनेकार्थविधानेन वाक्यभेदप्रस-
 ज्ञात् । न ह्यत्र संसवादिवच्चोदकप्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोः
 साहित्यमात्रविधानं शक्यम् । तृतीयादिष्वहःसु तयो-
 रपि प्राप्नोष्यत्वात् तस्मादिह नोभयसामत्वविधानं त-
 थैव व्यवस्थापितं पृष्ठस्य युगपद्विधेरेकाहवद् द्विसामत्व-
 मिति दाशमिकाधिकरणे । नन्वस्त्वैकस्याह एकैक-
 सामविधानं तथा ऽपि बृहद्रथन्तरसामेति पाठक्रमादा-
 दस्याहो बृहत् द्वितीयस्य रथन्तरमित्यनेन क्रमेणा बृह-

द्रथन्तरसामत्वं विधेयं तत्तु कचिदपि न प्राप्तमित्युद्देश्य-
व्यापिकाप्राप्तिरस्तीति चेत् न । प्राकृतप्राप्त्यबाधेनाद्य-
स्याहो रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यनेन क्रमेणा विधाने
सम्भवति अल्पाक्षरपूर्वनिर्देशार्थतया अन्यथासिद्धेन
बृहद्रथन्तरपाठक्रमेण प्रकृतिप्राप्त्यबाधनायोगात् जगतीं
वैकुण्ठासि प्रत्यवरोहन्ति आग्रयणं ग्रहा बृहत्पृष्ठा-
नीति गवामयनस्योत्तरे पक्षसि षाडहिकस्य पञ्च-
मस्याहो बृहत्पृष्ठत्वलिङ्गेनाद्यस्य रथन्तरं द्वितीय-
स्य बृहदित्यादिक्रमस्यैव निर्णयाच्च । बृहद्रथन्तर-
सामा कार्य इत्यादिविधयो हि गवामयनस्य पूर्व-
स्मिन्पक्षस्यवान्तरप्रकरणे न निविशन्ते पूर्वस्मिन्पक्ष-
स्यनुष्ठिताश्च कुन्दोनीकपृष्ठसामस्तोमगणा उत्तरे प-
क्षसि प्रातिलोम्येनानुष्ठेयाः । प्रत्यवरोहिणो मासा भव-
न्ति उत्तरे पक्षस्याष्टता गणा इत्यादिदर्शनात् । ततश्च
यदि पूर्वस्मिन्पक्षसि अयुग्मस्याहो रथन्तरं युग्मस्य बृ-
हदिति नियमः स्यात्तदैवोत्तरे पक्षस्ययुग्मस्य पञ्चमस्या-
हो बृहत्पृष्ठतादर्शनेनमुपपद्यते तस्मात् बृहद्रथन्तरसामा
कार्य इत्याद्यास्याहो रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यादि-
क्रमेणैव षडहोद्देशेन बृहद्रथन्तरसामत्वं विधीयते त-
स्य च षडहोद्देश्यव्यापिका प्राप्तिर्नास्तीति अव्याप्ति-
रनिवार्या । अपि च यैर्विधिभिः खोद्देश्ये विधेयस्या-
प्राप्तस्य प्रापणं क्रियमाणमपि तत्राप्राप्त्यविशेषकरत्वा-
दन्यार्थत्वं वाच्यमिति । तेन कस्य चित्प्रापणं नियमनं
परिवर्जनं वा समुदेति तेषां नवमश्लोकावतारिकोदाह-
तानां मध्ये यावदन्यार्थप्रापणोद्वान्नियमपरिवर्जनविधी-

साम्ना स्तुवीत यदि रथन्तरसामा सामः स्यादिति त-
 योर्विध्योरतिव्याप्तिरप्येवं स्यात् । विषयशुद्ध्यर्थमन्यदपि
 नियमविधिरूपमतिव्याप्तिस्थलमुदाक्रियते । प्रजापति-
 र्वा इदमेक आसीदित्यादिना प्रजापतिः सृष्ट्वाग्निवाग्वा-
 दित्योत्पन्नत्वेन वेदानां प्रशंसयोपक्रम्य श्रूयते तस्माद्-
 चैकं चा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः सामेति अत्रोप-
 क्रमे वेदानां प्रशंसया वेदविषये किं चिद्विधास्यत इत्य-
 वगमात्तदनुरोधेन ऋगादिशब्दा ऋगादिप्रायश्चित्तवेदादि-
 पराः । तथा च ऋग्वेदेन यत् क्रियते विधीयते तदुच्चै-
 रित्यादिप्रकारेण ऋग्वेदादिविधेयकर्माद्देशेनोच्चैस्त्वा-
 दिविधयः । इति स्थितमुपक्रमाधिकरणे । कर्मसु च सा-
 चान्निवेशमुच्चैस्त्वादयो न लभन्ते अतस्ते तदङ्गमन्त्रेष्व-
 वतरन्त ऋग्वेदादिविधेयकर्माङ्गमन्त्राणामनियतस्वर-
 प्राप्तौ स्वरविशेषनियमार्था एते विधयः पर्यवस्यन्ति ।
 ततश्चैतेषु विधिषु विधेयानामुच्चैस्त्वादीनां पार्ष्टिका-
 न्वयविषयेषु मन्त्रेषु पार्ष्टिकप्राप्तिसत्त्वे ऽप्युद्देश्येषु क-
 र्मसु कथमपि प्राप्त्यभावात्तेष्वपि लक्षणस्यातिव्याप्तिः
 स्यात् । ननु कर्माद्देशेनोच्चैस्त्वादिविधयो ऽप्राप्तवि-
 षयत्वादपूर्वादिविधय एव युक्ताः कथमतिव्याप्तिरिति
 चेत् । उच्यते । यत्र यदनुष्ठानं यस्य विधेः फलं तत्र त-
 दनुष्ठानप्राप्त्यप्राप्तिविवेचनेनैव नियमापूर्वविधित्वव्यव-
 स्था कार्या । ननु यत्र यच्छेषत्वं विधिबोध्यम् तत्र तच्छे-
 षत्वप्राप्त्यप्राप्तिविवेचनेन तथा सत्यवधातगतापूर्वीयत्व-
 शेषत्वाप्राप्त्या तद्विधेरप्यपूर्वविधित्वप्रसङ्गात् । न हि तत्रो-
 द्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनाप्राप्तिरिहोद्देश्यस्वरूपण्याप्रा-

प्रिरित्येतावता कश्चिद्विशेषो ऽस्ति विवक्षितरूपभेदेना-
 त्यन्ताप्राप्तेरुभयत्वाप्यविशिष्टत्वात् । न च केनापि रूपेण
 प्राप्यभाव एवात्यन्ताप्राप्तिः स्वर्गादिगतयागकार्यत्वादे-
 रपि सामान्यतो दृष्टानुमानात्प्राप्तिसम्भवेन तन्नापूर्व-
 विध्यभावापत्तेः । ततश्च यथापूर्वीयोद्देशेनावघातविधा-
 ने ऽपि ब्रीहिष्ववघातानुष्ठानमेव विधेः फलं तत् पक्षे
 प्राप्यत इतिनियमविधिराश्रितः । एवमिह ऋग्वेदा-
 दिविधयकर्मोद्देशेन स्वरविशेषविधाने ऽपि तदङ्ग-
 मन्त्रेषु स्वरविशेषानुष्ठानमेव विधेः फलं तत् पक्षे प्राप्य-
 त इति नियमविधिरेवाश्रयितुं युक्तः । अनेनैव न्यायेन
 पूर्वीदाहृतविध्योरपि नियमपरिसंख्यात्वमुपपादनीयम्
 ननु गुणसुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्य-
 धिकरणे भाष्यकारेण याजुर्वैदिकस्याधानस्य सामवेदे वा-
 रवन्तीयमङ्गं विहितं तत्र वारवन्तीयस्य किं स्वविधिनिब-
 न्धनं सामवैदिकमुच्चैस्त्वं कार्यमुत प्रधानविधिनिबन्धनं
 याजुर्वैदिकमुपांशुत्वमिति सन्देहे प्रधानविधिनिबन्धनस्य
 स्वरस्य प्रधानकवाक्यतापेक्षित्वेन विलम्बितत्वात्तदनपेक्ष-
 तया शीघ्रं प्रतीयमानमुच्चैस्त्वं कार्यमिति प्राप्य रा-
 हान्तितम् विलम्बितप्रतीतिकमप्युपांशुत्वं प्रधानधर्मत्वा-
 इतीयः प्रधाने साक्षान्निवेशमलभमानतयाङ्गावतीर्णम-
 पि हि तत्प्रधानस्यैव धर्मः अतो ऽङ्गधर्मे उच्चैस्त्वं बाधित्वा
 प्रधानधर्मे उपांशुत्वं कार्यमन्यथा प्रधानवैगुण्यापत्तेरि-
 ति । एवं च प्रधानकर्मोद्देशेन स्वरविशेषविधानानां न
 केवलं तदङ्गमन्त्रेष्वनियतस्वरप्राप्तिमत्सु प्रधानस्वरनि-
 यममात्रं फलं किं तु नियतस्वविधिनिबन्धनस्वरप्राप्ति-

मत्सु वारवन्तौयादिषु तद्वावर्त्तनेनाप्राप्तप्रधानस्वरप्रा-
 प्णमपि फलम् । अतश्चापूर्वविधित्वं युक्तमिति चेत् । अस्तु
 नामैवं तथापि अनियतस्वरप्राप्तिमन्मन्त्राणि नियमवि-
 धित्वमपि वक्तव्यं विनिगमनाविरहादित्यतिव्याप्तिरनि-
 वार्यैव । न ह्यवहनने नियमविधिरेव न परिसंख्येत्यत्राव-
 हनननियमस्य विदलनादिनिवृत्तिं प्रत्युपजैव्यत्वमिव
 रशनादानमन्त्रविधिः परिसंख्यैव न नियमविधिरित्यत्र
 गर्दभरशनानिवृत्तेरनन्यलभ्यत्वमिव चेह विधिरैव न
 नियम इत्यत्र किं चिद्विनिगमकमस्ति इह तयोरुपजी-
 व्योपजीवकभावाभावात् द्वयोरप्यनन्यलभ्यत्वाच्च । न चैक-
 स्यैव विषयभेदेन विधिनियमरूपत्वे कश्चिद्दोषः विधिवै-
 रूपाभावेन पूर्वश्लोकोदाहृतसार्वकाम्यादिवाक्यानां वि-
 ध्यनुवादरूपत्ववदेतेषां विधिनियमरूपत्वस्याप्युपपत्तेः ।
 अत एव प्रागाश्रयाविषयभेदेन विधिनियमपरिसंख्यानं
 संकरो दर्शितः ॥ स्यादेतन्माभूत्सर्वेषूद्देश्येष्वनुवृत्तिरूपा
 वा सर्वात्मना क्वचिदायुद्देश्ये ऽनुवृत्तिरूपा वा सर्वोद्दे-
 श्यानुवृत्तिरात्यन्तिकत्वं किं तु त्रैकालिकत्वं त्रिकाला-
 यामप्राप्तौ विधिरिति प्रसिद्धेरिति चेदेवं सति अपवा-
 दापवादविधिर्न स्यात् । तस्य प्राप्तापोदतपुनः प्रा-
 प्त्यर्थत्वात् । तथा हि कृष्णलचराः अपरां श्रूयते वृते
 श्रपयतीति । नेदमपूर्वश्रपणं विधीयते किं तु दार्शपूर्ण-
 मासिकश्रपणं विहितिरूपप्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानं प्र-
 तिप्रसूयते अतः प्राकृताः श्रपणाधर्माः कर्त्तव्या इति
 स्थापितं दशमे । ननु तत्र प्रतिप्रसवरूपस्य श्रपणविधेर-
 पूर्वविधित्वं नास्तीत्यङ्गीकृतं टुप्टीकायां तत्र ह्युक्तं त-

स्मात्प्राप्त्याकान्तरं नैतदपूर्वविधिदोषता प्राप्तिप्रसवमात्रं
तु लाघवाद्बिहितं वरमिति । सत्यमुक्तं तस्य अप्रणान्तरं
न विधेयमच्यन्तमबुद्धिस्थस्य विधौ तस्य बुद्धारोहणक-
ल्पनागौरवात् । किं तु चोदकानीततया स्वत एव बु-
द्ध्याहठमर्थाभावान्निवर्त्तमानं प्राकृतमेव अप्रणं विधेय-
मित्यत्र तात्पर्यं न तु न प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिरित्यत्र
तात्पर्यं तदभावे अप्रणस्यापोदितस्य प्राप्त्यसम्भवेन त-
स्यापूर्वविध्यन्तर्भावौचित्यात् । अन्यथा नियमपरिसं-
ख्यानन्तर्भूतस्य विध्यन्तरत्वापत्त्या विधिचैविध्यभङ्गप्रस-
ङ्गात् । एवं पूषा प्रपिष्टभाग इति पौष्णचरौ चोदकतः
प्राप्तस्य प्राकृतस्य पेषणस्य प्रयोजनाभावान्निवर्त्तमा-
नस्य विधिरपि प्रतिप्रसवविधिः । एतादृशाप्राप्तस्या-
पवादे प्रसक्ते तदपवादायां विधयः एतेषु प्राक्प्राप्ति
सत्त्वात् त्रैकालिकाप्राप्तिर्नास्तीत्यव्याप्तिः । केचित्पुनः
प्रसक्तप्राप्तिकस्य प्रागेवापवादे प्रसक्ते सन्ति विधयः
अपवर्हिषः प्रयाजान्यजति अपवर्हिषो ऽनुयाजान्यज-
तीत्यादयः । तथा हि अवभृथस्तावद्गृहमेधीयवदपूर्वः त-
वाप्समन्तावाज्यभागौ यजतीत्याज्यभागपुनःश्वशोनाव-
भृथप्रयोगविधेः कृप्तोपकारप्राकृताज्यभागनैराकाङ्क्ष-
तया चोदकस्याकल्पनीयत्वात् । न च तदप्सुशब्दोपेत-
स्याप्सु मे सोमो ऽब्रवीदित्यादियाज्यानुवाक्यामन्त्रद्वयस्य
विधानार्थम् । लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रप्राप्त्या तदनुवादेन
तस्याज्यभागविधिपरत्वात् । एवं चाज्यभागविधिना
चोदककल्पनाप्रतिबन्धेन ततः प्रसक्तायां प्रयाजादिप्राप्ती
निवारितायां वर्हिर्व्यतिरिक्तप्रयाजादिप्राप्त्यर्थमपवर्हि-

ष इति श्रवणम् । एतादृशेषु नियमविध्यभावे ऽवहननं
 विदलनादीनामाक्षेपादिवापूर्वतापराज्यभागादिविध्य-
 भावे प्रयाजादीनां चोदकात्प्राप्तिर्भवेदिति भविष्य-
 त्प्राप्तिसत्त्वेन त्रैकालिकाप्राप्त्यभावादव्याप्तिः । एव-
 मथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्तीत्यादिविधिष्वव्याप्तिः
 दर्शितं हि नवमश्लोकावतारिकायामथातो ऽग्निमि-
 त्यादिविधेरर्थवादापवादत्वम् । तस्मात्त्रैकालिकत्वमा-
 त्यन्तिकत्वमित्यपि न युक्तमिति भावः । ननु तर्ह्यपा-
 च्चिकत्वमात्यन्तिकत्वमस्तु युज्यते च नियमविधिव्यावृ-
 त्त्यर्थस्य तस्य तथा निर्वचनम् । नियमः पाचिके सतीति
 नियमविधिलक्षणादित्याशङ्क्याह ।

युज्येतापाचिकत्वं तदिति यदि
 निरुच्येत तत्पाचिकत्वं प्राप्त्या
 किमीरितत्वम् कथिततदधिका-
 व्याप्तिदुष्टं न युक्तम् । त्यक्ताव-
 च्छेदभेदं तदति तु नियमाति-
 प्रसक्त्या निरास्यं तत्रोपायान्तरं
 तद्विरह इति तयोर्ह्यस्त्यवच्छे-
 दभेदः ॥ १४ ॥

युज्येत तथा निर्वचनं यदि तत्प्रतियोगिपाचिकत्वं
 निरुच्येत । प्राप्तिशबलत्वं पाचिकत्वमिति न युक्तं पूर्व-

श्लोकयोर्दंशिताभिः सार्वकाम्यादिविधिषु बृहद्रथन्तरसा-
मत्वाविधौ वाच्योप्तिभिस्ततो ऽधिकाभिः प्रागुदाहृतेषूप-
देशाभ्यां प्रकृतिविकृतिसाधारणेषु द्वादशाहिकगवाम-
यनिकाश्रुतयज्ञभागस्वरविधिषु व्याप्तिभिश्चाक्रान्तत्वात्
स्यादेतत् अवच्छेदभेदं विना प्राप्तिशबलत्वमप्राप्तेः पा-
क्षिकत्वं सार्वकाम्यादिविधिषु स्वर्गत्वाद्यवच्छेदेन प्राप्ति-
स्तदितरफलत्वावच्छेदेनाप्राप्तिरित्यवच्छेदभेदसत्त्वा-
न्नाव्याप्तिरिति चेत् एवं तर्हि विशेषणफलं नियम-
विधिव्यावर्त्तनं न लभ्यते एकस्मिन्नपि ब्रौह्मादिद्रव्ये ऽव-
हननादीनामुपायान्तरप्राप्त्यवच्छेदेन प्राप्तिः तद्विर-
हावच्छेदेनाप्राप्तिरिति प्राप्यप्राप्त्योरवच्छेदभेदस-
त्त्वादित्यर्थः । ननु तर्ह्यवच्छेदभेदे उपायान्तरप्राप्तित-
द्विरहभिन्नत्वं विशेषणं निवेश्यते तथा चोपायान्तरप्रा-
प्तितद्विरहभिन्नावच्छेदभेदं विना प्राप्तिशबलत्वं पा-
क्षिकत्वमिति पर्यवसानादपाक्षिकत्वविशेषणेनावहन-
नादिनियमविधिव्यावृत्तिलाभः तत्र निरुक्तपाक्षिक-
त्वसत्त्वात् सार्वकाम्यादिविध्यनुगमश्च तत्रोपायान्तर-
प्राप्तितद्विरहभिन्नस्वर्गत्वतदितरफलत्वाद्यवच्छेदभेदेनैव
प्राप्त्यप्राप्त्योः करस्विततया निरुक्तपाक्षिकत्वाभावस-
त्त्वादतो नात्र कश्चिद् दोष इत्याशङ्क्याह ।

तद्विन्नत्वं निवेश्यं यदि खलु
तदवच्छेदभेदे ततो न व्यावृत्तिः
कार्यप्रोडप्रयुतुगमनबृहत्संश्रि-

ताया नियत्याः ॥ स्थाने वैक-
ल्पिकोक्तिः क्रियतइति मतं
यद्यपापान्तराणाम् तद्वाच्यं पा-
क्षिकत्वव्यतिकररहितं किन्तु
वैकल्पिकत्वम् ॥ १५ ॥

एवं विवक्षया उपायविषयनियमविधिव्यावृत्तिलाभे
ऽपि कार्यादिविषयतद्वावृत्तिर्न लभ्यत । तथा हि । य-
द्योन्यां तदुत्तरयोगीयतीति विधिर्योनिमसच्छन्दस्क्रयो-
रुत्तरयोर्नियमार्थ इत्युपपादितं नवमश्लोकावतारि-
कायाम् । अयं च कार्यनियम एव । ऋचोः सामसंस्का-
र्ययोः तत्कार्यत्वात् । ततश्चोपायान्तरप्राप्तितद्विरह-
भिन्नकार्यान्तरप्राप्तितद्विरहहृपावच्छेदभेदेनैव प्राप्ति-
शबलत्वमिति विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावहृपापा-
क्षिकत्वसत्त्वात्तेन विशेषणेनास्य व्यावृत्तिर्न लभ्यतइति
तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । तथा प्रकृत्यतिरात्रे विकल्पितस्य
षोडशग्रहस्योत्तरे ऽहन्द्दिरात्रस्य गृह्यत इति विकृ-
तिविशेषे नियमो ऽप्युपायद्वयप्राप्तौ नियमो न भवति ।
षोडशग्रहाभावे ऽपि क्रतोरवैगुण्ये षोडशग्रहोपदेशो
निरर्थकः स्यादिति तत्सार्थकत्वाच्च षोडशग्रहसाध्यतया
कल्पनीये फलभूम्नि तदभावस्योपायान्तरत्वाभावात्
अतस्तत्रापि पूर्ववदतिव्याप्तिः स्यात् । ऋतावुपेयादिति
ऋतुगमननिधमे कदा चिद्वृतावनिच्छया अनुगमन-

मपि प्राप्नुयादिति तदर्थं प्रवृत्ते ऽनुपगमनस्योपगमन-
साध्यं पुनोत्पादनं प्रत्युपायान्तरत्वाभावादतिव्याप्तिः स्प-
ष्टैव । तथा ज्योतिष्टोमे “बृहत्पृष्ठं भवति” “रथन्तरं पृष्ठं
भवती”ति बृहद्रथन्तरसाधनके पृष्ठाख्ये द्वे स्तोत्रे विहिते
तथेः स्तुतशस्त्राधिकरणन्यायेनादृष्टार्थतया प्रयाजानु-
याजवर्द्धिन्नकार्ययोरपि वचनबलाद्विकल्पो न तु ब्रीहिय-
वादिवदेककार्यत्वात् । अत एव ब्रीहधर्माणामवधा-
तादीनां यवेष्विव बृहद्धर्माणां बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं
मनसा ध्यायेदित्यादिना विहितानां रथन्तरे वा रथ-
न्तरधर्माणां रथन्तरे प्रस्तूयमाने नेत्रे संमौल्यदित्या-
दिना विहितानां बृहति वा न सङ्करः । तदेतदेकार्थ-
त्वादविभागः स्यादिति च नावमिकाधिकरणे प्रपञ्चेन
व्यवस्थापितम् । ज्योतिष्टोमविकृतिषु चोपह्वयादिषु बृ-
हत्पृष्ठनियमः श्रूयते तत्रापि तत्कार्यमदृष्टं प्रतिरथन्तर-
पृष्ठस्योपायान्तरत्वाभावादतिव्याप्तिः । स्यादेतत् उपाया-
न्तरस्थाने वैकल्पिकविशेषणं निवेशयिष्यामः । तथा च
वैकल्पिकप्राप्तिरहितरहभिन्नावच्छेदभेदं विना प्राप्तिशब-
लत्वं पाक्षिकत्वमिति पर्यवसानादुदाहृतनियमविधिषु
चाप्राप्तेरुक्तह्यपपाक्षिकत्ववत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति चेत् । एवं
हि वैकल्पिकत्वं पाक्षिकत्वानुप्रवेशरहितं निर्वक्तव्यम् ।
अन्यथात्माश्रयादिदोषापत्तेः तत्तु न सम्भवति विधि-
त्सितेन सह पाक्षिकत्वं विधित्सितस्य पाक्षिकत्वापाद-
कत्वमित्यादिहूपेणैव तस्य निर्वक्तव्यत्वादितिभावः । स्या-
देतत् । अवच्छेदभेदं विनेतिस्थाने आश्रयभेदं विनेति
करिष्यामः । ततश्च नियम्याप्राप्तेरेकस्मिन्नथाश्रये प्राप्ति-

करम्बिततथा पाक्षिकत्वान्न नियमविधिष्वतिव्याप्तिः
नापि सार्वकाम्यादिविधिष्वव्याप्तिः, तेषु सर्वेष्वपि स्व
र्गाद्याश्रयव्याक्तिभेदेनैव प्राप्यप्राप्त्योः करम्बितत्वादित्या-
शङ्क्याह ।

यद्युच्येतान्तरेण त्वधिकरणभि-
दा प्राप्तिसंमेलनं तत् तत्रापि
प्राक्षु पक्षेष्वपि समुदयते ता-
वदव्याप्तिरेका कात्सर्येनैवोपह-
व्यप्रभृतिभृतिहविःशेषयोर्ब्रा-
ह्मणोक्तौ पूतीकाधारमन्त्वान्त-
रमुखनियमातिप्रसक्तिस्तथा
स्यात् ॥ १६ ॥

इत्थं विवक्षायामप्यव्याप्तिरेको दोषः स्यात्, अति-
व्याप्तिरपरो दोषस्तथा हि उपहव्यनामकक्रतावश्वः श्या-
वो दक्षिणेति दक्षिणां विधाय श्रूयते “स ब्रह्मणे देय”
इति तथा ऋतपेयस्य क्रतोरौदुम्बरः सोमचमसोर्दक्षि-
णेति दक्षिणां विधाय श्रूयते “स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे
देय” इति अत्र क्रतुदक्षिणात्वेन विहितयोरश्वचमसयो-
र्ब्रह्मणः संबन्धः प्रप्ता एव किं त्वन्येषामप्यृत्विजां तयो
संबन्धः प्राप्त इति तदंशे ब्रह्मसंबन्धाप्राप्तेः कात्सर्येन ब्र-

ह्यसंबन्धप्राप्त्यर्थमिदं वचनद्वयं तेनार्थाद्वृत्तिगत्तरभ्यस्त-
योरपनौतत्वाक्षेपामानतिर्विनैव भृतिं सामाद्युपायैः क-
रणीया तदेतत्सर्वं धेनुवच्चाश्वदक्षिणेति तथा सोमचमस
इति च दाशमिकाधिकरणयोर्निहृपितम् । एवं चैकस्या-
मेवाश्वव्यक्तौ चमसव्यक्तौ च ब्रह्मणाः प्राप्त्यप्राप्त्योर्मेल-
नात्तद्विध्योरव्याप्तिः । तथा “प्राजापत्यं हृते निर्वपेच्चरुं श-
तकृष्णालमायुष्काम” इति इष्टिं विशेषं विधाय तत्संनि-
धावास्मायते “तत्सर्वं ब्रह्मणे परिहरती”ति अत्र हविःश्रे-
ष्ठस्य सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यो भक्षणाय परिहरणीयत्वे प्राप्ते ।
कात्स्न्येन ब्रह्मसंबन्धार्थमिदम् अतो ऽत्राप्येकस्यामेव ह-
विःश्रेष्ठव्यक्तौ ब्रह्मणाः प्राप्त्यप्राप्त्योर्मिलितत्वादव्याप्तिः ।
नन्विडाप्राशित्रं चतुर्धाकरणं चेति विविधमपि हविः
श्रेष्ठं ब्रह्मणे परिहरणीयं तच्च सर्वं युगपदेव प-
रिहरणीयम् एकधा ब्रह्मण उपहरतीतिवचनात् यु-
गपदुपहृतमपि तत्सर्वं चोदकप्राप्ततत्तद्ब्रह्मणकोलावाधेन
यथाकालमेव लक्षणीयमिति निर्णीतं दशमे कृष्णालपे-
टिकायाम् । ततश्च प्राशित्रे कात्स्न्येन ब्रह्मसंबन्धस्य प्रा-
प्तत्वात् कथं तत्र विधानमिति चेत् मामूदिडायां, चतु-
र्धाकरणार्थे च विधानमुपपद्यतएव । तथा च परिह-
रणीयस्य सर्वस्य कात्स्न्येन ब्रह्मसंबन्धविधिः सार्वकाम्य-
विधिः स्वर्गद्वय प्राशित्रे ऽनुवादो भविष्यति तथाप्यव्या-
प्तिर्विषययोर्द्वयोः सुदृढैव एकैकस्यामेवेडाहपहविःश्रे-
ष्ठव्यक्तौ चतुर्धाकरणार्थहविःश्रेष्ठव्यक्तौ च प्राप्त्यप्राप्त्यो-
र्मिलितत्वात् । एवं सत्यव्याप्तिः समर्थिता अतिव्याप्ति-
सु पूतीकादिनियमविधिषु । कथं “यदि सोमं न वि-

न्देत पूतीकानभिषुण्णयादि"ति श्रूयते । अयं सोमालां
 सत्यभावविधिरूपः पूतीकानां यागसाधनत्वविषयकं
 ऽपूर्वविधिर्न भवति किं तु श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टोभावेना-
 गमो ऽन्यस्याशिष्टत्वादित्यधिकरणोक्तन्यायेन नित्यस्य प्रा-
 रब्धकाम्यस्य च सोमयागस्य सोमाभावे ऽपि यथाशक्त्य-
 वश्यानुष्ठेयतया कर्मचोदनाक्षिप्ते यस्मिन् कस्मिंश्चित् द्र-
 व्ये ऽवश्यमुपादेये तत्वापि सामान्यं तच्चिकौर्षा हीत्यधि-
 करणोक्तन्यायेन सोमविधानस्यापि किं चिदनुग्रहसिद्धये
 कतिपयसोमावयवानुप्रवेशवति सोमसदृशद्रव्य एवोपा-
 देये वज्रेषु च सोमसदृशद्रव्येषु सत्सु नियमविधिरयं यः
 सोमलताया अभावे सोमजातिपरिच्छिन्नाम् सकला-
 वयवानुपादातुमशक्तस्तत्सदृशेषु स्थितान्विकलानवयवा-
 नुपादातुमिच्छति स पूतीकगतानेवोपादहीतेति । एवं
 नियमविधिरिति निर्णीतम् । नियमार्था पुनः श्रुति-
 रिति तृतीयाध्यायाधिकरणे वचनाच्च न्याय्यं भवेदिति
 षष्ठाध्यायाधिकरणे च । अयं च सोमलताया सुसदृशा-
 नामन्येषां सत्त्वात्तेषामेव बह्वयवानुग्रहानुरोधेन प्रति-
 निधितया प्राप्तेरौषत्सोमसदृशानां पूतीकानां तत्प्र-
 तिकोटितया प्राक्तिकप्राप्तिरहितानामेव विधिः । अत
 एवोक्तं शास्त्रदीपिकायाम् । मुख्यभावे प्रतिनिधेः प्रा-
 प्तिः तस्यां चावस्थायां यावन्न्यायेन सुसदृशं नियन्तुमुप-
 क्रम्यते तावत् वचनेन मन्दसदृशाः पूतीका नियम्यन्ते
 अतः प्रतिनिधिनियमो ऽयमिति । एवं पूतीकानामप्रा-
 प्तेः प्राप्तिकरस्वितत्वाभावादतिव्याप्तिः । तथा वायव्य-
 पशौ श्रूयतो"हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र"इत्याधारमाधार-

यतीति । अयं प्राजापत्ये पूर्वाधारे मन्त्रविधिर्न भवति किं
 त्वेन्द्रउत्तराधार इति निर्णीतं दशमे, हिरण्यगर्भे पूर्वस्य
 मन्त्रलिङ्गात् । उत्तरस्य वा मन्त्रार्थवत्त्वात् इति पूर्वोत्त-
 रपक्षसूत्राभ्याम् । तत्रायं सिद्धान्तन्याय उक्तः मन्त्रविधौ
 मन्त्रजन्यं नियमादृष्टमपेक्षणीयम् अन्यथा ब्राह्मणकल्प-
 सूत्रोपद्रष्टृवचनादिभिरप्यनुष्ठेयार्थस्मरणसंस्मवेन मन्त्र-
 नियमवैयर्थ्यात् । तत्तु नियमादृष्टं प्रकृतौ पूर्वाधारे न
 क्लृप्तं तत्र तस्यामन्त्रकत्वात् इति पूर्वाधारे मन्त्रविधि-
 पक्षे ऽत्रैव तत्कल्पनीयमुत्तराधारे तु तत्क्लृप्तं तस्य प्र-
 कृतावपि समन्त्रकत्वात् । अतः क्लृप्ते नियमादृष्टे मन्त्र-
 विशेषमात्रविधानं लघ्वित्युत्तराधारएव मन्त्रविधिर्युक्त
 इति । उक्तं च टुप्टीकायाम् । मन्त्रनियमादवश्यमदृष्टं
 कल्पनीयं पूर्वाधारे । तत्तु क्लृप्तमुत्तराधारे तस्मिन्सति
 कल्पयितुं न शक्यत इति । एवं चात्र नियमविधित्वेना-
 ङ्गीकृते आधारमन्त्रान्तरविधौ चोदकादिन्द्र ऊर्ध्वो ऽध्वर
 इति प्राकृतमन्त्रस्यैव प्राप्तिरस्ति न विधेयमन्त्रस्येत्यत्रा-
 यतिव्याप्तिः । न च विकृतौ मन्त्रान्तरविधानसमये प्रा-
 प्त्यभावे ऽपि प्रकृताविन्द्र ऊर्ध्वो ऽध्वर इति मन्त्रविधान-
 समये सर्वेषामुपायान्तराणां पक्षे प्राप्तिरस्ति सैवार्थतो
 विकृतावपि प्राप्तिरिति वाच्यम् । तदानीमपि ब्राह्मण-
 कल्पसूत्रादीनामिन्द्रप्रकाशकमन्त्रान्तराणां च पक्षे प्रा-
 प्तावपि प्राजापतिलिङ्गकस्यास्य मन्त्रस्य प्राप्यभावात् ।
 न च लिङ्गमिन्द्रे ऽप्यविशिष्टमिति भाष्ये समर्थितमिति
 वाच्यम् । तत्र हि विहितविनियोगनिर्वाहायेन्द्रे ऽपि कथं
 चिन्मन्त्रं योजयितुं तस्मिन्नपि सृष्टेः प्रागेकत्वेनावनास्य

मन्त्रान्तरे वर्णितमस्तीत्येतावद्दाहृतं न तु हिरण्यग-
र्भशब्दस्य तत्र स्वारसिकं लिङ्गं समर्थितम् । न वा तत्स-
मर्थनं शक्यम् । तस्य प्रजापतावेव रुढत्वात् । प्रजापतिवै-
हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वायेति वाक्यशेषाच्च । हि-
रण्यगर्भे पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गादितिसूत्रकृतापि प्रजाप-
तावेव लिङ्गसङ्गावस्योक्तत्वाच्च । एवमन्येष्वप्येतादृशेषु
नियमविधिष्वतिव्याप्तिरूहनीया । इयं चाव्याप्तिरति-
व्याप्तिश्च प्राचीनेष्वप्यात्यन्तिकत्वनिर्वचनपक्षेषु समाना
तस्मादप्राप्त्यात्यन्तिकत्वयोरनिर्वचनाद्युक्तमपूर्वविधि-
लक्षणात् ॥

इति श्रीमद्द्वैतविद्याचार्यश्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौ-
स्तुभश्रीमद्विश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोर-
प्यदीक्षितस्य कृतौ विधिरसायने सुखोपयोज-
नायामपूर्वविधिलक्षणाक्षेपः समाप्तः ॥

अथ नियमविधिलक्षणमाक्षिपति ।

हेतुः कुत्रापि कार्यं कचन तदु-
भयं कुत्र चिद्विध्युपात्तम् । वि-
ध्यस्पृष्टं नियम्य कचिदुभयविधं
पाक्षिकत्वेन दृष्टम् ॥ तस्यैव
प्रत्यनीकं कचिदपि कुहचित्पा-
क्षिकं नैव दृष्टम् नानारूपे त-
दित्थं नियमविधिगतं दुर्ग्रहं
लक्षणेन ॥ १७ ॥

नानाप्रकारस्तावन्नियमविधिर्दृश्यते स सर्वो ऽपि
नियमः पाक्षिके सतीत्यनेन लक्षणेन संग्रहीतुं न शक्यः ।
तथा हि । क्व चिदेकस्मिन्कार्ये ऽनियतानेकोपायप्राप्ता-
वेकोपायनियमः यथा व्रीहीनवहन्तीति । क्व चिदेकस्यो-
पायस्यानियतानेककार्यप्राप्तावेककार्यनियमो । यथा
“यद्योन्यां तदुत्तरयांगीयती”ति । इदं नवमश्लोकावता-
रिकायामुपपादितम् । क्वचिदुभयनियमः यथा यज्जुह्वां गृ-
ह्णाति प्रयाजिभ्यस्तदिति । इदमपि तत्रैवोपपादितम् ।
ननु तत्रोक्तया रीत्या यद्योन्यामित्यत्राप्युभयनियमो ल-
भ्यते तथा च कथं कार्यमात्रनियमे तदुदाहरणं यथा हि
लोवाङ्गत्वेनावगतस्य साम्नस्तृचगाननिर्वाहाय तत्सं-

स्कार्यत्वेनानियतानेकग्व्यप्राप्तावुत्तरयोर्नियमस्तथा स्तो-
 वाङ्गत्वेनावगतयोः तरयोऽर्चोः संस्कारकत्वेनानि-
 यतानेकसामप्राप्ती यानिसाम्ना नियमः सम्भवति स्तोत्र-
 स्य प्रगोतमन्त्रसाध्यस्तुतिरूपत्वेन सामापेक्षावश्यंभावात्
 विशिष्य सामापेक्षाभावे ऽपि सामसाधारणऋगभिव्यञ्ज-
 कापेक्षावश्यम्भावाच्चेति चेत् सत्यं, यत्र साम्न इव ऋ-
 चामपि स्तोवाङ्गत्वं प्रकरणपाठादिनवगतं तत्र तथैव
 यत्र तु विकृतिविशेषे वामदेव्यादिष्टविधौ साममात्रस्य
 स्तोवाङ्गत्वावगतौ तत्प्रकरणपाठादिरहितापि तत्सं-
 स्कार्या योनिः प्रकृतौ बृहद्योनिवत् वैश्यस्तोमे कगवर-
 यन्तरयोनिवच्च साम्नः स्तोत्राङ्गत्वनिर्वाहाय स्वयम-
 पि तदङ्गत्वमर्थादापद्यते । तत्र तत्र तदुत्तरयोः प्राग-
 वगतं स्तोवाङ्गत्वं नास्तौति तन्निर्वाहायानियतसाम-
 प्राप्यभावान्न तत्र सामनियमः । किं तु साम्न एव स्तो-
 त्रौयस्य त्वगाननिर्वाहाय संस्कार्यऋग्विशेषनियम इति
 केवलं कार्यनियम एव । अतो यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायती-
 ति अयं योनिविषमच्छन्दस्क्रयोरुत्तरयोरपूर्वविधिः । यो-
 निसमच्छन्दस्क्रयोस्तु क्रमप्रकरणावगतविनियोगयोः
 कार्योपायद्वयनियमविधिः सामविनियोगाक्षिप्तविनि-
 योगयोः कार्यमात्रनियमविधिरिति युक्तं कार्यनियमे ऽपि
 तदुदाहरणम् ॥ एवं वाजपेयदक्षिणात्वेन दयानां रथानां
 मध्ये इन्द्रस्य वज्रो ऽसि वारुण इत्यादि याजुर्वैदिकमन्त्रैः
 सज्जोक्तं रथमधिकृत्य प्रवृत्तेर्यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददा-
 तीति वाक्ये । “यो वृष्टिकामो यो ऽन्नाद्यकामो यः स्वर्ग-
 कामः स सौभरेण स्तुवीते”ति फलार्थत्वेन विहितं ब्रह्म

तामस्तोत्राश्रयं सौभरमधिकृत्य प्रवृत्तेषु हीषिति वृष्टि-
 कामाय निधनं कुर्यादुर्गित्यन्ताद्यकामाय उ इति स्वर्ग-
 कामायेति वाक्येषु चोभयनियमो द्रष्टव्यः । एषूदाहरणेषु
 समप्राधान्येनोभयनियतो नियमलाभः । उपजीव्योपजी-
 वकभावेनापि स सम्भवति । यथा याजनाध्यापनप्रतिग्र-
 हैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यत्र याजनादिषु कृष्यादिषु च
 धनार्जनोपायेषु अनियमेन प्राप्तेषु ब्राह्मणस्य याज-
 नादय एव तदुपाया नियम्यन्ते तेन ब्राह्मणानामेव या-
 जनादयस्तदुपाया इत्यपि नियमो लभ्यते । एतद्विध्य-
 भावे हि यज्ञदानाध्ययनविधिभिर्याजकाध्यापकप्रतिग्र-
 हीटमाकाङ्क्षेरात्विज्यादिसमर्था ये केचिद्याजकादय
 आक्षिपेरन् । एतद्विधिसत्त्वे त्वस्मदौयो ऽयं धनार्जनो-
 पाय इति याजनादिषु स्वत एव प्रवृत्तानां ब्राह्मणानां
 सत्त्वेन तत एव निराकाङ्क्षतया यत्किञ्चिदनियतयाज-
 काशिक्षेपां नावतरतीति । एवं तावन्नियम्ये तत्प्रतिसं-
 बन्धिनि च विधिवाक्येनोपात्ते क्वचिदुपायनियमः क्व
 चित्कार्यनियमः क्वचिदुभयनियम इति त्रैविध्यं दर्शितं
 नियम्ये तत्प्रतिसंबन्धिन्युभयस्मिन्नपि वा तदनुपात्ते ऽपि
 स दृश्यते तद्यथा पुरोडाशं प्रथयतीत्यवानुपात्ते क-
 र्त्तरि नियम्ये नियमः । उच्चैर्वा क्रियतइत्य-
 वानुपात्ते नियम्यप्रतिसंबन्धिनि मन्ते नियमः ब्रीहि-
 भिर्यजेतित्यत्र नियम्ये ऽवहनने तत्प्रतिसंबन्धिषु यवेषु
 चानुपात्तेषु नियमः । एवमुपात्तमनुपात्तमिति द्वि-
 विधमप्युदाहृतं नियम्यजातं पक्षप्राप्तिमद्दृष्टं क्वचिन्नि-
 यमस्य पक्षप्राप्त्यभावेऽपि तत्प्रतिबन्धिनां पक्षप्राप्तिमा-

तेन नियमो दृश्यते । यथा “यदि सोमं न विन्देत्पूती
 कानभिषुगुयादि”ति अत्र हि सुसदृशानां बहूनामनिय-
 तप्राप्तौ मन्दसदृशानां पुतीकानामप्राप्तानामेव नियम-
 क्वचिन्निधमविधौ किमपि पक्षप्राप्तौ न दृश्यते यथा “हि-
 रण्यगर्भः समवर्त्तताग्र”इत्याधारमाधारयतीति । तत्र
 नियमतश्चोदकादिन्द्रउर्ध्वीध्वरइति मन्त्रप्राप्ताविन्द्रलि-
 ङ्गरहितत्वादत्यन्ताप्राप्तमेव तन्वान्तरमैन्द्राधारे नि-
 यम्यते । एतान्युदाहरणानि प्राक् तत्र तत्वाविष्कृतानीति
 नेह प्रपञ्चितानि । एवं न्यायतौल्यादिषेत्वेतिशाखामा-
 च्छिन्नान्ति उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं निदु-
 क्षीतेतिवाक्येष्वपि नियमविधिरङ्गीकरणीय इति ता-
 न्यपि पक्षप्राप्तिरहितोदाहरणानि । यथा खलु हिरण्य-
 गर्भमन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गस्यैन्द्राधारे स्वयमप्राप्तस्यैव वि-
 नियोगानन्तरं तन्निर्वाहाय कथं चिदिन्द्रप्रकाशत्वस्य क-
 ल्पनीयत्वे ऽपि दृष्टार्थत्वान्नियमादृष्टकल्पनावश्यभावाच्च
 नियमविधित्वमभ्युपगम्यते । तथेष्टेत्वेतिमन्त्रस्य शाखा-
 च्छेदने तीक्ष्णाग्रस्योत्करस्य वाजिनासादने तनीयसः
 परिधेः पशुनियोजने च विनियोगानन्तरमेव तन्निर्वा-
 हाय मन्त्रे छिन्नद्वीत्यध्याहारस्य उत्करे पृथ्वयत्वस्य परि-
 धौ प्रथिस्त्रञ्चापेक्षणीयत्वे ऽपि न्यायसाम्यान्नियमविधि-
 त्वमभ्युपगन्तव्यमेव इत्थं नानारूपा नियमविधयः कथ-
 मनेन संग्रहीतुं शक्याः । पाक्षिकत्वे सतीत्यस्य का-
 र्योपायद्वयपाक्षिकत्वपरत्वे एकैकनियमाव्याप्तेः कार्य-
 स्यैवोपायस्यैव वा पाक्षिकत्वपरत्वे तदन्यतरनियमा-
 व्याप्तेः । कार्योपायद्वयमनुगम्य विध्युपात्तस्य पाक्षिक-

त्वपरत्वे विध्यनुपपत्तिनियमाव्याप्तेः उपात्तमनुपात्तं वा
नुगम्य नियमस्य पाक्षिकत्वोक्तौ नियमप्रतिद्वन्द्विना-
मेव पाक्षिकत्ववन्नियमविधावव्याप्तेः नियमस्यान्यस्य
वा यस्य कस्य चित्पाक्षिकत्वपरत्वोक्तावपि पाक्षिकत्व-
मावरहितेषु नियमविधिष्वव्याप्तेरित्यर्थः । श्लोके त-
स्यैव प्रत्यनीकं क्वचिदपीत्यत्र पाक्षिकत्वेन दृष्टमित्यनु-
पङ्गः ॥ १७ ॥ एवं लक्षणस्याव्याप्तिमुक्ताऽतिव्याप्तिमाह ।

तच्चातिव्याप्तमग्नेर्विकृतिजुषि-
विधौ मीलनस्याग्रताया नैमि-
त्तिक्याश्च विध्योरखिलविधिषु
च प्रापकावर्त्तकेषु ॥ अप्राप्तांश-
स्य पूर्तिः फलमपि यदि तत्रा-
धिकं योजनीयं शेषांशव्यर्थता
स्यादखिलफलकताविध्यति-
व्यापनं च ॥ १८ ॥

यदि पाक्षिके सतीत्यत्र विधिविषयस्य पाक्षिकत्वं
विवक्षितं तदा वैकृतान्निविधावतिव्याप्तिः तद्विषयस्या-
ग्नरुत्तरवेद्या विकल्पितस्य पाक्षिकत्वात् । यदि विध्यु-
द्देश्यस्य तदा रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदिति विधा-
वतिव्याप्तिः । तदुद्देश्यरथन्तरस्य ज्योतिष्टोमे पाक्षि-

कत्वात् । यदुभयोस्तदा “यदि रथन्तरसामा सीमः स्या-
 दैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादि” इति प्रागुदाहृतपरि-
 संख्यायामतिव्याप्तिः तत्रोद्देश्यरथन्तरसामत्वस्य तन्नि-
 मित्तकस्य विधेयस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य च प्रकृतौ पाक्षिक-
 त्वात् । यदि विधयोद्देश्यसाधारण्येन विध्युपात्तस्य पा-
 क्षिकत्वं विवक्षितं तदोदाहृतेषु विष्वपि विधिष्वति-
 व्याप्तिः । यदि विध्युपात्ततदनुपात्तसाधारण्येन निय-
 म्य पाक्षिकत्वं विवक्षितं तदा नियमविधिलक्षणे नियम-
 प्रवेशे आत्माश्रयापत्तेः । यदि नियम्यशब्देन प्रकृतिवि-
 धिफलाश्रयमात्रं विवक्षणीयं तथा सति उदाहृते नैमि-
 त्तिकाग्रताविधावतिव्याप्तिः । तत्र विकृतिविशेषव्यावृ-
 त्तिफलाश्रयस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य पाक्षिकत्वात् यदि निय-
 म्यानिशम्यसाधारण्येन यस्य कस्य चित्पाक्षिकत्वं विव-
 क्षितं तदा सर्वेष्वप्यपूर्वविधिपरिसंख्याविधिषु अतिव्या-
 प्तिः । स्यादेतत् यस्य कस्यचित्पाक्षिकत्वे सति तदप्रा-
 प्तांशपूरणफलो नियम्यविधिरित्यधिकं योज्यते । तथा
 सति न क्वाप्यतिव्याप्तिरिति चेत् । एवं तर्हि लक्षणे
 श्रुतांशो व्यर्थः स्यात् । अप्राप्तांशपूरणफलो नियमवि-
 धिरित्येतावत एव विशिष्टलक्षणपूर्ववत्त्वात् । न चैवमे-
 वास्त्विति वाच्यम् । “सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम” इतिसर्वफलक-
 त्वविधावतिव्याप्तेः । प्रातिस्निकवाक्येन स्वर्गार्थत्वप्राप्त-
 स्य तदप्राप्तफलान्तराप्राप्तांशपूरणार्थत्वादित्यर्थः । स्या-
 देतत् । अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिरितिलक्षणे
 अप्राप्तत्वं विरोध्याक्रमणप्रयुक्तं विवक्षितम् । अतो नो-

क्तातिव्याप्तिः । सार्वकाम्यविधौ स्वर्गाशः प्राप्तः तदन्यफलांशस्याप्राप्तेः प्रापकप्रमाणाभावप्रयुक्तत्वेन विरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वाभावात् । न चासम्भवः । नियमविध्युदाहरणे अवहननादिप्रापकलौकिकप्रमाणादिसत्त्वेऽपि तदप्राप्तेर्विदलनादिविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वात् । यद्वा अनिर्द्धारितत्वम् अप्राप्तांशस्य विशेषणं क्रियते । तथा च सार्वकाम्यविधौ स्वर्गाशः प्राप्तः तदन्यफलांशस्तु अप्राप्त इति निर्द्धारणसद्भावात् नातिव्याप्तिः । नाप्यसम्भवः । ब्रीह्यादिषु अवहननाद्यप्राप्तांशस्येदन्तथा निर्द्धारणाभावात् इत्याशङ्काह ।

अप्राप्तत्वं विरोध्याक्रमणकृत-
मिहाक्षेपतो यद्यथापि स्याद्दो-
षो ऽयं द्विपृष्ठः षडह इतिविधा-
वप्ययं निर्निरोधः ॥ अप्राप्तांशं
विशेष्यं क्रियतइतिमतं यद्य-
निर्द्धारितत्वम् श्यावाश्वब्राह्म-
णोक्तिप्रभृतिविधिगणातिप्रस-
क्तिस्तथापि ॥ १६ ॥

प्रथमविवक्षायां कृतायामपि उद्भावितसार्वकाम्यवि-
ध्यतिव्याप्तिदोषस्तदवस्थ एव विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्ष-

न्यायस्य स्वर्गान्यफलानामपि प्रापकप्रमाणास्य सत्त्वेन तदप्राप्तेस्तथापवादकस्वर्गकामविधिप्राप्तित्विरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वात् । ननु अप्राप्तिकरस्मितविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वं विवक्षितम् । अस्ति च ब्रीह्यादिषु अवहननाद्यप्राप्तावाक्षेपकृताप्राप्तिकरस्मितप्राप्तिकविदलनादिरूपविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वम् । एवं च न सार्वकामग्रविधावतिव्याप्तिस्तदभावे स्वर्गान्यफलाप्राप्तेः स्वर्गकामवाक्यकृतनियतप्राप्तिकस्वर्गरूपविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वादिति चेत् एवमपि पृथः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इति षडषडहोद्देशेन बृहद्रथन्तरपृष्ठविधावतिव्याप्तिरनिवार्या । षडहंशेषु तृतीयादिष्वहसु बृहद्रथन्तराप्राप्तेरप्राप्तिकरस्मितप्राप्तिकवैरूपवैराजादिरूपं विरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वात् द्वितीयविवक्षायां यद्यपि नोक्तातिव्याप्तिः बृहद्रथन्तराद्यप्राप्तांशस्तृतीयसुत्यादिरूप धृति निर्धारणसम्भवात् । तथाप्यश्वः श्यावो दक्षिणेत्युपहव्यदक्षिणां विधाय आविते “स ब्रह्मणे देय” इति विधौ औदुम्बरश्चमसो दक्षिणेति दक्षिणां विधाय ऋतपेये आविते स प्रियाय सगंवाय ब्रह्मणे देय इति विधौ आयुःकामेष्टिप्रकरणश्रुते सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति विधौ चातिव्याप्तिः, सर्वऋत्विक्साधारणेष्वश्वसोमचमसहविःशेषेष्वयं ब्रह्मणो ऽशः अयमन्येषामिति निर्धारणासम्भवात् । तस्मादव्यास्यतिव्याप्त्यस्तत्त्वान्नियमविधिलक्षणमपि न युक्तमिति भावः ॥

इति नियमविधिलक्षणाक्षेपः ॥१८॥

परिसंख्यालक्षणमाक्षिपति ।

तत्रान्यत्रेति^१ राशिद्वितयमभि-
हितं लक्षणे पारिसंख्यं पश्याम-
स्तन्न लक्ष्योपगतमनुगतं भि-
न्नधर्मोपगूढम् ॥ पाठपाप्ताग्र-
ताविध्यनुगतिरहितं विध्युपा-
त्तानुपात्तं ग्राह्यं व्यावर्त्तनीयं
तदपि च न भजत्त्यावपन्तीति
लक्ष्यम् ॥ २० ॥

तत्र चान्यत्र च प्राप्त इतिपरिसंख्यालक्षणमित्थं प्र-
क्षेपे योज्यते । “इमामगृह्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधा-
नीमादत्ते” इति लक्ष्ये तत्राश्वरशनाग्रहणे गर्हभरशना-
ग्रहणे च शेषिण्येकस्मिन्मन्त्ररूपे शेषे मन्त्रलिङ्गाविशे-
षात्प्राप्ते सति गर्हभरशनाग्रहणरूपशेष्यन्तरपरिसंख्या ॥
“दण्डी प्रैषानन्वाहे”ति लक्ष्ये तत्र प्रैषानुवचने अन्यत्र
रात्रिप्रचारादिके च स्थित्वोच्चैरनवानकरणाय तमोव-
गाहनादिसौकर्याय च किं चिदवलम्बनापेक्षे मैत्रा-
वरुणकार्ये शेषिणि मैत्रावरुणगृहीतदीक्षितदण्डरूपे
एकस्मिन् शेषे प्राप्ते रात्रिप्रचारादिशेष्यन्तरपरिसं-

ख्या । “शंखन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते” इतिलक्ष्ये प्रा-
यणीयायामेकस्यां शेषिण्यां शंखन्ताङ्गकलापहूपे तदु-
परितनाङ्गकलापहूपे च शेषे प्राप्ते तदुपरितनाङ्ग-
कलापहूपशेषान्तरपरिसंख्या । एवं “मिडान्तातिथ्या स-
न्तिष्ठत” इत्यादावपीति । एवं चाश्वरशनाग्रहणत्प्रैषा-
नुवचनशंखिविडान्ताङ्गकलापादिकमेकराशिं गृहेभरशना-
ग्रहणरात्रिप्रचारशंखिडोपरितराङ्गकलापादिकमप-
रं च राशिं कृत्वा तद्राशिद्वयं लक्षणागताभ्यां तदन्य-
शब्दाभ्यामभिधातव्यं समभिव्याहृतपरस्यापि सर्वना-
मस्तेन रक्तं रागात् तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रसे-
त्यादाविव किञ्चिद्रूपक्रोडीकृतराश्यन्तर्गतपरत्वावश्यं-
भावात् । अन्यथा तस्य तत्रतत्र व्यवस्थितार्थबोधकत्व-
नियमानुपपत्तेः । तत्तु राशिद्वयं लक्ष्यप्राप्तं सर्वलक्ष्या-
नुगतं परस्परव्यावृत्तधर्मावच्छिन्नं न पश्यामः । अथो-
च्येत विध्युपात्तमश्वरशनादितच्छब्देनाभिधीयते तदनुपा-
त्तं गर्दभरशनादन्यशब्देनेति नैतदुक्तम् । “यदि रथन्तर-
सामा सोमः स्यादैन्द्रवायवागान् गृहान् गृह्णीयादि”ति
परिसंख्यायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । रथन्तरसामस्वरथन्त-
रसामसु ज्योतिष्टोमविकृतिषु चोदकादैन्द्रवायवागतायां
शेषतया प्रसक्तायां अरथन्तरसाम्नां परिसंख्यार्थं ज्यो-
तिष्टोमे पाठप्राप्तायास्तस्या नैमित्तिकत्वकरणासिति हि
प्रागुक्तम् । एवं “दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः” सोमस्येत्या-
दिपरिसंख्यास्वप्नव्याप्तिर्द्रष्टव्या । ननु माभूद्विध्युपात्तं
तदनुपात्तमिति राशिद्वयं ग्राह्यं व्यावर्त्तनीयमिति रा-

श्रिद्धयं तदन्यशब्दाभिधेयं भविष्यति । तदपि न युक्तम् ।
 “वीरिण ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्रीवृहत्यनुष्टुप् च अत्र
 ह्येवावपन्यत एवोदपन्तीति परिसंख्यायामव्याप्तिप्रस-
 ङ्गात् । अत्र हि विवृद्धस्तोमक्रतुगतेषु सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु
 स्तोमविवृध्यर्थं प्राकृतेभ्यो ऽधिकावापे प्राप्ते ऽत्र ह्येवाव-
 पन्तीत्यनेन पवमानगतगायत्र्यादिभ्यो ऽन्यत्सर्वं परिसं-
 ख्यायतइति प्रागुक्तम् । अत्र परिसंख्यायामावापस्य व्या-
 वर्तनीयेषु स्तोत्रान्तरेष्वेव प्राप्तिरस्ति न तु ग्राह्येषु प-
 वमानगतगायत्र्यादिषु । यद्यपि स्तोत्रान्तरेष्विव पवमा-
 नेष्वपि स्तोमविवृध्यर्थमावापप्राप्तिरस्ति तथापि न सा-
 मान्तराणामावापप्राप्तिः । किं तु सामसहितानामृग-
 न्तराणामेव स्तोत्रीयऋगातसंख्याधिक्यरूपस्तोमविवृद्धे
 ऋगन्तरावाप एवातिसामञ्जस्यात् । येषु तु विवृद्धस्तो-
 मकेषु क्रतुषु प्रत्यक्षविहितानि सामानि सन्ति तेषूपि
 तानि कण्वरथन्तरन्यायेन स्वयोनौ स्वयोन्युत्तरयोश्च
 गेयानि प्राप्नुवन्ति न प्राकृतौषु ऋक्षु उत्तराग्रन्ये तत्त-
 द्योनेः तत्तदुत्तरयोश्च पाठस्य क्रत्वर्थतया ताभिरतिदे-
 शप्राप्तप्राकृतऋग्वाधात् । अतस्तेष्वपि तत्तत्सामसहि-
 तानामृगन्तराणामेव प्राप्तिः । एवं च गायत्र्यादिषु
 प्राप्तिर्न शक्यशङ्का ऋचासृगन्तरेष्ववापसम्भवात् । येषां
 प्रत्यक्षविहितानां वैकृतसाम्नामुत्तराग्रन्ये योनिर्न पठि-
 ता अत एव तदुत्तरे अपि न स्तस्तेषामावापस्य प्राकृ-
 तत्वेव प्राप्तावपि न गायत्र्यादिषु प्राप्तिः । किं त्वन्य-
 त्वेव एव आगन्तूनामन्ते निवेश इतिन्यायस्थान्ते तु
 वादरायण इति पञ्चमे दर्शित्वात् । ततश्चात्र ह्येवावप-

न्ति इति वाक्येनैवकारश्रुतिबलात्पमानगतगायत्र्यादि-
 भ्योऽन्यत्र सर्वत्राप्यावापं परिसञ्चक्षाणेन स्तोत्राणां पव-
 मानगतानां सट्चानां च निवृत्तौ सत्यामर्थादावापः पव-
 तानगतगायत्र्यादिष्वेव व्यवतिष्ठते, स च गायत्र्याद्याधा-
 रत्वसामर्थ्यात् सामामेव नर्चामित्यपि व्यवतिष्ठते । न च
 गायत्र्यादिभ्योऽन्यत्रापपरिसंस्थानेऽपि गायत्र्यादिषु
 आवापाविधाने तास्वावापो न प्राप्नोति स्तोत्रान्तरेष्वि-
 वावश्यकैनाभ्यासेन संख्यापूरणसम्भवात् । ततश्च गा-
 त्र्यादिष्ववापमिच्छता तद्विधानार्थमेवेदं वाक्यं न तु स्तो-
 त्रान्तरपरिसंस्थार्थमित्यङ्गीकरणीयम् । एकस्य वाक्यस्यो-
 भयच व्यापारायोगादितिवाच्यम् । एवकारोपहतविधि-
 शक्तिकस्यास्य परिसंख्यापरत्वावश्यकत्वात् स्तोत्रान्तरा-
 णामगत्याभ्यासेनैव संख्यापूरणेऽपि पृथक्त्वनिवेशिन्याः
 संख्यायाः सम्भवत्सामञ्जस्यस्यापरित्यागाय न्यायप्राप्तस्य
 क्वचित् क्वचित् द्वात्रिंशत्पवमानोऽभिषेचनीय इत्यादौ
 प्रत्यक्षविहितराजसामाद्यपेक्षितस्य चावापस्यार्थाज्ञाय-
 त्यादिषु व्यवस्थासिद्धेः । ततश्चात्र परिसंख्यैव वा-
 क्यार्थः । दूयास्तु विशेषः । इमामगृभ्णन् इत्यादिपरिसं-
 ख्यायामश्वरशनागृहणे मन्त्रप्राप्तिः श्रौती । आर्थी ग-
 र्दभरशनागृहणपरिसंख्या । इह त्वेवकारश्रवणादावापे
 शाब्दौ । गायत्र्याद्यतिरिक्तपरिसंख्यार्थी तस्य गायत्र्यादिषु
 प्राप्तिः । तत्सामर्थ्याच्च तस्य ऋग्विषयत्वं परित्यज्य सा-
 मविषयप्राप्तिः । एवं चात्र स्तोत्रान्तरपवमानगतान्यत्र-
 चेष्टु वगावर्त्तनीयेष्विव ग्राह्येषु गायत्र्यादिष्वेवं तद्वाक्यो-
 पजीवनमन्तरेणावापस्य प्राप्त्यभावात् । अत्रातिव्या-

प्तिरनिवार्या । इयं चावग्राप्तिर्विध्युपात्तानुपात्तं रा-
शिद्वयमितिपक्षे तत्र चान्यत्र चेति पदद्वयस्वारस्यानुरो-
धेन राशिद्वयकरणवग्रसनं परित्यज्य द्वयोः समुच्चित्य प्रा-
प्तिमात्रं तत्र चान्यत्र प्राप्त इत्यनेन विवक्षितमिति
पक्षान्तरपरिग्रहे चाविशिष्टैव । तदेवमत्र ह्येवावपन्ती-
ति परिसंख्यायां लक्षणास्यावग्राप्तिः स्थिता । अथा-
न्यत्रापि अवग्राप्तितत्परिहारार्थविवक्षाप्रसक्तामतिवग्रा-
प्तिं च दर्शयति ।

प्राप्तिः शेषिद्वये चेदिह विव-
दिषिताशेषयुग्मेन सा स्यात्
अव्याप्तिस्त्वाश्रयादिद्वितयजु-
षि भवेच्छेषशेषित्वतश्चेत् य-
त्किञ्चिद्योगतश्चेत् बहुषडहग-
तोक्थादिविध्या क्रमः स्यात् स-
र्वत्र ब्राह्मणोक्तिप्रमुखविधिषु
चातिप्रसक्तिः समाना ॥ २१ ॥

यदि तत्र चान्यत्र च प्राप्तइत्यनेन शेषिद्वये एकस्य
शेषस्य प्राप्तिर्विवक्षिता तदानीमेकस्मिन् शेषिणि शेष-
द्वयप्राप्तौ या परिसंख्या शंखिडोत्तराङ्गकलापादिविषया

तस्यां लक्षणं न स्यात् । यदि त्वेकस्मिन् शेषिणि शेष-
 द्वयप्राप्तिर्विवक्षिता तदा शेषिद्वये एकस्य शेषस्य प्राप्तौ
 या परिसंख्या गर्हभरशनाग्रहणादिविषया तस्या लक्षणं
 न स्यात् यद्युच्येत उभयसंग्रहाय शेषशेषिभावसंबन्धेन
 प्राप्तिर्विवक्षितेति तथापि तदुभयसंग्रहालाभस्तदवस्थ
 एव यतस्तत्र चान्यत्र चेति सप्तम्योः प्राप्तइति सप्त-
 म्याश्च सामानाधिकरण्यविवक्षायां गर्हभरशनाग्रहणा-
 दिपरिसंख्यायामेव लक्षणं न स्याद्वैय्यधिकरण्येनान्वय-
 विवक्षायां शंखिडोत्तराङ्गकपालादिपरिसंख्यायामेव न
 स्यात्^१ । प्राप्तिर्हि शेषिणि शेषस्य व्यवहियते न तु शेषे
 शेषिणि । अत एव न्यायसुधायां तत्र चान्यत्र च प्राप्त
 इत्यस्य शेषान्तरपरिसंख्यायां सामानाधिकरण्येन शेष्य-
 न्तरपरिसंख्यायां वैय्यधिकरण्येन च योजना दर्शिता ।
 एवं योजनया द्विलक्षणस्य शेषशेषिपरिसंख्ययोरननुगम
 एव स्थापितः । अथाननुगमपरिहाराय सामानाधिक-
 रण्यवैय्यधिकरण्ययोरिकपक्ष आश्रीयते न चैवं सति
 सामानाधिकरण्यपक्षे शेष्यन्तरपरिसंख्यायां वैय्यधिकर-
 ण्यपक्षे शेषान्तरपरिसंख्यायां चाव्याप्तिः । न हि प्राप्तिः
 शेषस्यैवेति नियमः । शेषस्य किञ्चिच्छेषसंबन्धित्वेनावग-
 तेरिव शेषिणो ऽपि किञ्चिच्छेषसंबन्धित्वेनावगतेः प्राप्ति-
 रिति व्यपदेष्टुं शक्यत्वात् । तथा च सामानाधिकरण्य-
 पक्षे ऽग्रवर्गभरशनाग्रहणयोः शेषशेषिभावेन मन्त्रसंब-
 न्धितया प्राप्तिरविकला वैय्यधिकरण्यपक्षे ऽपि गृह-

१ लक्षणमव्याप्तं स्यादिति २ पु० पा० ।

२ लक्षणमव्याप्तं स्यादिति २ पु० पा० ।

मेधीयस्य शेषशेषिभावेनाज्यभागतदितराङ्गकलापसंबन्धितया प्राप्तिरविकलेति पक्षद्वयेऽपि न क्लोषव्याप्तिरिति चेत् । अस्तु नामात्रैवमव्याप्तिपरिहारस्तथाप्याश्रयान्तरनिमित्तान्तरपरिसंख्ययोरव्याप्तिः स्यात् । आश्रयाश्रयिणोर्निमित्तनिमित्तिनोश्च शेषशेषिभावाभावात् । दर्शितं च नवमश्लोकावतारिकायां “वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवाया ग्रहा गृह्यन्ते” इतिविधेराश्रयान्तरपरिसंख्यार्थत्वं “सायं जुहोति” “प्रातर्जुहोती”ति विध्योर्निमित्तान्तरपरिसंख्यार्थत्वं च माभूत्तर्हि शेषशेषिभावेनेति विवक्षा, प्रयोजनाभावादव्याख्यावहत्वाच्च शेषशेषिभावेनाश्रयाश्रयिभावेन निमित्तनिमित्तिभावेनान्येन वायेन केन चित्सम्बन्धेन तत्र चान्यत्र प्राप्तद्वयितावदेव लक्षणमस्तु इति चेत् । एवं सति षडहा भवन्ति (चत्वारो भवन्ति शतोवधं भवति शताग्निष्टोमं भवति सर्वस्त्रिवृद्भवति सर्वः पञ्चदश इत्यादिविधिषु अतिव्याप्तिः स्यात् । नन्वेकत्र समुच्चित्य प्राप्तिरिह विवक्षिता, न चोदाहृतस्थलेषु सास्त्रि षट्त्रिंशद्रात्रे ह्यादितः षट्सहस्रं षडहधर्मजातस्य चोदकाव्याप्तिः । ततश्चतुर्षु कन्दोगधर्मजातस्य । नन्वेकत्र उभयोः समुच्चित्य प्राप्तिरस्ति तथा शतोक्थ्ये शताग्निष्टोमे चाद्ये ऽहन्यग्निष्टोमसंख्याया द्वितीयतृतीययोरुक्थसंख्याया इत्येवं प्रकारेण चोदकाङ्गिन्निविषया प्राप्तिः । एवमेकस्तोमकक्रतुषु बहिष्ववमाने विष्टस्तोमस्याज्येषु माध्यंदिनप्रवमाने पञ्चदशस्तोमस्येत्येवं रूपेणा चोदकाङ्गिन्निविषयैव प्राप्तिरतो न क्लोषति-

व्याप्तिरिति चेत् न । षडहधर्मोक्थ्यादिसंस्था चिददा-
 दिस्त्रोमशेषिणामहः स्तोत्राणां भेदसत्त्वे ऽप्येकैकस्मिन्षट्-
 त्रिंशद्रात्रशतोक्थ्यशताग्निष्टोमैकस्त्रोमक^१क्रतुप्रयोगा-
 ग्यामभिन्नत्वेनैकैकस्मिन् क्रतुप्रयोगे षडहकुन्दोगधर्मादी-
 नानां समुच्चित्य प्राप्तिस्तत्त्वात्तेषामहरादिशेषत्वे ऽपि प्रयो-
 गेणापि सह तदन्तर्गतत्वलक्षणसंबन्धसत्त्वाच्छेषशेषिभा-
 वसंबन्धविशेषस्याविवक्षितत्वात् । अपि च शेषत्वादि-
 विषयास्तु सर्वास्वपि विवक्षासु^२“सर्वं ब्रह्मणे परिहरति”स
 ब्रह्मणे देयः स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इतिवि-
 धिष्वतिव्याप्तिः समाना ब्रह्मणस्तदतिरिक्तत्विर्ग्वर्गस्य
 चैकस्मिन्हविःशेषे श्यावाश्वे सोमचमसे च प्राप्तिस्तत्त्वा-
 त् । एवमग्निष्टुत्याग्नेया गृहा भवन्ति इति विधौ चा-
 तिव्याप्तिः । तस्याग्निष्टुतीन्द्रवारवाद्यनेकदेवताप्राप्तौ
 चाग्निविधानार्थत्वात् । तस्मादतिव्याप्तत्वादपि नेदं
 लक्षणं युक्तमिति भावः । अप्राप्तविषयेष्विव पक्षप्राप्त-
 विषयेष्वपि विधिष्वतिव्याप्तिरस्तीत्याह ।

तत्रान्यत्रापि चाप्तिर्नियमवि-
 धिषु चास्तीत्यतिव्याप्तिरेव नि-
 त्यप्राप्तिर्विवक्षा न खलु विर-
 हतः कूर्मकौशादिभक्ष्ये नि-
 त्यानित्यापि चास्मिन्कथमपि

च समुच्चित्य चेतप्राप्तिरिष्टा प-
त्नीयागाङ्गतायां नियमकृति-
विधौ सा तथाप्यप्रणीद्या ॥२२॥

अवहननादिविधयो ऽप्यवहननविदलनादिषु पक्षप्रा-
प्तेषु प्रवर्त्तन्तइति तेष्वतिव्याप्तिः स्पष्टैव । ननु तत्र
चान्यत्र च प्राप्तइत्यत्र नित्यप्राप्तत्वं विवक्षितमिति
चेत् । नैवं विवक्षितं शक्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या
इति प्रसिद्धपरिसंख्यासंग्रहाभावप्रसङ्गात् । न हि कूर्मश-
शल्यकृष्णाविज्ञोधानां वानरशृगालादीनां च भक्षणं
पुरुषे नित्यप्राप्तं तेषां भक्षणेनेव कदा चित्तद्वर्जनेनापि
पुरुषस्येप्सितसंभवेन तद्वर्जनस्यापि क्व चिद्रागतः प्राप्ति-
त्वात् । ननु तर्हि नित्यानित्यत्वानादरेण समुच्चित्य प्रा-
प्तिरत्र विवक्ष्यते । तथा च सति न नियमविधिष्वतिव्या-
प्तिरवहननविदलनादीनां परस्परप्रतिक्षेपकत्वेन समु-
च्चित्य प्राप्त्यसंभवात् । नाप्युदाहृतपरिसंख्यायामव्याप्तिः,
कूर्मादिवानरादिभक्षणयोः परस्परप्रतिक्षेपकत्वाभावेन
समुच्चित्य प्राप्तिः संभवात् । इति चेत् । एवमपि “पत्नीसं-
याजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त” इति नियमविधावतिव्या-
प्तिः । इदमिह वाक्यं शंखिडान्तवाक्यरीत्या द्वादशाहि-
कानामङ्गां पत्नीसंयाजान्तत्वविधानेन तदुत्तराङ्गकला-
पपरिसंख्यार्थं न भवति किं तु “द्वादशाहेन प्रजाकामं
याजयेद्” इत्यहःशब्दोदितानां द्वादशानां यागानां प्रजा-
कामार्थेन चोदितानामेकफलत्वेन प्रयोगैक्ये सति त-

न्निर्वाहाय पूर्वपूर्वमहः क्व चित्पदार्थे ऽवस्थाप्य परम्पर-
 सुपक्रमितव्यमित्यनियमेन पत्नीसंयाजहूपे तत्प्राचीने त-
 दुपरितने वा क्व चिदङ्गे ऽवस्थाने प्राप्तौ पत्नीसंयाजेष्व-
 वस्थापननियमार्थमित्युपपादितं नवमे पत्नीसंयाजा-
 न्तत्वं सर्वेषामविशेषादित्यधिकरणे । ततश्च पत्नीसंया-
 जान्तानां तदुपरितनानां चाङ्गानां कदा चित्सुच्चि-
 त्य प्राप्तिरप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरनिवार्या । एवं “यज्जह्वा
 गृह्णाति प्रयाजेष्वस्तदि”ति नियमविधावतिव्याप्तिर्दृष्ट-
 व्या । उपपादितं च जौहवाज्ये प्रयाजानामन्येषां च क-
 दा चित्सुच्चित्य प्राप्तिस्तत्त्वमथापि नियमविधित्वं च न-
 वमश्लोकावतारिकायाम् । स्यादेतत्तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ-
 तदन्यतरनिवृत्तिफलको विधिः परिसंख्येति फलमाय-
 धिकं लक्षणे योजयिष्यामः । तथा चोदाहृतेष्वप्राप्तवि-
 षयेषु चतुष्पडहादिविधिषु तत्तत्प्राप्तेरेव फलत्वेन प-
 क्षप्राप्तविषयेष्ववहननादिविधिषु तत्तन्नियमनस्यैव फ-
 लत्वेन निवृत्तेरानुषङ्गिकत्वान्नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह ॥

योज्यस्तत्रैव बाधः फलमपि य-
 दि तद्वार्थ एवावशिष्टः तस्याप्यु-
 क्ता निषेधात्मकविधिनियमा-
 तिप्रसक्तेररोधात् ॥ प्राप्तं सर्वत्र
 किं चित्खलु सुलभतरं वर्जनी-
 येन साकम् गृह्यन्ते ते ऽपि ल-

क्षया यदि तदपि विधौ सर्वथा- तिप्रसक्तिः ॥ २३ ॥

यदि लक्षणो निवृत्तिफलकत्वमप्यधिकं निवेश्यते तर्ह्यवशिष्टः श्रुतांशो व्यर्थः, विधिनियमयोः प्राप्तिपूर्ति-फलकयोर्निवृत्तिफलकत्वाभावेन तावतैव सर्वातिव्या-प्तिवारणात् । स्यादेतत् निषेधात्मका अपि सन्ति वि-धयो नियमाश्च, यथा “दीक्षितो न जुहोति” “न तौ पशौ करोति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इत्यादयो विधि-प्राप्तानां निषेधानां विधयः दीक्षामध्ये ऽग्निहोत्रहो-मानां पशावाज्यभागयोरतिरात्रे षोडशिग्रहस्य च वर्ज-नानामत्यक्ताप्राप्तत्वात् “न हिं स्यात्” “नानृतं वदेत्” इ-त्यादयो रागप्राप्तानां निषेधा नियमाः । हिंसादिनेव क-दा चित्तद्वर्जनेनापि पुरुषस्येक्षितसंभवेन तस्यापि पक्षे प्रा-प्तत्वादिति चेत् भैवम् । तेष्वतिव्याप्तेः । तस्य विशेषणा-त्वस्योक्त्यापि निरीधासम्भवात् । सर्वत्र हि किञ्चित्किञ्चि-दवर्जनीयं वर्जनीयेन सह समुच्चित्य प्राप्तं सुलभमेव यथा दीक्षामध्ये क्रत्वर्थहोमाः पुरुषार्थहोमैरग्निहोत्रा-दिभिः सह प्राप्ताः पशावाज्यभागव्यतिरिक्ताङ्गान्याज्य-भागाभ्यां सह प्राप्तानि अतिरात्रे षोडशिग्रहव्यतिरि-क्ताङ्गानि षोडशिग्रहेण सह प्राप्तानि पुरुषे भोजना-दीनि हिंसादिभिः सह प्राप्तानि । ननु तत्र चान्यत्र च प्राप्तद्वयत्रैकरूपसंबन्धेन प्राप्तिविवक्षिता अस्ति च प्रा-गुदाहृतेषु सर्वेषु परिसंख्योदाहरणेषु शेषत्वेन शेषि-त्वेनाश्रयत्वेन निमित्तत्वेन वा येन केन चिदेकग्रहेणैव

संबन्धेनोभयोः प्राप्तिः । तथा च “दीक्षितो न जुहोती”
 त्वत्वापूर्वविधौ नातिव्याप्तिः, दीक्षामध्ये क्रत्वर्थहोमान
 क्रतुशेषत्वेन प्राप्तिः पुरुषार्थहोमानां कालैक्येनेति स
 बन्धभेदात् । “नतौ पशौ करोति” “नातिरात्र” इति नि-
 षेधयोरुक्तलक्षणानुसारेण परिसंख्यात्वमेवास्तु । न चैव-
 मपि न हिंस्यादिति नियमविधावतिव्याप्तिः पुरुषं प्र-
 तिशेषत्वेनैव भोजनादीनां हिंसादीनां च प्राप्तिस-
 त्वादिति वाच्यम् । अत्यन्ताप्राप्तनिवृत्तिफलकत्वस्य ल-
 क्षणे विवक्षितत्वादिति चेन्नैवम् । दृष्टार्थानां कण्डूयना-
 दीनामदृष्टार्थानां च हरिहरस्मरणादीनां पुरुषार्थहोमैः
 सह क्रतौ कालैक्यसंबन्धेन प्राप्तिसत्त्वेन दीक्षितो न
 जुहोति इत्यपूर्वविधावुक्तविवक्षयाप्यतिव्याप्त्यनिरासात् ।
 निवृत्तावत्यन्ताप्राप्तत्वविशेषणविवक्षायां शशादिपञ्च-
 कव्यतिरिक्तपञ्चनखलक्षणानिष्टत्वेत्यन्ताप्राप्तत्वाभावेन
 पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति परिसंख्यायामव्याप्तिप्रस-
 त्त्या तस्य विशेषणस्याविवक्षणीयतया न हिंस्यादि-
 ति नियमविध्यतिव्याप्त्यनिरासाच्च । ननु “यदि दौ-
 क्षितो न जुहोती”त्यादिषु सर्वेषु निषेधेषु लक्षणमस्ति
 तदा सन्तु ते ऽपि परिसंख्या इति चेत् । तथा-
 प्यपूर्वविधावतिव्याप्तिः । यदि निवृत्तिफलको विधि-
 रित्येतावदेव लक्षणं क्रियते यदि वानेकस्य समु-
 च्छित्य प्राप्ताविति विशेष्यते सर्वथाप्यग्निहोत्रादिविधा-
 वस्थ्येवेदं लक्षणम् । अमपरिहाराद्यर्थं लौकिककर्मणा-
 मग्निहोत्रादिकर्मणां चाकरणयोः समुच्चित्य प्राप्तौ “या-
 वज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादिविधेरग्निहोत्राद्यकर-

अपूर्वनियमविध्युदाहरणाच्चेपपूर्वपक्षः । १२५

णनिवृत्तिरूपतदनुष्ठानफलकत्वात् । न चात्र निवृत्ति-
पदेन भावरूपैव निवृत्तिर्विवक्षितेति शक्यं वक्तुम् । प्रागु-
दाहृतनिषेधपरिसंख्यास्वनुष्ठानफलास्वव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
तस्मात्परिसंख्यालक्षणास्य न युक्तमिति भावः । इति
परिसंख्यालक्षणाच्चेपः समाप्तः ।

विलक्षणान्यप्युदितानि

लक्षणान्यपूर्वविध्यादिविभागसिद्धये ।

भजन्ति भूमेह कृतां पदावलिं

परस्परामथपरस्परामिमाम् ॥

एवं संक्षिप्तमाच्चेपातिदेशम् एतत्प्रपञ्चनहेतूपन्यास-
व्याजेन सामान्यतः प्रदर्शयति ।

पूर्वाच्चेपप्रकारः प्रभवति परम-
प्यात्मवश्यं विधातुम् प्रायः सू-
क्ष्मं विभागं विधिषु गमयतां
लक्षणानाममीषाम् । शक्यं त-
न्यायसाध्यप्रणिहितमतिभि-
र्बोद्धुमित्यप्रदर्श्य त्रिष्वप्येतेषु
भिन्नस्थितिषु नवनवो वर्णित-
स्तत्प्रकारः ॥ २४ ॥

अपूर्वविध्यादिविभाजकानामुदाहृतलक्षणानां मध्ये

पूर्वस्यापूर्वविधौ लक्षणस्य य आक्षेपप्रकारः स प्रायेण
 परं नियमविधिलक्षणमप्यास्कन्दितुं प्रभवति । तद्वथा
 पाक्षिके सतीत्यत्र विधिविषयस्य पाक्षिकत्वं विवक्षितं,
 यस्य कस्य चिद्वा । आद्ये सर्वत्र पाक्षिकत्वविवक्षायां विक्र-
 तिविशेषगतस्थान्तरपृष्ठनियमविधौ व्याप्तिः, विवक्षित-
 रेऽपि तथैव नियमविधिसत्त्वेन तद्विध्यभावे स्थान्तरपृ-
 ष्ठस्य सार्वत्रिकपाक्षिकत्वाभावात् ; प्रकृतिविध्यदृश्ये पा-
 क्षिकत्वविवक्षायामपि पुरोडाशे कर्तृनियमार्थे प्रथमवि-
 धौ विधिविषयस्य प्रथमस्योद्देश्ये पुरोडाशे नि-
 त्यप्राप्तत्वात् । द्वितीये सतिसप्तम्या यस्य पाक्षिकत्व-
 मुपलक्षणत्वेन निर्दिष्टं तन्नियमफलकत्वपर्यन्तलक्षणं वि-
 वक्षितं, न वा । अन्ते साग्रहिण्यां चोदकाद्वीक्षादौ पक्ष-
 प्राप्ते सति तदङ्गानामामनहोमानामपूर्वविधौ व्याप्तिः ।
 आद्ये मन्त्रगतस्वरनियमार्थेषूपान्शु यजुषेत्यादिषु
 कर्मगतस्वरविधानेष्वप्याप्तिः । यस्य स्वरस्य नियमो
 विधेः फलं तस्योद्देश्ये यजुर्वेदादिविहिते ज्योतिष्टोमा-
 दिकर्मण्यत्यन्ताप्राप्तत्वेन पाक्षिकत्वाभावात् । यस्य त-
 च विकल्पितस्य दीक्षापरिमाणादेः पाक्षिकत्वमस्ति त-
 न्नियमनस्यैतद्विधिफलत्वाभावात् । यवेष्ववहनननियमार्थे
 ब्रीहिभिर्यजेतेति नियमविधौ चाप्याप्तिः । तत्र नियम-
 स्यावहनस्य प्रकृतविध्योद्देश्ये यागे पक्षप्राप्त्यभावात् । य-
 द्युच्येत प्रकृतोद्देश्ये पाक्षिकत्वं न विवक्षितं किं तु यत्र
 कचित् तथा चोद्देश्येऽन्यस्मिन्वा यस्मिन्कस्मिन्निविधि-
 विषयस्यान्यस्य वा पाक्षिकत्वे सति तन्नियमफलको वि-
 धिरिति लक्षणमतो नोक्तातिव्याप्तिरिति । एवमपि

अपूर्वनियमविध्युदाहरणाच्चेत्पूर्वपक्षः । १२७

मन्तार्थवादसामर्थ्यादिलब्धद्रव्यगुणसंस्कारादिनियमफलकेषु नानाशाखादिगतेषु च नियमविधिष्वव्याप्तिः । भूषांशो ह्यजो ऽग्नीषोमीय इत्यादयो मन्तार्थवादसामर्थ्यादिलब्धविषया नानाशाखागताश्च नियमविधयः मन्तार्थवादसामर्थ्यादिकलत्रशाखान्तरगतविधीनामध्यप्रवृत्त्यपेक्षया तेषु पाक्षिकत्वसमर्थने “दण्डी प्रेषानन्वाहे” त्यादिविधिषु नाजेकविध्यप्रवृत्त्यपेक्षया नियमपरिसंख्यालक्षणसाङ्गव्यापित्यानिष्टं प्रसज्येतेत्युक्तम् । अपि च पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति परिसंख्यायामतिव्याप्तिः । तत्फलभूतायाः शशादिपञ्चकव्यतिरिक्तपञ्चनखलक्षणनिवृत्तेः पक्षे रागत एव प्राप्तिः सम्भवात् । भावस्य पाक्षिकत्वविवक्षायां न हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यादिनियमविधौ व्याप्तिः, क्व चिद्व्रतविशेषे कांश्चिन्नियमान्विधाय तद्विधौ व्रतान्तरे तन्नियमाभावमुक्त्वा पुनस्तद्वत्कर्तव्यत्वेन विहिते व्रतान्तरे विनिश्चय किं चिन्नियमाभावो यत्रोपदिश्यते तत्र परिसंख्याविधया तदन्यनियमाः प्राप्यन्त इति तस्यां परिसंख्यायामतिव्याप्तिश्च । तत्र भावरूपनियम्यगतपाक्षिकत्वसत्त्वात् । किं च किं पाक्षिकत्वं विवक्षितम् । यदि सर्वोद्देश्याननुवृत्तप्राप्तिमत्त्वं तदा सार्वकाम्यविधावतिव्याप्तिः । ज्योतिष्टोमप्राप्तेः स्वर्गान्यफलेष्वनुवृत्त्यभावात् । असम्भवश्च । अवहननादीनामुद्देश्येषु सर्वेषूपि ब्रौह्मादिषु प्राप्तेः समर्थितत्वात् । उद्देश्याव्यापकप्राप्तिमत्त्वं तदिति चेत् । तर्ह्युद्देश्येषु प्राप्तिकरस्वितप्राप्तिमत्त्वम् । तदुद्देश्यप्राप्तिरहितेषु “साम्ना सुवीते” त्यादिनियमविधिष्वव्याप्तम् । उद्देश्येष्विति विशेषाविवक्षायां अपि षाड-

हिकबृहद्रथन्तरपृष्ठत्वादिविध्यतिव्याप्तम् । तत्राह भेदा-
दिहृपावच्छेदे भेदो ऽस्तीति चेत् । किं विनैवावच्छेदभेद-
मप्राप्तिकरस्वित्प्राप्तिमत्त्वं विवक्षितम् । ॐ मिति चेत्
तर्ह्यसम्भवः, अवहननादिप्राप्त्योरपि उपायान्तरतद्विरह-
हृपावच्छेदभेदनियतत्वात् । उपायान्तरतद्विरहभिन्नाव-
च्छेदभेदं विनेति विवक्षायामपि कार्यषोडशयुगमनर-
यन्तरादिनिश्चयमाव्याप्तिः । वैकल्पिकतद्विरहभिन्नावच्छे-
दभेदं विनेति विवक्षयां वैकल्पिकत्वस्य पाक्षिकत्वानुप्र-
वेशरहितस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादात्माश्रयः । आश्रयभेदं
विनेति विवक्षायामपि श्यावाश्वब्रह्मत्वोक्तिप्रमुखापृववि-
धिप्रतिव्याप्तिः । पूतीकाऽन्यलिङ्गमन्त्रउत्तरपरिध्यादिनि-
श्चयमाव्याप्तिश्च । कादाचित्कप्राप्तिमत्त्वं पाक्षिकत्वमिति
विवक्षायामपि चोदकप्राप्तापोदितकृष्णालश्रपणादिवि-
ध्यतिव्याप्तिरिति । एवं नियमविधिलक्षणाक्षेपप्रकारः
प्रायेण परिसंख्यालक्षणमप्यास्कन्दितुं प्रभवति । तद्यथा
प्रायणीयादिषूपायपरिसंख्या रशनादानादिषूपेयपरिसं-
ख्या हृदयस्याग्रे ऽवद्यतीत्यादिषूप्रायोपेयपरिसंख्या । त्रि-
विधायामप्यस्यां परिसंख्यायां कस्य चिदुपेयस्य कस्य चिदु-
पायस्य तत्तत्प्रतियोगिनश्च विध्युपात्तत्वमस्ति । ननु हृ-
दयस्याग्रे ऽवद्यतीत्यादिषु हृदयाद्येकादशातिरिक्तपञ्चव-
यववर्गस्यावदानोपेयत्वपरिसंख्यायामेव प्रतियोगिनो
ऽवदानस्य विध्युपात्तत्वमस्ति न तु तस्य पशुयागोपाय-
त्वपरिसंख्यायां प्रतियोगिनः पशुयागस्येति चेत् । न ।
तत्राङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्यैकवाक्यताकल्पने सति तस्य
विध्युपात्तत्वलाभात् । क्व चित्क्व चिदुपेयतत्प्रतियोगि-

त्रिविधविधिलक्षणाक्षेपपरस्परातिदेशः । १२६

नोरुपायत्प्रतियोगिनोश्च मध्ये एकस्य द्वयोर्वा विध्यनुपा-
त्तत्त्वमपि दृश्यते । यथा “यदि रथन्तरसामा सो-
मः स्याद्रेन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान् गृह्णीयादि”त्यत्र रथन्तर-
सामारथन्तरसामविकृतिरूपस्योपेयस्यैकस्य विध्यनुपा-
त्तत्त्वम् । “कपालेषु श्रपयती”त्यत्र चित्रेष्टिब्रीहिनियमयो-
रुभयोरपि विध्यनुपात्तत्वं तदेवमुपात्तानुपात्तरूपे द्विविधे
ऽयदाहरणो ग्राह्यव्यावर्त्तनीययोर्नियतप्राप्तिरस्ति । क्वचि-
द्यावर्त्तनीयस्यात्रप्राप्तावपि परिसंख्या दृश्यते । यथा “ऽत्र
ह्येवावपन्ती”ति । क्वचित्तु परिसंख्यायां नियतप्राप्तमेव
न दृश्यते । यथा “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या”इति । एवं ना-
नाप्रकारः परिसंख्याविधिर्नियमविधिवदेव लक्षणेन सं-
गृहीतुं शक्यः । अयं तु प्रकारः । परिसंख्याविधिलक्ष-
णाक्षेपे प्रदर्शितप्राय इति नेह प्रपञ्चाते । एवमपूर्ववि-
धिलक्षणाक्षेपप्रकारो ऽपि परिसंख्याविधिलक्षणमवस्क-
न्दितं प्रभवति । तथा हि प्राप्तइति विषयसप्तमौति प-
क्षे तत्र चान्यत्वं चेति सप्तम्योस्तया सामानाधिकरण्ये
लक्षणस्यासम्भवं एव स्यात् । ग्राह्यव्यावर्त्तनीययोरुभ-
योरपि विधिर्विषयत्वाभावात् । वैय्यधिकरण्ये तु सार्व-
विकोभयप्राप्तिविवक्षायां गृहमेधीयगताज्यभागद्वयवि-
धावव्याप्तिः । अवभृथे ऽपि तथैवाज्यभागविधिसत्त्वेन त-
द्विध्यभावे सर्वविकृतिगताज्यभागतदितराङ्गकलापहृषो-
भयप्राप्त्यभावात् । प्रकृतिविधावुद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन
वान्वयिन्युभयप्राप्तिविवक्षायामपि कपालेषु श्रपयतीति
परिसंख्याविधावव्याप्तिः । सतिसप्तमौपक्षे यस्य य-
योरुभयोः प्राप्तिरुपलक्षणत्वेन निर्दिष्टा तस्य तदन्य-

तरसंबन्धव्यावर्त्तनफलकत्वपर्यन्तं लक्षणं न विवक्षितं चे-
 त्सांग्रहिण्यां चोदकादनेकस्मिन्नङ्गकलापे प्राप्ते मत्याम-
 नहोमविधावतिव्याप्तिः । तथा विवक्षितं चेत्कपालश-
 पणविध्याद्यव्याप्तिः यद्युच्येत प्रकृतविध्युपात्तगतोभ-
 यप्राप्तिर्न विवक्षिता किं तु यस्य कस्य चिद्व्यक्तिञ्चिदु-
 भयप्राप्तिः । तथा च तस्य तदन्यतरसंबन्धनिवृत्तिफ-
 लको विधिः परिसंख्येति विवक्षितत्वान्नोक्ताव्याप्तिर्ना-
 प्यतिव्याप्तिरिति चेत् । एवमपि मन्त्रार्थवादसामर्थ्यल-
 ष्यप्रयोजनेषु नानाशाखागतेषु च परिसंख्याविधिषु अ-
 व्याप्तिरित्यादिप्रागुक्तमेवानुवर्त्ततइति । एवं यद्यपि
 पूर्वाक्षेपप्रकारः परत्रापि प्रवर्तते तथापि स धौमङ्गिः सं-
 चारयितुं शक्य इति नियमपरिसंख्ययोर्भिन्नभिन्न आक्षे-
 पप्रकारो दर्शितः । तथा चैते त्रयो ऽपि विधयस्तुल्य-
 स्थितये इत्युत्तरोत्तरस्मिन्वर्णिताक्षेपप्रकारो ऽपि पूर्वपू-
 र्वस्मिन्संभवन्सञ्चारणीय इति भावः ॥

इति विविधविधिलक्षणाक्षेपपरस्परान्तिदेशः समाप्तः ।

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १३१

एवमपूर्वनियमपरिसंख्यानामुदाहरणोपपत्त्याच्चेपसमा-
धानं क्रियते । तवाच्चेपः ।

उत्पश्यामी न चोदाहरणमपि
पराप्राप्तरूपं विधीनाम् प्राप्तं ख-
ल्वग्निदीक्षाहवनमिव हविःप्रो-
क्ष्णं मन्त्रलिङ्गात् ॥ नैयत्यं
सोमपात्रग्रहण इव ततः प्राप्त-
मेवावहन्ती प्राप्तं तद्दृष्टकार्या-
न्वयपरमुसलोलूखलास्मानतश्च२५

ब्रीहोन्प्रोक्षतीतिविधिरित्युदाहृतं वार्त्तिके । तच्चा-
वदयुक्तम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणेन तदपूर्वार्थत्वेनावगत-
स्याग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यामित्यादिमन्त्रस्य
देवतार्थद्रव्यप्रोक्ष्णालिङ्गबलाद्दविःप्रोक्ष्णद्वारेण तादर्थ्यं
स्यादिति तत एव हविःप्रोक्ष्णकर्त्तव्यता प्राप्यते किमत्र
ब्रीहोन्प्रोक्षतीति विधिना । अङ्गीकृता खलु दशमे ष-
ड्भिर्दीक्ष्यतीत्यग्निप्रकरणगतविधिना दीक्षार्थतयाऽवग-
तानामाकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादिमन्त्राणां स्वाहाका-
रलिङ्गबलाद्दोमद्वारेण तादर्थ्यसिद्धेस्तत एव होमकर्त्त-
व्यता प्राप्यतइति, तथा ब्रीहोन्वहन्तीतिविधिर्नियम-
विधिरित्युदाहृतमप्ययुक्तम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणेन त-
दपूर्वार्थत्वेनावगतस्यावरक्षो दिवः सपत्रं बध्नासमितिम-

न्नस्यावहननलिङ्गबलादवहननद्वारेण तादर्थ्यं स्यादिति
 तत एव पुरोडाशीयद्रव्यवितुषीकरणार्थत्वेनानियतप्रा-
 म्नस्यावहननस्य नियमलाभात् । अयमपि न्यायस्तृतीये
 संप्रतिपन्नः । तत्र हि भक्षानुवाकसमाख्यया भक्षसंबन्धि-
 त्वेनावगतयोर्भक्षानुवाकमध्यपठितयोरश्विनोस्त्वा बाह्ण-
 स्यां सध्यासं नृचक्षसं त्वा देवसोमसु चक्षा अवस्थेषमिति-
 मन्त्रयोर्ग्रहणावेक्षणलिङ्गबलात्तद्वारेण भक्षसंबन्धित्वं स्या-
 दिति । तत एव परहस्तगतं सोमपावमगृहीत्वाध्यनवे-
 च्यापि लक्षयितुं शक्यत्वेनानियतप्राप्तयोर्ग्रहणावेक्षणयो-
 रनियमो ऽङ्गीकृतः । किं च वारणो यज्ञावचरो वैकङ्कतो य-
 ज्ञावचर इति वारणवैकङ्कतपावाणां यज्ञसाधनत्वं वि-
 दधता वाक्येनोलूखलमुसलयोरपि वारणपावयोर्यज्ञसा-
 धनत्वमवगतम् । तच्च तयोरुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यवरुद्धे-
 ष्वाग्नेयादियागेषु साक्षात्साधनत्वासम्भवात्किंचिद्द्वारेण
 निर्वहणीयमिति तद्वारत्वेन नित्यकर्त्तव्यमवहननं प्राप्यते ।
 न च वाच्यम् स्फ्यश्च कपालानि चेत्याद्यनुक्रम्यैतानि
 वै दशयज्ञायुधानीति यज्ञसाधनत्वेनास्मात्तानां स्फ्यादी-
 नां यज्ञायुधानि सम्भरन्तीति सादनविधानात्तदन्तर्ग-
 तयोरुलूखलमुसलयोः सादनद्वारेणैव यज्ञसाधनत्वं
 स्यादिति । अग्रे तयोर्दृष्टकार्याभावेन तत्प्रत्यासत्तिसं-
 पादकस्य सादनस्यादृष्टार्थतापत्तेर्दृष्टार्थत्वे सम्भवति त-
 स्यादृष्टार्थत्वायोगात् । स्फेनोद्धन्तीत्यादिभिरुद्धननादिषु
 विनियुक्तानां स्फ्यादीनां सादनं दृष्टार्थमुलूखलमुसलयो-
 रसददृष्टार्थमिति सादनविधिवैकल्यापत्तेश्च । अतस्तदुलू-
 खलमुसलद्वन्द्वं दृष्टकार्यविनियोगसाकाङ्क्षं सत्सामर्थ्यादि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १३३

र्थप्राप्तावहननार्थं सम्पद्यते अवहननस्य चूर्णीकरणादि-
वद् दृषदुपप्लादिसाधनान्तरसाध्यत्वाभावेन नियमतस्तदु-
भयापेक्षत्वादिति नित्यवदास्नातोलूखलमुसलकार्यत्वे-
नान्वयवत्तादप्यवहननस्य नियमो लभ्यते किमत्र ब्रीहौ-
नवहन्तीति विधिना । तस्मात् ब्रीहौ प्रोक्षति ब्रीहीन-
वहन्तीति अपूर्वनियमविध्युदाहरणमयुक्तमिति भावः ।
नन्वन्यलभ्ययोरपि प्रोक्षणावहनननियमयोरभ्युदयार्था-
वती विधी स्यातां गत्यन्तराभावात् स्वर्गकामसाप्तदश्या-
दिविधिवदित्याशङ्क्य परिसंख्याग्रन्थत्वेन तयोच्चारिता-
र्थमाह ॥

तस्मादलोभयस्मिन् यवपरिहृत-
ये पारिसंख्यो विधिः स्यात् नो
चेत्प्राप्त्यै नियत्यै कथमपि च
भवन् प्रसिद्धो ऽपि सः स्यात्
यद्वापूर्वो विधिः स्यान्नियमपर-
इहाध्वर्यवत्वं नियच्छन् अन्य-
स्मिन् द्वंद्वसंपादनविधिवशगे त-
त्प्रयच्छन् पूर्वः ॥ २६ ॥

मन्त्रलिङ्गात्पाप्मवदग्नेयानीषोमीयपुरोडाशार्धद्रव्य-
विषयं प्रोक्षणां मन्त्रलिङ्गोलूखलमुसलान्नानाभ्यां प्राप्नु-

वन्नवहनननियमश्च ब्रीह्रीणामिव यवानामपि प्राप्नुयात्
 तन्नित्वर्तकतया परिसंख्याविधित्वेन सम्भवत्यनयोश्चा-
 रितार्थ्येनानन्यगतिकमभ्युदयार्थापूर्वनियमविधित्वं क-
 ल्पनीयम् । यदि तु नित्यप्राप्तबाधकपरिसंख्यापेक्षया
 नित्यप्राप्तमभ्युदयार्थं प्रापयन्नियच्छन्वा विधिः श्रेयानि-
 त्येवं प्रोक्षणावहननशक्ययोरपूर्वनियमविध्यभ्युपगमो
 न त्वनन्यगतिकतयोति मन्यसे तदानीमश्वाभिधानीमा-
 दत्त इत्यत्र प्रसिद्धो ऽपि परिसंख्याविधिर्न सिद्धो त् किं तु
 तत्र मन्त्रप्राप्तौ मन्त्रनियमे वाग्यलभ्ये ऽप्यभ्युदयशिर-
 स्कृतया मन्त्रस्य प्राप्तिं नियमं वा कुर्वन्तपूर्वविधिर्नियम-
 विधिर्वा स्यात्, शक्यते ह्येवं वक्तुम् अश्वरशनाग्रहणप्रका-
 शने मन्त्रं प्रापयन्नियमपूर्वविधिस्तत्र कल्पसूत्रोपद्रष्टव-
 चनात्मीयग्रहणकवाक्यरूपानियतानेकोपायप्राप्तौ म-
 न्त्रं नियच्छन्नियमविधिर्वेति । अत्रेदं वक्तव्यम् । मन्त्रलि-
 ङ्गबलादेव तत्र मन्त्रस्य तावत्प्राप्तिर्लभ्यते सा च तस्य
 नित्यवदाम्नानवलान्नियतैव लभ्यते तथा च प्राप्तिनिय-
 मयोरन्यलभ्यत्वेनापूर्वनियमविध्योरसम्भवात्परिसंख्या-
 विधिरभ्युपगत इति । कथमेतदुपपद्यते । यदन्यलभ्य-
 योरपि प्राप्तिनियमयोरभ्युदयशिरस्कृत्वेनानन्यलभ्यत्व-
 मुपपाद्य प्रोक्षणावहननविध्योरपूर्वनियमविधित्वमिति
 परिसंख्यार्थत्वं प्रतिक्षिप्येत तथा ह्यत्रापि तथैवापूर्ववि-
 धित्वं नियमविधित्वं वा सम्भवतीति परिसंख्यार्थत्वं न
 सिध्येत् । अथापि तत्र परिसंख्यात्वाभ्युपगमे तथैव
 प्रोक्षणावहननविध्योरपि तादर्थ्यमभ्युपगन्तुं युक्तम् । अ-
 थोच्येत ब्रीह्रीनवहन्तीत्ययं परिसंख्याविधिरित्यभ्युपगमे

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १३५

ऽग्रहननपरिसंख्या तन्नियमपरिसंख्या वेति निर्द्धारणं न
सम्भवति नियामकाभावात् अतस्तत्र यथा कथं चि-
न्नियमविधिरेवाश्रयणीय इति अत्रापि चोद्ये प्रसिद्धो
ऽप्येवं सति परिसंख्याविधिर्न स्यात् । तत्रापि कथं
चिदपूर्वविधिर्नियमविधिरेव वाश्रयणीयः स्यादित्येवो-
त्तरम् । तत्रापि मन्त्रपरिसंख्या तन्नियमपरिसंख्या वे-
ति निश्चयो न सम्भवत्येव । यद्युच्येत मन्त्रस्य विधि-
बोधितेनाश्रयाभिधानीग्रहणसंबन्धमात्रेण तस्याग्निप्रक-
रणास्त्रानञ्चरितार्थमिति नैराकाङ्क्षेण तत्र गर्हभरशना-
ग्रहणसाधारणस्य लैङ्गिकविनियोगकल्पनस्याप्रवृत्ते-
र्मन्त्रो गर्हभरशनाग्रहणं न स्पृशत्येव । अतो मन्त्रपरि-
संख्येयं न तन्नियमपरिसंख्या । अश्वरशनायां मन्त्रनि-
यमे विधिना प्रतिपादिते ह्यन्यत्र तन्नियमपरिसंख्या
स्यान्न तत्राश्वरशनामन्त्रेणैवादद्यादिति मन्त्रनियमो
विधिना प्रतिपादितः । स तु नियमः परिसंख्यावदर्थो-
ल्लभ्यते अश्वरशनाग्रहणे मन्त्रहोपायसंबन्धे विधिना
बोधिते तावता नैराकाङ्क्षेण पाक्षिककल्पसूवादिसा-
धारणलौकिकोपायकल्पनाऽप्रवृत्तेः । किं तु प्रकरणास-
नाथमन्त्रलिङ्गपर्यालोचनयापि लब्धुं शक्यत्वात्सोमस्य
विधेः फलत्वेन नाद्रीयते इति । सर्वमेतदवहननविधा-
वपि समानम् । अथैवमुच्येत तत्र चान्यत्र च प्राप्ताौ प-
रिसंख्येति गीयत इति परिसंख्यालक्षणां तत्र चान्यत्र
च नित्यप्राप्त इत्येवं परमन्यथा नियमविधिरपि तत्र
चान्यत्र च पक्षप्राप्ते प्रवर्तत इति तत्रातिव्याप्तिप्रस-
ङ्गात् । ततश्च रशनाग्रहणे मन्त्रविधेः परिसंख्यात्वम्

अश्वगर्दभरशनाग्रहणयोर्मन्त्रस्य नित्यप्राप्तिसमपेक्ष्योप-
पादनीयम् । नित्यप्राप्तिश्च तस्य तयोः प्रकरणानुगृहीत-
मन्त्रलिङ्गकल्पविधिलभ्या न तु अनियतानेकोपायक-
ल्पनालभ्या प्रकरणानुगृहीतमन्त्रलिङ्गकल्पश्च वि-
धिरश्वगर्दभरशनाग्रहणयोर्मन्त्रकल्पसूत्राद्यनियतानेको-
पायप्राप्तौ नियमविध्यात्मक इति नियमविधिलभ्याम-
श्वगर्दभरशनाग्रहणयोर्मन्त्रनियमरूपां प्राप्तिसमपेक्ष्य प्र-
वर्तमाना परिसंख्या मन्त्रनियमपरिसंख्या पर्यवस्यतीति
गर्दभरशनाग्रहणान्मन्त्रनियम एव व्यावर्त्तते न तु क-
ल्पसूत्रादिवदनियमेन प्राप्नुवन्मन्त्रो ऽपि । अत एव वै-
खानसं पूर्वेहन्साम भवति षोडश्युत्तर इत्यत्र परिसं-
ख्येति वृत्तिकारपक्षे प्रकृत्यतिरावतश्चोदकात्पाक्षिकी
षोडशिग्रहस्य या प्राप्तिस्तामपेक्ष्य नयं परिसंख्या परि-
संख्याया नित्यप्राप्त्यपेक्षत्वात् चोदकाधीनपाक्षिकप्राप्त्य-
पेक्षत्वे नियमविधित्वप्रसङ्गात् । किं तूत्तरं ऽहन् हिरा-
वस्य गृह्यत इति हिरावसामान्यस्योत्तरं ऽहनि यः षो-
डशिग्रहनियमविधिश्चोदकाधीनपाक्षिकषोडशिग्रहप्रा-
प्त्यपेक्षस्तल्लभ्यमङ्गिरसां हिरावस्य हिरावान्तराणां चो-
त्तरे ऽहनि समुच्चित्य प्राप्तं षोडशिग्रहनियममपेक्ष्यं
परिसंख्येति हिरावान्तराणामुत्तरादङ्गो नियमविध्य-
धीनः षोडशिग्रहनियम एव व्यावर्त्तते न तु चोदकल-
भ्याः पाक्षिकः षोडशिग्रहो ऽपीत्युपपादितं तन्वरत्ने ।
ननु सर्वहिरात्रविषयं प्रत्यक्षं सामान्यशास्त्रं प्रथमप्रवृत्त-
मिति तेन सर्वहिरात्रेषु प्राप्तं षोडशिग्रहनियममपेक्ष्य
हिरावान्तरेभ्यस्तत्परिसंख्या युज्यते । इह मन्त्रलिङ्गव-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १३७

लादश्वगर्दभरशनागृहणयोर्मन्वनियमकल्पनं प्रथमं न
प्रवृत्तमिति कथं तल्लभ्यं तयोर्मन्वनियममपेक्ष्य गर्दभ-
रशनातो मन्वनियमपरिसंख्या घटते । न च वाच्यं त-
त्रापि द्विरात्रसामान्यविषयतया सामान्यद्वारेणाङ्गिरसां
द्विरात्रतदितरद्विरात्ररूपेषु विशेषेषु प्रवर्त्तमानादुत्तरे
ऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यतइति शास्त्रादङ्गिरसां द्विरात्ररूपवि-
शेषविषयमेव शास्त्रं प्रथमं प्रवर्त्तते आहवनीयशास्त्रादिव
पदशास्त्रमिति । सामान्यशास्त्रे द्विरात्रमात्रमपि वर्णोपा-
त्तमस्ति तदपि नास्ति षोडश्युत्तर इति शास्त्रे किं तु
प्रकरणपर्यालोचनया तस्याङ्गिरसां द्विरात्रसंबन्धो ऽव-
गन्तव्य इति तत्र सामान्यशास्त्रस्यैव प्रथमप्रवृत्तिमन्त्वा-
दिति चेत् । सैवम् । षोडश्युत्तरइति शाब्दनियमपरिसं-
ख्यायां परिसंख्येयनियमप्रापकप्रमाणस्य प्रथमप्रवृत्त्यपे-
क्षणे ऽप्यत्रार्थनियमपरिसंख्यायां तदपेक्षाभावात् । तर्कि-
तां नियम्यप्रापकप्रमाणप्रवृत्तिमपेक्ष्यार्थनियमशास्त्रप्रवृ-
त्तिवत्तर्कितां परिसंख्येयप्रापकप्रमाणप्रवृत्तिमपेक्ष्यार्थप-
रिसंख्याशास्त्रप्रवृत्तिसम्भवात् । कपालेषु अपथतीत्यत्रान्य
लभ्यपुरोडाशप्रणविषयतत्प्रवृत्त्यधीनप्रवृत्तिकव्रीहिन-
ियमशास्त्रप्रवृत्तिमपेक्ष्य चित्रेष्टावर्थाद्व्रीहिनियमपरिसंख्या-
लाभस्य नवमश्लोकावतारिकायां प्रदर्शितत्वाच्च । न च
वाच्यं परिसंख्यामात्रस्य नियतप्राप्त्यपेक्षत्वात्सर्वापि परिसं-
ख्या नियमपरिसंख्यैव स्यादिति । यत्रानियतप्राप्तसुश-
नियामकतया प्रवृत्तं निवृत्तं वा प्रमाणमपेक्ष्य परिसंख्या ।
यत्र त्वनियतप्राप्तिरहितस्य नियतप्रापकतया प्रवृत्तं त-
र्कितं वा प्रमाणमपेक्ष्य परिसंख्या तत्राज्यभागौ यजती-

त्यादौ स्वरूपपरिसंख्येति व्यवस्थोपपत्तेः । अतः स्वरूपपरिसंख्या नियमपरिसंख्येति परिसंख्याया द्वैविध्यं लभ्यते एव । नियमे ऽप्येवं द्वैविध्यं दृश्यते । स्वरूपनियमः परिसंख्यानियम इति ब्रौहिमिर्भयजेत्यादावनियतप्राप्तस्य ब्रौह्मादिस्वरूपस्य नियमः । “पत्नौ संथाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त” इत्यादावनियतप्राप्तायाः प्राकृताङ्गपरिसंख्याया नियम इति तस्मादिह नियमपरिसंख्येति निर्धारणमुपपद्यत इति । इदमपि सर्वमवहननविधिसाधारणम् । एवमेव हि तस्याप्यवहनननियमपरिसंख्यात्वमुपपद्यते । ननु ब्रौह्मीनवहन्तीत्यत्रावहननरूपपरिसंख्या तन्नियमपरिसंख्या वेत्युपन्यस्ते ऽस्मिन्पक्षे द्वये ऽप्ययं विधिरनन्यलभ्यां परिसंख्यामिवान्यलभ्यमपि नियमं स्पृशत्येवं तत्रावहननस्वरूपपरिसंख्यापक्षे नियमपरिसंख्ययोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन परस्परानपेक्षयोर्ब्रौहिष्ववहननसंबन्धकरणो नार्थाल्लभः । तन्नियमपरिसंख्यापक्षे ब्रौहिष्ववहननसंबन्धो बोधयन्विधिस्तस्य लोकोतः पाक्षिकीं प्राप्तिं परामृश्य तन्नियमे ऽवतरन्नियम्यस्यापि मन्त्रसामर्थ्यादिलभ्यत्वं परामृश्य नियमपरिसंख्यायां पर्यवस्यतीति नियमतत्परिसंख्ययोः पौर्वापर्येणा लाभ इत्येवविशेषः । एवं पक्षद्वये ऽपि नियमस्पर्शावश्यभावे सति यवपरिसंख्या न सम्भवति ब्रौहिस्वरूपतद्गतवैतुष्यानुपयोगिनो नियमस्यानर्थक्यपरिहाराय ब्रौहिगतापूर्वीयत्वरूपोपयोगितासिद्धये ब्रौहिपदे ऽपूर्वीयत्वरूपलक्षणावश्यभावेनावहनननियमे यवसाधारण्यस्यावर्जनीयत्वात् इति चेत् । इदमपि चोदामेवं सति प्रसिद्धो ऽपि परिसंख्याविधेर्न स्यादित्यने-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १३६

नैव दत्तोत्तरं इत्यश्वाभिधानीमादत्तइति प्रसिद्धपरि-
श्रव्याविधिर्मन्त्रलिङ्गप्राप्तं मन्त्रादानसंबन्धमनूय म-
न्त्रस्याश्वाभिधानीसंबन्धं प्रापयन् गर्दभरशनातस्तं व्याव-
र्तयतीति हि भाष्यकारेणोक्तम् । अयमश्वाभिधान्यां म-
न्त्रनियममप्युक्तेन न्यायेन स्पृशेदेव । ततश्चाश्वाभिधानी
तत्स्मरणानुपयोगिनो नियमस्थानर्थक्यपरिहारायाश्वा-
भिधानीगतापूर्वीयत्वोपयोगित्वमिदये ऽश्वाभिधानीपदे
पूर्वीयत्वलक्षणावश्यमापतति अपूर्वीयत्वं च गर्दभाभि-
धानीसाधारण्यमिति कथं ततो मन्त्रो व्यावर्तताम् । न
हि बृहद्रथन्तरयोरिवाश्वगर्दभरशनयोर्भिन्नापूर्वानुप्र-
वेशा ऽस्ति येन बृहद्वर्माणां रथन्तर इवापूर्वीयत्वलक्ष-
णाभ्युपगमे ऽप्यश्वाभिधानीधर्माणां गर्दभाभिधान्या
साक्यं न स्यात् । यद्यप्यत्र ।

तस्मान्नादत्त इत्येतद्रूपात्प्राप्तमनूयते ।

न वेत्यश्वाभिधानीमित्येतदेवं विधीयते ॥

किं त्वश्वरशनामन्त्रधात्वर्थैर्युगपत्त्रिभिः ।

विशिष्टाभावनैवैका प्रत्ययेन विधीयते ॥

इति वार्त्तिकोक्तं विशिष्टविधिपक्षमवलम्ब्याश्वा-
भिधान्युद्देशेन मन्त्रस्याविधानात् नाश्वाभिधानौ-
पदे ऽपूर्वीयत्वलक्षणाप्रसक्तिरिति परिहर्तुं शक्यं त-
थाप्ययं परिहारो न सार्वत्रिकः । तथैव ब्रौह्मवह-
ननर्वाशिष्टभावनाविधिरिति प्रकृते ऽपि वक्तुं शक्य-
त्वात् । विशिष्टविधिपक्षे ऽपि फलतः परिसंख्याप्रयो-
जनं विधेः किं स्यादस्येति सुनिहपणेन गर्दभाभिधानी-

तः फलमन्यन्निवर्त्तनादिति तत्र वार्त्तिकोक्त्या गीत्या-
 पि सुलभैव । तस्मात्प्रोक्षणावहननविध्योर्यवपरिसंख्या-
 त्वे न काचिदनुपपत्तिः । नन्वेवं सति ग्रीहिभिर्यजेतेति-
 विधिर्ग्रीहिसंस्काराणां यवसाधारण्यापादनार्थ इति त्वया
 व्यवस्थापितं न सिद्धोदिति चेत् । एवं तर्हि प्रोक्षणावह-
 ननविधी यवपरिसंख्यार्थौ भाभूतां, प्रोक्षणविधिः प्रोक्ष-
 णस्याध्ययुक्तृकत्वं नियच्छन्नियमविधिरवहननविधिरव-
 हननस्य तदेव प्रयच्छन्पूर्वविधिरस्तु, प्रोक्षणस्य हि मन्त्र-
 लिङ्गकल्पश्रुतिविधेयत्वे कल्पश्रुतावाध्ययवादिममा-
 ख्यानभावात्तत्रानियमेन यः कश्चित् कर्त्तव्यक् कर्त्ता प्रा-
 भूयात् प्रत्यक्षश्रुतिविधेयत्वे तु तत्राध्ययवसंज्ञककाण्डा-
 स्मानेनाध्ययवसमाख्यालाभादध्ययुरेव कर्त्तव्यं नियमो-
 लभ्यते । तथावहननस्य मन्त्रलिङ्गादिकल्पश्रुतिमूल-
 त्वे ह्यहसंपादनविधिवशात्तत्र यजमान एव कर्त्ता प्रा-
 भूयात् । तथा हि याजमानकाण्डे वत्सं चोपावसृजत्यु-
 खाञ्चाधिश्रयत्यवहन्ति त्रिदृषदौ च समाहन्तीत्याद्यनु-
 कीर्त्य एतानि वै द्वादशहन्द्वाणि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
 संपाद्य यजेतेति श्रूयते । तत्र हन्द्दसंपादनं नाम क्रिया-
 विशेषेण द्वयोः प्रत्यासन्नत्वसंपादनम् । यथा वत्सोपाव-
 सर्जनक्रियया धेनुवत्सयोर्यथा वावहननक्रियया सुसलो-
 लूखलयोः, ताञ्च हन्द्दसंपादिन्यो द्वादशापि क्रियाः स-
 माख्यावशाद्यजमानेन कर्त्तव्याः प्राप्ताः । आध्ययवकाण्डे
 ऽपि वत्समुपावसृजत्युखामधिश्रयति ग्रीहीनवहन्तीत्या-
 दिश्रवणात् अध्ययुणा कर्त्तव्याः प्राप्ताः । न चामां द्यामा-
 तानामपि वाजस्य मा प्रसवेनत्यादिमन्त्रोच्चारणवदुभय-

अपूर्वनि यमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १४१

कर्तृकत्वं सम्भवति एकेन कृतानामितरेण कर्तुमशक्य-
त्वात् । अत एकः कर्त्तेति स्थिते कः कर्त्तेति विशेषाका-
ङ्क्षायामाध्यर्थवकाण्डमध्ये याजमानकाण्डामानेन वि-
शेषसमाख्यानानाद्यजमानः कर्त्तेति प्राप्ते तासां क्रिया-
णां स्वरूपेणाध्यर्थवकाण्डे विधानादध्ययुरेव साक्षात्क-
र्त्ता । याजमानकाण्डे द्वन्द्वसंपादनात्मना यजमानः स्मा-
रकतया प्रयोजको भविष्यतीत्यविरोध इति समर्थितं
याजमाने समाख्यनात्कर्माणि याजमानानि स्युरिति
तार्त्तियाधिकरणे । तत्र यथाध्यर्थवकाण्डे वत्समुपावसृ-
जनीत्यादिव ब्रौहीनवहन्तीति विधिरपि नाश्रोष्यत् तदा-
क्रियान्तरेषु विध्यन्तरानुसारेण यजमानस्य प्रयोजक-
त्वं ऽप्यवहनने याजमानविधिस्वारस्यभङ्गायोगात्तत्र त-
स्य साक्षात्कर्तृत्वमापत्स्यत् । अतो ब्रौहीनवहन्तीति
विधिना तत्प्राप्तमध्यर्थाः कर्तृत्वं लभ्यते । एवं च
प्रोक्षणाविधिरन्यलभ्यं प्रोक्षणां द्वारीकृत्य कर्तृनियमे
पर्यवसानान्नि यमविधिरवहननविधिलभ्यमवहनननियमं
द्वारीकृत्य कर्तृप्राप्तौ पर्यवसानादपूर्वविधिरित्येव परि-
णमेत् । सर्वथापि प्रोक्षणाविधिरपूर्वविधिरवहननविधि-
नियमविधिरित्युदाहरणमयुक्तमिति भावः । उक्तन्यायेन
परिसंख्योदाहरणमपि कर्तृनियमार्थमेव स्यान्न तु परि-
संख्यार्थमिति तदुदाहरणमप्ययुक्तमित्याह ।

एवं चाश्वाभिधानौग्रहविधिर-
पि तत्कर्तृनैयत्यमात्रप्राप्त्यर्थः
पर्यवस्योत्प्रथनविधिरिव प्राप्त-

मन्त्रानुवादी ॥ मन्त्रे ऽप्यन्या-
प्रसक्तौ विधिरिह सगुणप्राक-
ताङ्गोक्तनीतिः न ज्ञास्येन्मन्त्र-
मात्रे सति विधिविषये स्या-
द्विशिष्टानुवादः ॥ २७ ॥

विध्यन्तरावकाशसत्त्वे जघन्यपरिसंख्यार्थत्वं न स्वौ-
क्तव्यमिति प्रागुक्तम् । प्रोक्षणावहननविध्यां कर्तृ नि-
यमप्राप्त्यर्थतया चारितार्थ्यमुक्तं तेन न्यायेन परिसंख्यो-
दाहरणे ऽपि कर्तृ नियमार्थतैव स्यात् । अर्थप्राप्ते ग्रह-
णे ऽध्वर्योः पाक्षिकत्वेन नियमविध्यवकाशसत्त्वात् । तत्र
मन्त्रग्रहणं कर्तृ नियमार्थं प्रथनविधाविषयं लिङ्गप्राप्तस्य
मन्त्रस्यानुवादकं स्यात् “उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथय-
तौ”ति विधिर्न प्रथनविधिः प्रथनस्य पुरोडाशान्यथानु-
पपत्तिलभत्वात् । नापि तत्रोरु प्रथस्वेति मन्त्रविधिस्तस्य-
मन्त्रलिङ्गादेव प्रथने प्राप्तिस्तत्त्वात्, किं त्वन्यलभप्र-
थनविधानद्वारा ऽध्वर्युर्कर्तृ कर्त्तृनियमार्थस्तत्र मन्त्रग्र-
हणं लिङ्गप्राप्तानुवाद इति ह्युक्तं मन्त्राधिकरणे ।
ननु प्रथनविधौ लिङ्गप्राप्तस्य मन्त्रस्य विधाने प्रयो-
जनाभावादस्त्वनुवादः । इह तु लिङ्गात्प्राप्नुवन्मन्त्रो
गदूर्ध्वभरणनायामपि प्रसज्येतेति तद्यावर्त्तनेन मन्त्रविधिः
प्रयोजनवत्त्वादिह मन्त्रांशे ऽपि विधिः स्यात् । तल्लभ-
परिसंख्यायाः समाख्यालभ्यकर्तृ नियमाविरोधित्वेन

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १४३

तदर्थत्वे परिसंख्यार्थत्वं नाभ्युपगन्तव्यमिति निर्वन्वाभा-
वादिति चेत् । सत्यमिदम् परिसंख्यालाभार्थं मन्त्रस्यापि
विधानं विकृतिषु सगुणप्राकृताङ्गपुनःश्रवणान्यधिकृत्य
विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिसन्नि-
धानादिति दाशमिकाधिकरणे प्रदर्शितन्यायो न सह-
ते । एकादशप्रयाजान्यजति हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये
इत्याधारयतीत्यादौ यत्र प्राकृतं प्रयाजाधारादिकम-
ङ्गं वैकृतसंख्यामन्त्रादिगुणयुक्तं श्रूयते तत्र गुणमा-
त्रविधानं प्राकृतगुणस्य स्थाने वैकृतगुणनिवेशमात्रं ल-
भ्यते । यथेह श्वाभिधानीगृहणमात्रविधाने तत्र कर्तृ-
नियममात्रप्रयाजादिप्राकृताङ्गस्यापि विधाने गृहमे-
धीयाज्यभागविधानन्यायेन तस्य चोदकलोपकतया प्रा-
कृताङ्गान्तरपरिसंख्यापि लभ्यते । यथेह मन्त्रस्यापि
विधाने गद्गर्दभरशनागृहणपरिसंख्यापि लभ्यते । अ-
थापि तस्मिन्नधिकरणे विशिष्टविधिगौरवपरिजिहीर्षया
गुणमात्रविधिमङ्गौकृत्य परिसंख्या निवारिता । एव-
मिहापि विशिष्टविधिगौरवपरिहाराय कर्तृनियमार्थ-
मश्वभिधानीगृहणमात्रविधानमङ्गौकर्त्तव्यं न तु
परिसंख्यार्थं मन्त्रविधानमपीति तेनैव न्यायेन प्राप्नोति ।
ननु तर्हि तत्र संख्यादिवदिह मन्त्र एव विधीयताम् ।
एवमपि विशिष्टविधिगौरवपरिहारलाभात् चोदकप्रा-
प्तप्रयाजादिवदर्थप्राप्तस्य गृहणस्यानुवादसम्भवादिति
चेत् । किं तदा गृहणमात्रे मन्त्रविधिरश्वभिधानौगृहणे
वा । आद्ये मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तिसम्भवाद्विधिवैयर्थ्यम् ।
द्वितीये विशिष्टानुवादः स्यात्तथा च विशेषणांशविवक्षयः

पुनरपि तदेव विधिवैयर्थ्यम् । अग्निवाभिधानीमात्रमन्त्र-
 विधिरित्यभ्युपगमे ऽप्युक्त एव दोषः । विशिष्टानुवादप-
 रिहाराय तत्राप्यश्वविशेषणस्याविवक्षणीयत्वात् तस्मा-
 द्वाभ्यांभयं हविरार्तिमार्कैस्तरसमयाः सवनीयाः पुराडा-
 शाः ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्यादिष्विव वाक्यभेदाप्र-
 सङ्गाय विशिष्टानुवादस्य परिहरणीयत्वादेकादश प्र-
 याजान्यजतौत्यादिष्विव सतिसम्भवे विशिष्टविधिगौर-
 वस्यापि परिहरणीयत्वादिह चार्थप्राप्तग्रहणविधानेन
 कर्तृनियमार्थतया विधिचारितार्थसम्भवाच्चात्र नियम-
 विधित्वमेव न्याय्यं न तु परिसंख्यविधित्वम् । नन्वेका-
 दशप्रयाजान्यजतौत्यादिषु प्रयाजानुवादस्याश्रितविधी-
 यमानगुणाश्रयसमर्पकतयोपयोगः । इह त्विमांशगृह्य-
 नितिसन्वानुवादस्य न तथा ऽप्युपयोगः । न च परिसं-
 ख्यार्थत्वेनोपयोगसम्भवं प्रथममन्त्रवर्तिष्ठफलानुवादत्व-
 कल्पनं युक्तमिति चेन्नैवम् । ब्रह्मसामान्यालभत इत्यत्र
 द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिगौरवपरिहाराय तत्पर्यगि-
 कृतानुत्सृजतीति पृथगाख्यातदुक्तस्य वाक्यस्य तद्वाक्य-
 विधेयप्राजापत्यपशवालम्भनोत्कर्षार्थप्राप्ततद्विषयव्यापा-
 रोपरमानुवादत्वकल्पनायाः संप्रतिपन्नत्वेनात्र मन्त्रवि-
 शिष्टग्रहणविधिगौरवपरिहाराय परिसंख्यपरिहाराय
 च मन्त्रप्रतीकोपादानमात्रस्यानुवादकत्वकल्पनायाम-
 नुपपत्त्यभावात् । तस्माद्विशिष्टविधिगौरवस्य विशिष्टा-
 नुवादस्य च परिहाराय रशनाग्रहणविधिरेव, तस्या-
 ध्वर्युकर्तृकत्वनियमफलको ऽभ्युपेय इति भावः । स्या-
 देतन्माभून्मन्त्राश्ववाभिधानीविशिष्टग्रहणविधिरशवाभि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १४५

धानीगृहणोद्देशेन मन्त्रविधिरश्वाभिधान्युद्देशेन मन्त्रविधिर्वा । अश्वमात्रोद्देशेन मन्त्रविधिस्तु स्यात् तत्र विशिष्टविधिगौरवस्य विशिष्टानुवादकृतवाक्यभेदस्य चाप्रसक्तेः । रशनागृहणप्रकाशकस्य मन्त्रस्य साक्षादश्वा-र्थत्वासम्भवात्तदीयरशनागृहणद्वारकत्वं पर्यवस्यतीत्यर्थः सिद्धार्थानुवादः परमभिधानीमादत्तइति फलं चास्य विधेर्गद्गदभरशनातो मन्त्रपरिसंख्यैव । रशनागृहणप्रकाशनद्वारकमन्त्राश्वसंबन्धस्य मन्त्रलिङ्गतः प्राप्तुं शक्यत्वेन विधिफलत्वायोगादित्याशङ्क्याह ।

उद्देश्योच्चाश्व एवेत्यपि न फलवती स्पष्टलभ्ये विधेये भावार्थे को हि विद्वान्विधिमिह तमुपेक्ष्यान्यसंक्रान्तमिच्छेत् । कर्तुर्नैयत्यमेतत्फलमपि परिसंख्यावसाय्यस्तु नामस्पृष्टा नैषा हि दोषैर्न च भवति विधेर्विध्यनर्होपयानम् ॥ २८ ॥

अयमपि पक्षो न समञ्जसः समानपदोपात्तघोत्वर्थविधाने श्रुतिप्रमाणके सम्भवति वाक्यप्रमाणकभिन्नपदोपात्तमन्त्रविध्यङ्गीकारस्यान्याय्यत्वात् । मन्त्रवि-

धिफलात्परिसंख्यानाद्गृहणविधिफलस्य कर्तृनियमस्या-
 भ्यर्हितत्वाच्च । ननु च गृहणविधिलभ्यः कर्तृनियमो
 ऽपि परिसंख्यापर्यवसाय्येव । तथा हि अश्वगर्हभरणनयो-
 र्गृहणमवागृहीताभ्यां ताभ्यामश्वगर्हभयोर्वन्धुसशक्-
 त्वादर्थप्राप्तं न तु प्रत्यक्षश्रुतिविहितम् । अर्थप्राप्तेषु च
 नाध्वर्यवादिसमाख्यास्तीति समाख्यातः कर्तृनियमाला-
 भादध्वर्योरुभयत्रापि पाक्षिकाप्राप्तिरूपा नियमप्रप्ता-
 वप्राप्तांशपरिपूरणरूपो नियमः क्व चित्क्रियमाणः स्व-
 यमेव तावत्परिसंख्यात्मना पर्यवस्येत्तदनुनिष्पादिनी
 पक्षप्राप्तकर्त्तृन्तरनिवृत्तिरपि परिसंख्यात्मना पर्यवस्येत् ।
 उभयत्र पक्षप्राप्तानां कर्त्तृन्तराणामेकत्र निवृत्तिरूपत्वा-
 दिति चेत्, अस्तु नामैवं, कर्तृनियमो ऽपि परिसंख्यापर्य-
 वसायी, तथापि सा परिसंख्या न दोषत्रयग्रस्ता, नापि
 विध्यनर्हविधिमूला, गर्हभरणनातो मन्त्रपरिसंख्या तु दो-
 षत्रयग्रस्तेति दर्शयिष्यते । विध्यनर्हविधिमूलं तु स्पष्टमेव
 क्रियामनन्तर्भाव्य मन्त्राश्वसंबन्धस्य विधातुमयोग्यत्वात् ।
 तस्मादुदाहृतविधेः कर्तृनियमफलकत्वमेव युक्तम् । न
 तु मन्त्रपरिसंख्याफलकत्वमिति भावः । नन्विमामगृहण-
 न्निति मन्त्रस्याध्वर्यवसमाख्यानेनैव तत्प्रकाशस्य ग्रहण-
 स्याध्वर्युकर्त्तृकत्वनियमः सिद्ध्यति । अतस्तदर्थमर्थप्राप्तग्र-
 हणविधेरनपक्षितत्वाद्वाक्यस्यार्धवत्त्वाय परिसंख्याविधि-
 रेवाङ्गीकरणीय इति चेन्मैवम् । अध्वर्युच्चारितमन्त्रेणान्य-
 स्याद्यनुष्ठेयार्थस्मरणसम्भवेन तावता ग्रहणस्याध्वर्युकर्त्तृ-
 कत्वासिद्धेः । अत एव प्रथनमन्त्रस्याध्वर्यवत्वे ऽपि प्र-
 थनस्याध्वर्यवत्वासिद्ध्यर्थं प्रथने विधिरङ्गीकृतो मन्त्रा

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षपसमाधाने । १४७

धिकरणे । अत एव सन्तकल्पसूवादितीत्येनोपद्रष्टृवच-
नस्यानुष्ठेयार्थस्मरणोपायत्वेन पक्षप्राप्तिरपि दर्शिता ।
ननु माभून्मन्त्रयोः समाख्यया प्रथमरशनाग्रहणयोरध्वर्यु-
कर्तृकत्वमिहिः प्रोक्षणावहननयोस्तु स्यादेव । प्रोक्षामि
वध्याममित्युत्तमपुरुषेण प्रतीयमानस्य सन्तोच्चारयितृ-
कर्तृकत्वस्य बाधकाभावेन त्यागायोगादिति चेत् । एवं
तर्हि प्रोक्षणावहननविध्योः प्रथममुपपादितं यवपरिसं-
ख्यार्थत्वमेवास्तु माभून्नियमापूर्वविधित्वम् । न च तथा
मिति व्रीहिशस्त्रं व्यर्थं स्यात् । प्रोक्षणावहननविध्योर्व्री-
हिपदस्यापूर्वीयत्वलक्षणाया यवसाधारण्यापादनैव त-
स्य फलवत्त्वादिति वाच्यम् । तस्याश्वशफपरिमाणुपुरोडा-
शोत्पादनासमर्थाल्पव्रीहिलाभे प्रतिनिध्यनुपादानार्थ-
तया चारितार्थ्यसंभवेन यवसाधारण्यापादनफलकत्व-
स्थानभ्युपगन्तव्यत्वात् । अपि च व्रीहिशस्त्रेणापि प्रोक्ष-
णावहननयोर्यवसाधारण्यं कर्तुं न शक्यमिति तस्य त-
त्फलत्वाभ्युपगम एव न युक्त इत्यभिप्रेत्याह ॥

यद्व्रीहिप्रोक्षणादेर्यवमपि विषयं
तन्वते तच्च चिन्त्यं युक्तापूर्वेण
दध्यानयनविधिनयादर्थवत्ता-
विधीनाम् ॥ नो चेन्नैमित्तिको
ऽपि प्रतिनिधिवदियात्सोमध-
र्मोपदेशानृच्छेतसमीलनादीन-

पि च पृथगपि स्तुत्यपूर्वाविभे- दात् ॥ २६ ॥

ब्रीहौ न प्रोक्षति ब्रीहौ न वहन्तीति अपूर्वनिनयमविध्य-
दाहरणयोर्ब्रीह्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणमवहननं च
यवसाधारणं, ब्रीहिपदस्यापूर्वीयपरत्वादिति सिद्धान्तम-
र्यादाऽप्यनुपपन्ना । ब्रीहिपदस्य मुख्यार्थपरत्वं परित्यज्या-
पूर्वीयाकरलक्षकत्वं किमर्थं कल्पनीयम् । न तावत्तदर्थस्य
द्वितीयाश्रुत्यवगतप्रोक्षणावहननमाध्यत्वनिर्वाहाय ब्री-
हौ न प्रोक्षति ब्रीहौ न वहन्तीति लौकिकप्रोक्षणावहननवि-
षयपौरुषेयवाक्यद्वय तस्य जलसंयोगतुपविमोकरूपलौ-
किकफलविशिष्टतया तत्साध्यत्वापपत्तेः । नापि तस्य
प्रोक्षणाजन्यादृष्टसंस्कारावहनननियममाध्यत्वनिर्वाहाय
तत्साध्यत्वस्याश्रुतत्वात् । क्रियामाध्यत्वरूपमात्रं हि
द्वितीयाश्रुत्यवगतं कर्मत्वम् । न तु क्रियाजन्यातिशयत-
न्नियमसाध्यत्वपर्यन्तम् । ननु तथापि प्रोक्षणाजन्यसंस्कारा-
वहनननियमयोर्वैफल्यपरिहाराय तत्साध्यत्वं ब्रीहिशब्द-
समर्पितस्यैव वक्तव्यमिति तदर्थमपूर्वीयाकरलक्षणमिति
चेन्न, यदर्थो ब्रीहयस्तस्मिन्नपूर्वण्व तयारप्यपयोगमस्म-
वात् । “प्राङ्मुखो ऽन्नानि भुञ्जीत” इत्यत्र हि प्राङ्मुख-
त्वनियमो भोजनस्वरूपानुपयोगी भोजनस्यापूर्वीयत्वाभा-
वेन तद्वतापूर्वीयत्वरूपोपयोगीत्यपि समर्थयितुमशक्यः
सन्नक्षुप्तापूर्वोपयोगी कल्प्यते । इह कृते दार्शपूर्णमा-
सिके प्रकरणिन्यपूर्वे विपरिवर्त्तमाने तयोस्तदुपयोगित्वं
कथं न कल्प्येत । ननु च प्रोक्षणावहननयोरपूर्वीयब्री-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेप्रसमाधाने । १४६

ह्यर्थत्वाभावे तद्वाक्ययोर्व्रीहिपदं लौकिकापूर्वीयसा-
धारण्येन व्रीहिमात्रपरं वा स्यात्, लौकिकव्रीहिपरं
वा । आद्ये विधिवैहत्यापत्तिः, अपूर्वीयव्रीहिषु प्रोक्षणाव-
हननयोर्विनियुक्तसंस्कारतया गुणकर्मत्वस्य लौकिकव्री-
हिषु भूतभाविनिनियोगरहितेष्वर्थकर्मत्वस्य च प्राप्तेः ।
द्वितीये द्वितीयाश्रुत्यवगतद्रव्यप्राधान्यभङ्गापत्तिः । त-
स्माद्विधिवैहृत्यपरिहाराय श्रुतगुणप्रधानभावनिर्वाहाय
प्रोक्षणावहननयोः सामवायिकाङ्गत्वलाभाय च व्री-
हिपदस्यापूर्वीयव्रीहिपरत्वावश्यभावे सति तत्र लौ-
किकव्रीहिव्यावर्त्तकस्यापूर्वीयत्वस्यावश्यं विवक्षणीय-
त्वाद्व्रीहित्वस्यापि विवक्षायां विशिष्टानुवाददोषापत्तेः
अपूर्वीयत्वस्य च यवसाधारणत्वात्प्रोक्षणावहननयो-
र्यवसाधारण्यमवर्जनीयमिति चेत् मैवम् । व्रीहिप-
दस्य व्रीहिमात्रपरत्वे ऽपि तत्र लौकिकव्रीहिव्या-
वर्त्तकस्यापूर्वीयत्वस्यार्थालाभसम्भवेन विशिष्टानुवाददो-
षाप्रसङ्गात् । तथा हि अधिकारवाक्यस्य प्रकारा-
काङ्क्षायामवहननवाक्यस्य फलाकाङ्क्षायां चावहनवाक्य-
स्यापि समिदादिवाक्यवदधिकारवाक्येनैकवाक्यता क-
ल्पनीया । ततश्च तस्यैवमर्थः संपद्यते । अवहनेन व्रीहि-
हारेण स्वगार्थदर्शपूर्णमासयागापूर्वं प्रतिव्याप्रियेतेति ।
न चाऽतत्साधनभूतव्रीहिद्वारा तत्प्रतिव्यापत्तुं शक्यते ।
तेनार्थाद्य एव यागार्थं निरूप्य व्रीहय स्तेषामेवावहनन-
मिति व्यवस्था सिद्ध्यति । एतेन प्रोक्षणमपि व्याख्यातम् ।
एवमर्थोल्लभ्ये प्रोक्षणावहननयोरपूर्वसाधनव्रीहिविषयत्वे
व्रीहिपदस्य श्रुतव्रीहित्वपरित्यागेनापूर्वसाधनत्वेन लक्ष-

णा कल्पयितुमुचिता । अवश्यं च लौकिकमाधारण्ये-
 नाकारेण शब्दसमर्पित एवापूर्वीयपदार्थे संस्कारकर्मा-
 न्वयबोधने सति तदनन्तरं तस्यापूर्वीयत्वावगतावधीत्सं-
 स्कारस्यापूर्वीयविषयत्वपर्यवसानमित्ययं न्यायस्तेषु प-
 यसि दध्यानयतीत्यवाङ्गीकरणीयः । तत्र हि पयः
 संस्कारतया दध्यानयनं विधीयते नयतद्विकर्मकत्वेन
 पयसः कर्मत्वावश्यम्भावात् । पयोदध्यानयनेन व्याघ्रं
 प्रधानकर्मेति तद्वृत्तस्य दध्यानयनाधारत्वस्य सप्तम्या नि-
 र्देशः । तत्तु दध्यानयनसंस्कृतं पयः सा वैश्वदेव्यामिच्छे-
 ति तदनन्तरवाक्ये प्रधानपरामर्शना तच्छब्देन परामृश्य
 देवतासंयुक्तं क्रियते । तद्वाक्यमिद्वेन च द्रव्यदेवतासंयो-
 गेन यागां ऽनुमीयते । तत्र संस्कारवाक्यप्रवृत्तिर्वलायां
 पयसो ऽनुमास्यमानयागापूर्वीयत्वा नवगतः । पयस्त्वेन श-
 ब्दसमर्पित एव पयसि संस्कारदध्यानयनान्वयबोधः, त-
 दनन्तरं संस्कृतस्य पयसो देवतासंयोजने सति द्रव्यदे-
 वतासंयोगानुमितयागापूर्वीयत्वे ऽवगते संस्कारस्यार्थाद-
 पूर्वीयविषयत्वपर्यवसानम् । एवमिहापि प्रोक्षणावहन-
 नवाक्यश्रवणदशायां केवलं व्रीहित्वेन शब्दसमर्पितेषु
 व्रीहिषु प्रोक्षणावहननान्वयबोधः । तदनन्तरवाक्ययोर-
 धिकारवाक्यैकवाक्यतादशायां प्रोक्षणावहननयोरपूर्वा-
 र्थत्वे ऽवगते तयोरर्थादपूर्वीयविषयत्वपर्यवसानमिति यु-
 ज्यतएव । अपि च तयोरप्यपूर्वीयत्वावगत्यनपेक्षायामप्य-
 पूर्वीयव्रीहिविषयत्वमर्थान्तराभ्यते । यस्याभावानुगतावगमौ
 अभिनिम्नोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधयं तस्य प्रायश्चित्ति-
 रित्यत्र हविरार्त्यधिकरणन्यायेन श्रुतस्यान्युभयत्वस्या-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १५१

विवक्षयान्यतराग्नानुगमने ऽपि पुनराधानप्रसक्तौ शब्दान्वयबोधवेलायासुभयत्वप्रहाणेनाग्न्यनुगममात्रस्य निमित्तत्वावगतावपि निमित्ते विधीयमानमाधानं सहितयोरेवाग्न्योक्त्यादनक्षमम् । न त्वेकैकस्याग्नेरिति विधेयसामर्थ्याद्यथोभयान्न्यनुगमस्य निमित्तत्वलाभः एवमिहापि द्वितीयाश्रुतिनिर्दिष्टव्रीहिगुणतया विधीयमानं प्राञ्जणमवहननं च भूतभाष्युपयोगरहितलौकिकव्रीहिविषयं भवितुं न योग्यमिति विधेयसामर्थ्याच्छब्दान्वयबोधानन्तरमपूर्वीयव्रीहौणां विषयत्वलाभः संभवतीति किमनुपपन्नम् । अवश्यं चात्राप्येवमेवोपपादनौयम् । अन्यथा शब्दान्वयबोधवेलायामपूर्वीयत्वविवक्षायां तस्य जुह्वादिसाधारणजुह्वादिव्यवहननस्य कृष्णालश्रपणवददृष्टार्थताया वक्तव्यत्वाच्च । विधिवद्व्यापत्तिं तण्डुलप्रणाडिकापूर्वीयत्वविवक्षायां विशिष्टानुवाददोषापत्तिं वा को वारयिता । अपि च यदा व्रीहिषु विहितमवहननादिकमपूर्वीयत्वलक्षणया यवेष्वपि स्यात् तदा सोमे विहितं क्रयादिसंस्कारजातं फलचमसे ऽप्युपदेशत एव स्यात् । हविःप्रकृतित्वेन सोमयागापूर्वसाधनत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । ननु नित्यस्य क्रयादिसंस्कारजातस्याधिकारान्वये नैमित्तिकत्वादन्नित्यः फलचमसोद्धारं भवितुं नार्हति स्वयं च विशिष्यतया तेनान्वेतुं नार्हति । न खल्वभिषवेन नित्यं ज्योतिष्टोमस्थोपकुर्थादनित्यफलचमसद्वारेति युज्यते । नापि नित्याभिषवविशिष्टेन फलचमसेन निमित्तवान्यजेतेति युज्यते । तस्मान्नित्यानित्यसंयोगविरोधान्न फलचमसस्य

सोमसामानविध्यमिति चेत्त्यादेतदेवम् । यदि फलचमस-
 त्वाकारेण स वाक्यार्थान्वयी स्यात् सोमं क्रीणातीत्यादि-
 संस्कारवाक्येषु सोमपदलक्षितापूर्वसाधनत्वाकारेण स
 वाक्यार्थान्वयी चेत्कः प्रसङ्गो नित्यानित्यसंयोगविरोध-
 स्य सर्वत्रापि हि ज्योतिष्टोमप्रयोगे हविःप्रकृतिद्वेन त-
 दपूर्वसाधनीभूतः फलचमसः सोमो वास्त्येव । यदेव-
 मपि फलचमसस्यासाधारणरूपेण नित्यत्वमालोच्य नि-
 त्यानित्यसंयोगविरोधः शङ्कोत तदा व्रीहिसोमादिप्रति-
 निधिनी^१वारपूतीकादौनामपि तत्तत्संस्कारोपदेशेषु सा-
 मानविध्यं न सिद्धोत् । ननु व्रीहिसोमादिमुख्यालाभे
 नीवारपूतीकाद्याः स्वयमेव तत्तत्स्थानेनोपादीयन्ते येन
 तदुपादानस्य मुख्यालाभनिमित्तकत्वेनानित्यत्वानित्य-
 संस्कारान्वये नित्यानित्यसंयोगविरोधो भवेत् किं तु व्री-
 ह्यादिसदृशेषु नीवारादिषु ये व्रीह्याद्यवयवास्तत्र वोपा-
 दीयन्ते ते च व्रीह्याद्यनुप्रविष्टतत्तदवयवव्रीह्यादिशास्त्रसु-
 ख्यार्था एवेति । न नित्यानित्यसंयोगविरोधप्रसक्तिरिति
 चेत् । एवं तर्हि मुख्यप्रतिनिध्युभयलाभे कदा चिदिच्छ-
 या प्रीतिनिध्युपादानमपि प्रसज्येत व्रीह्यादिशास्त्रसु-
 ख्यार्थत्वाविशेषात् । ननु मुख्यप्रतिनिध्योर्व्रीह्याद्यवयव-
 भूयस्त्वात्तत्वाभ्यामस्ति विशेषः । तथा च व्रीह्यादिगत-
 समग्रावयवोपादानसम्भवे नीवारादिगतविकलावयवो-
 पादानं न प्रसज्येत इति चेत्, तर्हि व्रीह्यादिगतसमग्रा-
 वयवालाभनिमित्तमेव नीवारादिगतविकलावयवोपा-
 दानमिति कथं नित्यानित्यसंयोगविरोधो न भवेत् ।
 किं च सोमाभावे पूतिकानभिषुण्णयादिति विधिना स्प-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १५३

एतेषां पूतीकानां सोमाभावनिमित्तकत्वमसौयते ।
नन्वत्र सोमाभावे निमित्ते पूतीका न विधीयन्ते
किं तु सोमाभावे तत्सदृशानामन्येषामेव बह्ववयव-
लिप्सयोपादाने प्राप्ते तेन मन्दसदृशाः पूतीका नियम्य-
न्तइति तृतीयषष्ठयोरुक्तमिति चेत् किं ततस्तेनापि नै-
मित्तिकत्वमेवायाति सप्तमौश्रुतिप्राप्तं सोमाभावस्य नि-
मित्तत्वं पूतीकानां तद्गतसोमावयवानां वा साधनत्वे
किं चिदपि न भिद्यते । तस्मात्तत्रैवं नित्यानित्यसंयोग-
विरोधः परिहरणीयः । यद्यपि नीवारपूतीकादिगतव्री-
हिसोमाद्यवयवास्तदसाधारणरूपेण मुख्यालाभनिमित्त-
कत्वादनित्यास्तथापि प्रोक्षणादिशास्त्रगतव्रीह्यादिपद-
तात्पर्यविषयेण साधारणरूपेण नित्या एवेति । अयं प-
रिहारो नैमित्तिके फलचमसादावपि समानः । एवमेव
हि “यदाहवनीये जुहोती” त्यादिष्वपि नित्यानित्यसंयोग-
विरोधः परिहरणीयः । अन्यथा तत्राप्याहवनीयस्यैष्टिक-
सौमिकाद्यपूर्वार्थत्वं नित्यवदास्मात् नारिष्टहोमादिद्वारैव
स्यादिति भेदनादिनिमित्तहोमानामाहवनीयाधारत्वं
न सिद्ध्येत् । क्व तर्हि नित्यानित्यसंयोगविरोधः । यत्रानि-
त्यमेकमेव द्वारं भवति तत्रैव यथा “भिन्ने जुहोती”ति ।
अत्र हि होमो भिन्नाधिकरणकस्तत्संस्कार इति पूर्वपक्षे
भिन्न इत्यस्य संस्कार्यपरतया निमित्तपरत्वाभावेन होमो
नित्यः स्यात्तद्वारं तु भिन्नमनित्यमेवेति नित्यानित्यसंयो-
गविरोधः । तस्मात्प्रतिनिधीनां मुख्यसामानविध्यं नैमि-
त्तिकानां नित्यसामानविध्याभावं च व्यवस्थयाभ्युपगच्छ-
द्भिर्मौ मांसकैः संस्कारवाक्यगतव्रीहिसोमादिपदानामपू-

वीर्यत्वलक्षणां परित्यज्य सुखार्थपरत्वमेवाभ्युपेत्य प्र-
तिनिधिगतसुख्यावयवानां वीक्षादिगततदवयवानामिव
वीक्षादिपदमुख्यत्वान्मुख्यसामानविध्यं, फलचमसस्य सो-
मपदविषयत्वाभावान्न सोमसामानविध्यमित्येव सा व्य-
वस्थोपपादनीया । प्रतीयते च तत्तदधिकरणपर्यालोच-
नया तथैवाभ्युपेत्य सा व्यवस्थोपपादितेति कथमिति
चेत् । उच्यते । नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्था-
दिति तार्तीयधिकरणे “यदि राज्यं वैश्यं वा याज-
येत्स यदि सोमं विभर्त्तयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनोराहृत्य ताः
संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्रै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममि”ति
वाक्यमुदाहृत्यात्र राज्यन्यवैश्यनिमित्तेन सोमस्थानि वि-
धीयमानः फलचमसः संस्कारवाक्येषु सोमेन समान-
विधानः स्यादुतासमानविधान इति संशय्यापूर्वीयत्वा-
विशेषात्समानविधान इति पूर्वपक्षं कृत्वा नित्यमभिप्रे-
सा ज्यातिष्टोमस्योपकुर्वान्नैमित्तिकफलचमसद्वारेत्येव-
मन्वये नित्यानित्यसंयोगविरोधान्न समानविधान इति
सिद्धान्तितम् । अनेनापूर्वीयत्वमर्थाल्लभ्यं न सोमपदवि-
षयः इति पूर्वपक्षबीजमाभासं मत्वा फलचमसस्य फलर-
सत्वाकारेण संस्कारवाक्येषु सोमपदविषयत्वं न सम्भ-
वतीति दूषणं च स्पष्टत्वादुपेत्य तस्य तथा तद्विषयत्व-
सम्भवेऽपि नित्यानित्यसंयोगविरोधादुपदेष्टतः संस्का-
रान्वयो न युज्यतइति प्रतिपादितमित्यवशीर्यते । अ-
न्यथाऽपूर्वीयत्वाकारेण फलचमसस्य संस्कारवाक्यानुप-
वेशव्याशङ्कितवन्तं प्रति फलचमसत्वाकारेण नित्यानित्य-
संयोगविरोधोद्भावनायोगात् । तथा प्रतिनिधिश्च त-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १५५

इदिति तदनन्तराधिकरणे व्रीह्यादिप्रतिनिधयो नीवा-
रादयो ऽपि व्रीह्यादिभिर्न समानविधाना व्रीह्याद्यभावे
निमित्ते उपादीयमानत्वेन नैमित्तिकतया फलचमसतु-
ल्यत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा मुख्यभावे नीवाराद्या न याग-
साधनत्वेनोपादीयन्ते तद्गता व्रीह्यवयवा एव तु सक-
लासम्भवादिकला उपादीयन्ते^१ नीवारावयवोपादानं त्व-
नुषङ्गादवर्जनीयतया व्रीह्यवयवाश्च व्रीहिगता इव नी-
वारगता अपि व्रीहिशब्दविषयतया संस्कारविधयन्विता
एव । अतः समानविधाना इति तद्व्ययोजनैकत्वा-
दितिसूत्रेण सिद्धान्तितम् । अनेनापि संस्कारवाक्येषु
व्रीह्यादिशब्दानां मुख्यार्थविवक्षा स्पष्टमेवावसीयते अपू-
र्वीयत्वाविवक्षायां नीवारादिकस्यापपूर्वीयत्वेन संस्का-
रविध्वन्वयस्य सूपपादनयो तेषां साधनत्वनिराकरणे-
नानुपयोगप्रसङ्गात् । स्यादेतन्नैमित्तिकप्रतिनिधयोर्नि-
त्यसंयोगविरोधप्रसङ्गतदप्रसङ्गौ न मूलयुक्तित्वेनासामा-
नविध्यसामानविध्यव्यवस्थापकौ किं तु द्विरुक्तिप्रसङ्गत-
दप्रसङ्गौ । तथा हि नित्यं नैमित्तिकं च न युगपद्विधेयं
किं तु नित्यं सोभादिद्रव्यं सामान्येन विधाय सर्वत्र त-
स्यैव प्राप्तौ राजन्यादिनिमित्ते सति विशेषरूपेण नैमि-
त्तिकं फलचमसादिविधेयम् । तद्व्याख्यां वेलायां स्वाभावि-
कानित्याङ्गविधेयं तस्यामेव संस्कारविधयस्तन्मात्रविशेष-
णात्वेन स्वार्थं विधाय निवृत्तव्यापारा न भूयः शक्नुवन्ति
नैमित्तिकविशेषणात्वेनापि स्वार्थं विधातुमावृत्तिप्रसङ्गा-
दित्येवं द्विरुक्तिप्रसङ्गो नैमित्तिकस्यासामानविध्यव्यव-
स्थापकः । तदप्रसङ्गः प्रतिनिधेः सामानविध्यव्यवस्था-

प्रकः । न हि सामान्यविशेषरूपेण भिन्नविधिविधेययो-
 र्निर्त्यनैमित्तिकयोरिव मुख्यप्रतिनिध्योर्वीक्षादिपदविप्र-
 यत्वाविशेषाद्वीहिर्भिर्यजेतेत्याद्येकविधिविधेययोर्विधाना-
 यौगपद्यमस्ति येन द्विरुक्तिराशङ्कोतेति । एवं द्विरुक्त्या-
 पादकं विध्ययौगपद्यमेवातुल्यत्वादिति नैमित्तिकाधिक-
 रणसिद्धान्तहेतुपरशब्देन विवक्षितम् । द्विरुक्तिशङ्कापला-
 पकं विधानैक्यमेव च प्रयोजनैकत्वादिति प्रतिनिध्यधि-
 करणसिद्धान्तहेतुपरशब्देन विवक्षितम् । विधानं हि वा-
 क्यस्य प्रयोजनमिति चेत् उच्यते । एवमपूर्वीयत्वविव-
 क्षाविरोधो नापैत्येव । यस्यां वेलायां वीहिर्भिर्यजे-
 तेत्यादिशास्त्रं प्रवर्त्तते तस्यामेव वेलायां वीक्षादिवि-
 शेषणत्वेन संस्कारवाक्यैरवहननादीनि समर्प्यमाणा-
 नि वीहित्वादिनैव तदन्वयं लभेरन्नापूर्वीयत्वेन ।
 तस्य वीहिशास्त्रादिप्रवृत्तेः पूर्वमनवगमात् । ननु
 तर्हि वीहिशास्त्रादिप्रवृत्त्यनन्तरमेवावहननादीनां तद-
 न्वयो ऽस्तु । तथा च वीहिशास्त्राद्यवगतापूर्वीयत्वा-
 कारेण तेषां वीक्षाद्यन्वय उपपद्यते । यवशास्त्रस्या-
 प्यनैमित्तिकत्वेन वीहिशास्त्रसमकालप्रवृत्तिकतया य-
 वानामप्यपूर्वीयत्वेन क्रोडीकाराद्यवसाधारण्यमपि तेषां
 उपपद्यते । नैमित्तिकशास्त्राणां तु नित्यशास्त्रप्रवृ-
 त्त्यनन्तरभावित्वेन संस्काराणां नित्यान्वयवेलायां नैमि-
 त्तिकगतापूर्वीयत्वानवगत्या तत्साधारण्याभावश्चोपप-
 द्यते इति सर्वं समञ्जसमिति चेत् । एवं ह्यनैमित्तिक-
 त्वेन स्वशास्त्रवदेव वीहिशास्त्रसमकालं प्रवृत्तियोग्याना-
 मवहननादिशास्त्राणां यवसाधारण्यार्थमेव यवशास्त्रस्या-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १५७

पि प्रवृत्त्यनन्तरं प्रवृत्तिरभ्युपगम्यतइत्यायातम् । तथा
नित्यधर्माणां नैमित्तिकसाधारण्यार्थं नैमित्तिकशास्त्र-
स्यापि प्रवृत्त्यनन्तरं संस्कारवाक्यानां प्रवृत्तिरित्यपि कुतो
नाभ्युपगम्यते । वस्तुतस्तु व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिशास्त्रैर्मु-
ख्यानां व्रीह्यादीनामिव नीवारादिगतव्रीह्याद्यवयवानां
नापूर्वीयत्वं सिद्धति । व्रीहित्वादिजातिवाचिनां व्रीह्या-
दिशब्दानां तदवच्छिन्नव्रीह्यादिलक्षकत्वस्येव तदनव-
च्छिन्ननीवारादिगतव्रीह्यादिभावयोग्यावयवलक्षकत्व-
स्यासम्भवात् । किं तु व्रीहिशास्त्राद्यनुसारेण मुख्येष्वेव
व्रीह्यादिष्ववश्यमुपादातव्येषु नित्यमारब्धकाम्यं च कदा
चिद्व्रीह्याद्यलाभे ऽप्यवश्यमनुष्ठेयमिति प्रधानानुसारेण
यत्किञ्चिद्व्याच्चेपे च प्रसक्ते व्रीहित्वादिजात्यवच्छिन्नत्वे
ऽपि तदवच्छेद्यत्वयोग्यतया मुख्यसन्निकृष्टानां नीवारा-
दिगतव्रीह्यादिभावयोग्यावयवानां सम्भवे विप्रकृष्टद्रव्या-
न्तरोपादानायोगात्तएवोपादेया इत्येवंरूपोदात्तेपात्ते-
षामपूर्वीयत्वं सिद्धति । सोमाभावे तु भूयो ऽवयवलि-
प्सया सुसदृशाच्चेपे प्रसक्ते पूतीकोपादानमाच्चेपस्याप्यप-
वादकेन वचनान्तरेण सिद्धति । ततश्च यदि मुख्यशा-
स्त्रप्रवृत्त्यनन्तरमेव संस्कारशास्त्राणि प्रवर्त्तेरंस्तदामुख्या-
भावे निमित्ते सत्याच्चेपवचनान्तरावगम्यापूर्वीयभावानां
प्रतिनिधीनामुपदेशतः संस्कारान्वयो न सिद्धेदिति त-
त्सिद्ध्यर्थं मुख्यशास्त्रप्रवृत्त्यनन्तरभाविनामाच्चेपवचनान्त-
राणामपि प्रवृत्तिमपेक्ष्यैव संस्कारशास्त्रप्रवृत्तिरेष्टव्या ।
तथा सति नैमित्तिकानामपि नित्यसामानविध्यमपि
निवारयितुं न शक्यते । नन्वेवं सत्यपूर्वीयत्वलक्षणापत्ते

नैमित्तिकानां नित्यसामानविध्यं स्यादिति दूषणमिव
 मुख्यार्थविवक्षापक्षे प्रतिनिधीनां मुख्यसामानविध्यं न
 स्यादिति दूषणमापतेत् व्रीहिसोमादिविधायकशास्त्र-
 स्थितानामिव तत्संस्कारविधायकशास्त्रस्थितानामपि व्री-
 हिसोमादिशब्दानां मुख्यमात्रपरत्वेन प्रतिनिधिसाधा-
 रण्यभावादिति चेत् । उच्यते । व्रीहिसोमादिसंस्काराणां
 द्वितीयाश्रुत्यादिभिर्व्रीह्याद्वयर्थत्वेनावगम्यमानानां प्रकर-
 णलभ्यतत्तदधिकारापूर्वार्थत्वस्य व्रीह्यादिद्वारैव निर्वह-
 णीयत्वादपूर्वसाधनेतरव्रीह्यादीनां च तत्र द्वारत्वायो-
 गात् । अपूर्वसाधनव्रीह्यादिगवेषणायां व्रीहिभिर्यजेत सो-
 मेन यजेतेत्यादिशास्त्रैर्व्रीह्यादय इव न्यायेन वचनान्त-
 रेण च नौवारपूतिकादिगतव्रीहिसोमादिभावयोग्याव-
 यवा अपि तत्साधनत्वेनावगम्यन्तइति तेषामपि सं-
 स्कारान्वयितया द्वारत्वनिर्वाहाय संस्कारवाक्यगतव्री-
 ह्यादिशब्दानां व्रीहित्वादिजातिवाचिनां साक्षात्तत्तद-
 वच्छिन्नव्यक्तिमात्रलक्षणापह्वाय साक्षात्परम्परया त-
 दवच्छेद्यत्वयोग्यमात्रे लक्षणा कल्प्यते नौवारादिगतव्री-
 हिभावादियोग्यावयवाश्च व्रीह्यादिगतावयवा इव व्रीह्या-
 दिव्यक्तिद्वारा तदवयवत्वयोग्या एवेति प्रतिनिधीनां
 मुख्यसामानविध्ये न का चिदनुपपत्तिः । यद्यपि प्रथ-
 मोपस्थितव्रीह्यादिव्यक्तिद्वारैव संस्काराणामधिकारापू-
 र्वार्थत्वं निर्वहति तथापि पश्चादपि न्यायादिनापूर्वसाध-
 नत्वेनावगम्यमानानां नौवारादिगतव्रीहिभावादियो-
 ग्यावयवानामवहननादिनियमे सञ्चयव्यनियमस्यान्या-
 यत्वादवहननादिनियमाकाङ्क्षायां तत्साधारणलक्षणा-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १५६

या तेषामपि संस्कारान्वयः कल्प्यते । तथा प्रथमप्रवृ-
त्तोपदेशलब्धप्रकृत्यन्वयनिराकाङ्क्षाणां प्रयाजादीनां सौ-
र्यचर्वाद्याकाङ्क्षानुसारात्प्राप्त्येनातिदेशेन तदन्वयो
ऽपि कल्प्यते । नचैवं यवफलचमसाद्याकाङ्क्षानुसारात्त-
त्साधारणलक्षणा व्रीहिसोमादिसंस्काराणां तदन्वयो
ऽपि कल्प्यः स्यादिति वाच्यम् । व्रीहिसोमादिशब्दानां
नीवारपूतीकादिगतव्रीहिसोमाद्यवयवेष्विव या फलच-
मसादिलक्षणा हेतोः प्रसिद्धसंबन्धस्याभावात् यथा कथं
चिदप्रसिद्धेन संबन्धेन लक्षणाकल्पनादनियतैर्लोकसिद्धा-
वहनननखविदलनादिभिस्तदाकाङ्क्षापूरणस्यैव युक्तत्वा-
त् । अत एव “तस्मिन् सौदान्ते प्रतितिष्ठ व्रीहौणां मेघः
सुमनस्यमान” इति पुरोडाशप्रतिष्ठापनमन्त्रगतव्रीहिप-
दस्य व्रीहिप्रतिनिधिकृतपुरोडाशेषु लक्षणा हेतोः प्रसि-
द्धसंबन्धस्य सत्त्वात्तस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिर्न तु यवमयपुरो-
डाश इति तस्मिन्ननुष्ठेयार्थप्रकाशनमनियतेन लौकि-
कोपायेनेत्यङ्गीकृतम् । “धान्यमसि धिनुहि देवानिति”
मन्त्रेण च सतुषट्त्रयवाचिनी धान्यशब्दस्य वितुषावस्थायां
प्रसिद्धसंबन्धसत्त्वेन लक्षणाया प्रवृत्तिमङ्गौकृत्य शाक्त्या-
नामयने तरसमयपुरोडाशेषु प्रसिद्धसंबन्धाभावान्नक्षणा
न सम्भवतीति मासमसीत्यूह एवोक्तः । प्रयाजादीना-
मपि प्रसिद्धदर्शपूर्णमाससंबन्धवत्सु सौर्यचर्वादिष्वेवा-
न्वयः कल्प्यते न तु तद्रहितेषु दर्विहोमादिष्वपि यथा
कथं चिदप्रसिद्धसादृश्यान्वेषणेन दर्विहोमादीनामिति
कर्त्तव्यताकाङ्क्षा त्वर्थलभ्यस्वरूपनिष्पादनादिनैव पूर्यते ।
तस्मादवहननादिवाक्यगतव्रीह्यादिशब्दानां व्रीह्यादि-

स्वरूपपरत्वपक्षे प्रतिनिधिर्नैमित्तिकयोः समानविध्या-
 सामानविध्यव्यवस्थापनं कथं चिन्मीमांसकरीत्योपप-
 द्यते । तेषामपूर्वीयत्वलक्षणापक्षे तु कथमपि सा नोपपद्यत
 इतिविशेषो विद्वद्भिः परिभावेनीयः । अपि च यदि व्री-
 हिषु विहितप्रोक्षणावहननमपूर्वीयत्वलक्षणाया यवेष्वपि
 स्यात्तदा पृष्ठस्तृत्यपूर्वीयसाधने रथन्तरे विहितं मील-
 नादिकं तदपूर्वसाधने बृहत्त्यपि प्रसज्येत । ननु रथन्तरे
 प्रस्तूयमाने संमीलयेत् बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा
 ध्यायेदिति संमीलनादिषु समुद्रध्यानादिषु रथन्तरबृह-
 त्निर्द्देशभेदान्मीलनादयो रथन्तरस्यैव धर्माः समुद्रध्या-
 नादयो धर्मा बृहत् एवेति धर्मव्यवस्था भवति । उक्तं च
 नवमे सूत्रकृता निर्द्देशाद्यवतिष्ठेरन्निति न तथेह व्रीही-
 णां यवानां च व्यवस्थया धर्मविधानमस्ति येन व्रीहिधर्मा
 यवेषु न स्युरित्येति चेत् । मैवम् । निर्द्देशभेदे सत्यपि
 तत्रापूर्वीयत्वलक्षणावश्यंभावेन मीलनसमुद्रध्यानादि-
 धर्मसांकर्यस्य प्रतिक्षेपमशक्यत्वात्, तत्र निर्द्देशभेदस्वा-
 रस्यनिर्वाहार्थमपूर्वीयत्वलक्षणां विनापि धर्मविधानो-
 पपादने तथैव प्रोक्षणादिविधानस्याप्युपपादनसम्भवेन
 व्रीहिपदानां मुखगार्थत्वागयोगात् । न चापूर्वीयत्वल-
 क्षणायां सत्यामपि निर्द्देशभेदनिर्वाहार्थं रथन्तरत्वादि-
 कमपि विवक्षितं शक्यम् । वाक्यभेदावहस्य विशिष्टा-
 नुवाददोषस्यावश्यपरिहरणीयत्वात् । स्यादेतदग्नये
 च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये
 च प्रातर्जुहोतीति निर्द्देशभेदादेव सायंप्रातर्होमयोरग्नि-
 सूर्यव्यवस्था दृष्टा न हि तत्र होमयोः सायंप्रातर्विशेषणो

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाल्लोपसमाधाने । १६१

विवक्षितं शक्यं विशिष्टानुवाददोषापत्तेः । न च सायं-
प्रातःशब्दाभ्यां लक्षितयोर्होमयोस्तन्नाग्निसूर्यविधानं जु-
होतीति तल्लक्षितहोमानुवादमात्रं नोद्देश्यसमर्पकम् ।
तथा च सायंप्रातःशब्दौ स्वार्थसंबन्धिनोरेव होमयोर्ल-
क्षकौ भवतो न तु होमान्तरयोरिति नाग्निसूर्ययोर-
व्यवस्थाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सायंप्रातःकालयोरैकस्यैव
होमस्याभ्यस्यमानतया होमभेदाभावेन सायंप्रातःका-
लोपलक्षितस्याग्निहोत्रहोमस्य प्रातःसायंकालयोरप्य-
नपायितया ऽनपायो हि कालस्य लक्षणं हि पुरोडा-
शावितिग्यायादापततो ऽग्निसूर्यसांकर्यस्यानिवार्यत्वा-
त् । सायंप्रातःकालविशिष्टहोमलक्षणायामपूर्वीयव्री-
हिलक्षणाथामिव विशिष्टानुवाददोषापत्तेः । तस्मान्नि-
र्द्देशभेदमात्रमेवावलम्ब्य तत्र व्यवस्थोपपादनीया एवमि-
हापि भविष्यतीति चेन्मैवम् । न ह्यग्निसूर्यवाक्ययोरग्नि-
सूर्यविधानं तत्र प्रजापतेरेव विधेयत्वात् । “अग्निर्ज्यो-
तिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे”ति सायं जुहोति “सूर्यो ज्योतिर्ज्यो-
तिः सूर्यः स्वाहे”ति प्रातरिति वचनविनियुक्तमन्त्रवर्णप्रा-
प्ताग्निसूर्यानुवादेन प्रजापतिमात्रविधाने सम्भवति तयो-
रप्यत्रैव विधानस्वीकारे गौरवात् । तथा च प्रजापतेः
कालद्वये ऽपि सत्त्वेनाग्निसूर्ययत्कालव्यवस्थानपेक्षणान्नि-
र्द्देशभेदेन व्यवस्थायां नेदमुदाहरणम् । न च वाच्यं हो-
ममात्रानुवादेन प्रजापतेरेकस्यैवात्र विधेयत्वे वाक्यद्वयं
व्यर्थमिति । अग्निवाक्येन प्रजापतिविधाने तत्रत्याग्नि-
सायंपदयोरग्निसायंकालसंबन्धेन प्रजातिस्तुत्यर्थताव-
त्सूर्यवाक्यस्यापि सूर्यप्रातःकालसंबन्धेन तत्स्तुत्यर्थतोप-

पक्षेः । एवमपि सूर्यवाक्यमर्थवादरूपमनर्थकप्रायं स्या-
दिति चेत् । न । अग्निसूर्यवाक्याभ्यां सायंप्रातर्हीमयो-
र्व्यवस्थया ऽग्निसूर्यविधाने ऽग्निसूर्यमन्त्रौ लिङ्गादेव सायं-
प्रातःकालयोर्व्यवतिष्ठेते इति तद्व्यवस्थापकवचनयोरन-
पेक्षणात्तयोरुभयोरप्यर्थवादो वेति मन्त्राधिकरणसूत्रो-
क्तरीत्यार्थवादताया वक्तव्यत्वेन तदपेक्षयाग्निसूर्यवाक्य-
योरन्यतरस्यार्थवादताभ्युपगमस्यैव युक्ततरत्वात् । न च
वाच्यमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्येव सायं होतव्यं
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातरिति मिश्रलि-
ङ्गविधिपर्युदस्तयोः शुद्धलिङ्गमन्त्रयोः प्रतिप्रसवार्थं तद्वि-
धायकवचनद्वयमिति अग्निवाक्येनाग्नेः सायं होमे सूर्यस्य
प्रातर्हीमे च व्यवस्थया विधाने सति शुद्धलिङ्गवचनद्व-
यमेव सायंप्रातर्हीमयोर्लिङ्गाद्व्यवस्थया प्राप्नोति न तु
मिश्रलिङ्गवचनद्वयं लिङ्गाविशेषादित्यपेक्षिततद्व्यवस्थार्थ-
त्वेन सप्रयोजनस्य मिश्रलिङ्गविधिद्वयस्यानपेक्षिते
ऽग्निहोत्रप्रकरणस्मादावगततदङ्गभावस्य शुद्धलिङ्गम-
न्त्रद्वयस्य पर्युदासे व्यापाराभावे तत्प्रतिप्रसवानपेक्षणात् ।
एवं तर्हि मिश्रलिङ्गमन्त्रविधिद्वयं शुद्धलिङ्गमन्त्रविधि-
द्वयं च तत्रोदाहरणं स्यादिति चेत् मैवम् । तेषां मन्त्राणां
स्वाहाकारलिङ्गेन होमाङ्गतयाऽवगतानाम् आज्यभाग-
क्रमास्मातानां याज्यानुवाक्यानामिव केवलं कालयोरेव
व्यवस्थापनस्यापेक्षितत्वेन तस्माद्वार्चनी पौर्णमास्यामनू-
च्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति वत् मिश्रलिङ्गशुद्ध-
लिङ्गमन्त्रविधीनां तत्तत्कालसंबन्धमात्रपरतया तत्
एव मन्त्रलिङ्गव्यवस्थासिद्धेः । तस्माद्विशिष्टानुवादान-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १६३

पेक्षाया व्यवस्थाया निर्देशभेदमात्रात्सिद्धौ नेदमायुदा-
हरणम् । ननु निर्देशभेदमात्राद्यवस्था सिद्धासम्भवे ऽपि
अपूर्वभेदात् बृहद्रथन्तरधर्माणां व्यवस्था सिध्येत् अपू-
र्वभेदश्च बृहत्पृष्ठं भवतीत्यन्तरं पृष्ठं भवतीत्युत्पत्तिवा-
क्यभेदेन शूरत्वचिबत्वादिस्तुतिप्रकारभेदेन च बृहद्रथन्त-
रसाधनकपृष्ठस्तोत्रभेदसत्त्वात् अपूर्वसाधनकर्मभेदे सत्य-
पूर्वभेदावश्यम्भावात् । नचैवं सत्यदृष्टार्थयोर्बृहद्रथन्तरपृ-
ष्ठयोः प्रयाजादिवत्समुच्चयापत्तिः । वचनबलाद्विकल्पोप-
पत्तेरिति चेत् मैवम् । पृष्ठैः स्तुवतइत्येतदेव माहेन्द्रादी-
नां चतुर्णां स्तोत्राणामुत्पत्तिवाक्यं बृहद्रथन्तरवाक्यद्वयं तु
माहेन्द्रस्तोत्रे साधनमात्रविधायकमित्युपपत्तौ विशिष्ट-
विधिगौरवस्य माहेन्द्रस्तोत्रतदपूर्वभेदकल्पनागौरवस्य
चाभ्युपगन्तुमयुक्तत्वात् । ननु पृष्ठैः स्तुवतइत्येतदुत्पत्ति-
वाक्यमङ्गीकृत्य माहेन्द्रादीनां चतुर्णां स्तोत्राणां षष्ठ-
शब्दवाच्यत्वमुच्यतइति चेत्प्रकृतौ षष्ठबहुत्वं नास्तीति
स्नाप्तमिकसूत्रभाष्यविरोधः प्रसज्येत । अतो बृहद्रथ-
न्तरवाक्यद्वयमेवोत्पत्तिवाक्यं तदुत्पन्नं वचनवशाद्विक-
ल्पितं स्तोत्रद्वयमेव पृष्ठशब्दवाच्यमित्यङ्गीकर्तव्यम् । पृ-
ष्ठैः स्तुवतइति मैवावरुणस्तोत्रादिसाधारण्येन प्रयोगा-
च्छ्रिवदजहल्लक्षणानुवादरूप इति चोपपादनौघमि-
ति चेत् मैवम् । यथा खल्वाज्यैः पञ्चदशान्याज्यानि प-
ञ्चदशं होतुराज्यं सप्तदशं मैवावरुणस्यैकविंशं ब्राह्मणा-
च्छंसिनः पञ्चदशमच्छावाकस्येत्यादिप्रयोगाद्विहिःपवंमा-
नानन्तरभावीनि चत्वार्यपि स्तोत्राण्यज्यशब्दवाच्यानि
एवं षष्ठैः स्तुवते सप्तदशानि पृष्ठानि एकविंशं होतुः पृष्ठं

विणवं मैत्रावरुणस्य सप्तदशं ब्राह्मणाच्छंसिनः पञ्चदश-
मच्छावाकस्येत्यादिप्रयोगान्माध्यंदिनपवमानानन्तरभा-
वीनि चत्वार्यपि स्तोत्राणि पृष्ठशब्दवाच्यानि । क्व चित्क्व
चित्क्वश्वरयन्तरं पृष्ठं सदोविंशायं ब्रह्मसामेत्यादौ होतुः
पृष्ठे विशिष्टपृष्ठशब्दप्रयोगस्तु धने द्रव्यशब्दप्रयोगवत् अ-
र्जुने पार्थशब्दप्रयोगवदापो वा क्रत्वियमार्च्छन्तासां वायुः
पृष्ठे व्यवर्त्ततेत्यादिश्रुतौ पृष्ठशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन
विवक्षितामपां पृष्ठादुत्पत्तिमव्यवहितां वामदेवो वा-
मदेव्यादुत्पन्नत्वेन व्यवहितां रथन्तरादिषु प्रदर्श्यापि त-
दनन्तरं पिता वै वामदेव्यं पुत्राः पृष्ठानौति रथन्तरादि-
ष्वेव पृष्ठशब्दप्रयोगवच्च निरूढिवशादितिकल्पनौचित्येन
पृष्ठैः स्तुवतइतिश्रुतेरनुवादत्वलाक्षणिकत्वकल्पनस्य बृ-
हद्रथन्तरवाक्ययोर्विशिष्टविध्यादिकल्पनस्य चायुक्तत्वा-
त् । प्रकृतौ पृष्ठबहुत्वं नास्तीति साम्प्रतिकव्यवहार-
स्य विश्वजिति विधानयोग्यं चोदकप्राप्तं पृष्ठबहुत्वं ना-
स्तीत्येवमर्थतोपपत्तेः । अत एव तत्र ज्योतिष्टोमिकपृ-
ष्ठचतुष्टयस्य चोदकप्राप्तस्यानुवादे वैयर्थ्यमपि ग्रन्थकारै-
र्दर्शितं वैयर्थ्यमप्यविगणयन्तं प्रतिरथन्तरं पवमाने कुर्या-
त् आर्भवे बृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं
ब्रह्मसाम शाकलं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसामेति
षाडहिकपृष्ठविधित्वज्ञापकलिङ्गविरोधो ऽपि सूत्रकारे-
णा दर्शितः । ननु पृष्ठस्तोत्रमेदाभावे विकल्पवचनवैयर्थ्यं
स्यात् । बृहद्रथन्तरवाक्ययोरेकस्मिन्पृष्ठे बृहद्रथन्तरमा-
त्रविधायकतायां तयोरक्षराभिव्यक्तिरूपदृष्टप्रयोजननि-
र्वर्त्तने परस्परनिरपेक्षयोर्न्याय्यत एव विकल्पप्राप्तेः, वि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १६५

कल्पवचनं च बृहद्रथन्तरं वा पृष्ठं कार्यमित्येवहूपमस्ति
इति ग्रन्थकारा व्यवहरन्ति । अतस्तत्सार्थकत्वाय बृहद्र-
थन्तरवाक्यद्वयविधेयं पृष्ठद्वयमङ्गीकर्तव्यमिति तदपूर्व-
भेदो ऽवश्यम्भावीति चेत् । मैवम् । पृष्ठैः स्तुवत इति वि-
हितेषु स्तोत्रेषु रथन्तरबृहद्वामदेव्यनौधसकालेशानां प-
ञ्चानां साम्नासुपदेशात्पृष्ठैः स्तुवत इत्यत्र पञ्चस्तोत्राणि
विहितानीति शङ्कावारणार्थमेकस्मिन्नेव प्राथमिके पृष्ठ-
स्तोत्रे बृहद्रथन्तरयोर्विकल्प इति वचनस्यापेक्षितत्वात्
द्वादशस्तोत्राणि द्वादशशस्त्राणि तस्य नवतिशतं स्तोत्री-
त्या इत्यादिलिङ्गादधिकस्तोत्रसङ्गावशङ्कानिराकरणा-
सम्भवे ऽप्यधिकसामानानादवश्यं यत्र क्वचित्कल्पनीयस्य
विकल्पस्य बृहद्रथन्तरयोरेव नियमार्थतया वचनस्यार्थ-
वत्त्वोपपत्तेः । अन्यथा बृहद्रथन्तरवाक्यविधेयपृष्ठद्वया-
व्युपगमे ऽपि ङ्क्तलिङ्गादेव तत्समुच्चयनिराकरणसम्भ-
वेन विकल्पवचनवैयर्थ्योपपत्तेरपरिहार्यत्वात् । तस्मादप्र-
माणको बृहद्रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रापूर्वभेदः । ननु तथापि
बृहद्रथन्तरगतस्तोत्रापूर्वभेदो ऽस्त्येव स्तोत्रादृगक्षराभि-
व्यक्तिरूपदृष्टफलाभावाददृष्टार्थाः । ततश्च स्तोत्रापूर्वभे-
दादेव धर्माणां व्यवस्था सिध्येदिति चेन्मैवम् । धर्माणां
बृहद्रथन्तरशब्दवाच्यक्षरगक्षराभिव्यञ्जकगीत्यर्थत्वेन तेषां
सुक्तहूपगीत्यङ्गस्तोत्रानां च गुणानां च परार्थत्वादस-
म्भः समत्वाख्यादिति न्यायेनाङ्गाङ्गिभावाभावात् ।
तेषां साक्षाद्बृहद्रथन्तरान्वयसम्भवेनासौकहायनौन्याय-
सम्भ्यपार्ष्णिक्स्तोत्रान्वयकल्पनस्याप्यनपेक्षणात् । न च
स्तोत्रानामपूर्वार्थकल्पनमपि युक्तम् । तेषां गीतिकालप-

रिच्छेदहृपट्टप्रथोजनसम्भवात् । ननु मामूटपूर्वभेदाह-
 मीणां व्यवस्था स्तुतिप्रकारभेदात् भविष्यति चित्तत्वा-
 दिप्रकारिका हि बृहत्साध्या स्तुतिः रथन्तरसाध्या तु
 शूरत्वादिप्रकारिका । सत्त्वं नञ्चिववञ्चहस्तधृष्णया अभि-
 त्वा शूर नोनुम इत्याद्युगनुरोधादिति चेन्मैवम् । स्तुतिप्र-
 कारभेदसत्त्वे ऽपि धर्मविधिषु बृहद्रथन्तरपदयोरपूर्वमा-
 धनत्वलक्षणाभ्युपगमे बृहत्साध्यं पृष्ठस्तोत्रापूर्वं प्रतिसा-
 धनत्वस्य रथन्तरे रथन्तरसाध्यन्तर्द्वयं प्रतिसाधनत्वस्य
 बृहति चाविशिष्टत्वेन धर्मसांकर्यस्यानिवार्यत्वात् । तत्त-
 द्धर्मविधौ चित्तत्वशूरत्वादिप्रकारकस्तुतिजन्यापूर्वसाधन-
 त्वविवक्षायां विशिष्टानुषाददोषापत्तेः । चित्तत्वशूरत्वादि-
 प्रकारकस्तुत्योः पुनानः सोम धारयेदित्यादिरथन्तराह-
 टकण्वरथन्तरादिष्वभावेन तेषु बृहद्रथन्तरधर्मातिदेशा-
 भावहृपदोषप्रसङ्गाच्च । न चेष्टापत्तिः । अप्राकृते तद्विका-
 रविरोधाद्वावतिष्ठेरन्निति नावमिकाधिकरणे भाष्यकृता
 कण्वरथन्तरे समुच्चितबृहद्रथन्तरधर्मप्राप्तेर्वार्तिककृता
 च विकल्पिततद्धर्मप्राप्तेर्व्यवस्थापितत्वात् । ननु तत्र ना-
 वमिके कण्वरथन्तराधिकरणे भाष्यकारसिद्धान्तितां स-
 मुच्चितधर्मप्राप्तिमुच्चैर्गेयमिति बृहद्धर्मस्य नोच्चैर्गेयमिति र-
 न्तरधर्मस्य च विरोधात्समुच्चयो न सम्भवतीति हि प्र-
 तिज्ञिष्य वार्तिककारो विकल्पितधर्मप्राप्तिं सिद्धान्त-
 यामास, तथैव प्रकृतावपि बृहद्रथन्तरधर्माणां व्यवस्था
 भविष्यति प्रकृतावपि उच्चैस्त्वतदभावयोर्मैतनामन्भवस्य
 तुल्यत्वादिति चेत् । न । अपूर्वीयत्वलक्षणाया धर्माणां
 साधारण्ये सत्यतिरात्रषोडशियहृतदभावयोरिवाधाने

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १६७

सामगानतदभावयोरिव च ब्रह्मति रथन्तरे चोच्चैस्त्वत-
दभावयोर्वैकल्पिकत्वाङ्गीकारेण समाधातुमुचितत्वा-
त् कण्वरथन्तराधिकरणे तु वार्त्तिककृता विरोधो मू-
लयुक्तित्वेन नोक्तः किं तु तद्विकारादितिहेतुरैव । तस्य
चायमर्थः ज्योतिष्टोमविकारो हि वैश्यस्तोमः तत्र प्रकृ-
तिवदेव बृहद्द्रथन्तरसामहयस्य विकल्पेन प्राप्तौ तदुभ-
यकार्ये विधीयमानतया तदुभयस्थानापन्नं कण्वरथन्तरं
एकस्मिन्नेव प्रयोगे तदुभयस्थानापन्नं न भवति । तस्य
प्रयोगभेदेनैव प्राप्तेः, किं त्वेकस्मिन्प्रयोगे बृहत्स्थानाप-
न्नं, प्रयोगान्तरे रथन्तरस्थानापन्नं च भवति, अतः प्र-
योगभेदेनैव तस्य तदुभयधर्मग्राहित्वमिति । विरोधस्त्व-
भ्युच्चयत्वेन सूत्रवार्त्तिकयोरुक्तः । तस्माद्बृहद्द्रथन्तरपृष्ठ-
स्तोत्रापूर्वभेदाभ्युपगमस्य गौरवपराहतत्वात्स्तोभापूर्वा-
णामपूर्वीयत्वलक्षणायाप्रवेशात्स्तुतिप्रकारभेदस्योच्चै-
र्गेयत्वादिधर्मविरोधस्य चापूर्वीयत्वलक्षणापतितमील-
नसमृद्ध्यानादिसङ्करनिवारणाक्षमत्वाच्चापूर्वीयत्वलक्ष-
णां परित्यज्यैव धर्मव्यवस्थोपपादनीया । तद्वदिहाप्यपू-
र्वीयत्वलक्षणा परित्यक्तव्येति भावः । एवमपूर्वनियम-
विष्णुदाहरणयोरपूर्वीयत्वलक्षणाया यवसाधारण्याभ्यु-
पगमः प्रतिक्षिप्त इदानीं परिसंख्योदाहरणे त्रैदोष्याभा-
वसमर्थनमाक्षिपति ।

मन्त्रेणाश्वस्य रज्जोर्ग्रहणविधि-

फलं मन्त्रबाधोऽन्यरज्जौ त्रैदो-

ष्यं प्राप्तवाधे प्रसरणमयते न
 त्विहेत्यप्ययुक्तम् । आग्नेयी-
 न्यायतस्तामपि पुनरुपयत्केन
 मन्त्री निवार्यः त्रैदोष्यं चा-
 ज्यकार्यान्तरमुखपरिसंख्यासु
 केनोपपाद्यम् ॥ ३० ॥

स्वार्थत्यागः परार्थग्रहणं प्राप्तवाध इति परिसंख्यासु
 प्रसिद्धं दोषत्रयं अप्राप्तपरिसंख्यासु न भवति, किं तु प्रा-
 प्तपरिसंख्यास्थिति मीमांसकप्रवादः, यथेयमागृह्यन् रश-
 नाभ्यतस्तेत्यश्वामिधानीमादत्त इति तावदप्राप्तपरिसंख्या
 अनया प्रत्यक्षया श्रुत्या मन्त्रस्याश्वरशनायां भटिति
 विनियोगे कृते सति तावता मन्त्रान्नानस्य चरितार्थत-
 या अश्वगर्दभरशनासाधारणविनियोजकश्रुतिकल्पकस्य
 लिङ्गस्याप्रवृत्त्या फलतो मन्त्रस्य गर्दभरशनातो व्याट-
 तिलाभात् । ततश्चानेन विधिना मन्त्रस्याश्वरशनायां
 विनियोगरूपः स्वार्थो न त्यक्तव्यः, तद्विधानात्प्राप्तप्रवृत्तेः ।
 तस्य गर्दभरशनातो व्याट्तिरूपः परार्थश्च न ग्राह्यः । अ-
 र्थास्तस्यै तत्र शब्दव्यापारानपेक्षणात् । प्राप्तं च किं
 चिन्न बाधितव्यं प्रत्यक्षश्रुतेः प्राग्गर्दभरशनासाधारणवि-
 नियोजकलिङ्गाप्रवृत्तेः । एतादृशेषूदाहरणेषु निर्दो-
 षा परिसंख्या प्रवर्तते । प्रवृत्तितं चैतद्वार्तिककारैः ।

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १६६

सामान्यप्रापणाशङ्का वाक्याद्यवानुमानिकात् ।

श्रुत्या प्राप्तिर्विशेषे च परिसंख्या तदाश्रया ॥

निर्दोषत्वं हि तत्रास्या विधाने सति लभ्यते ।

रूपप्रकरणद्वारा श्रुतिर्यावत्तु कल्प्यते ॥

तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विधिः शीघ्रं समाप्यते ।

अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः ॥

परिसंख्याफलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुतेः ।

अश्वश्रुत्यैव शीघ्रत्वान्मन्त्रो प्राग्विहिते सति ॥

निराकाङ्क्षोक्ततास्त्राये तथा प्रकरणिन्यपि ।

लिङ्गप्रकरणद्वारा श्रुतिर्नैवाभिधीयते ॥

तस्यामप्रमितायाञ्च मन्त्रप्राप्तिर्न गर्दमे ।

सो ऽयमाभागको लोके यदश्वेन हृतं पुरा ॥

तत्पश्चात् गर्दभः प्राप्तुं केनोपायेन शक्नुयात् ।

प्रयोजनं विधेः किं स्यात् अस्येति तु निरूपणे ॥

न गर्दभाभिधानीतः फलमन्यन्निवर्त्तनात् ।

यद्यश्वरशनाप्राप्तिं केवलासानुमानिकीम् ॥

प्रत्यक्षश्रुतिवत्कुर्यात्ततः सा स्यादनर्थिका ।

लिङ्गानुमितया श्रुत्या प्राप्नुयाद्रशनाद्वये ॥

समाप्राप्तयेत्येवं प्रत्यक्षा त्वरते श्रुतिः ।

इति प्राप्तपरिसंख्यायां त्रिदोषत्वनियमश्च वार्त्तिक-
कारैरत्रैषोदाहरणे स्थित्वा व्यतिरेकमुखेन प्रदर्शितः ।

यद्यस्य विनियुक्तस्य प्रत्यक्षा स्यात्पुनः श्रुतिः ।

ततश्च परिसंख्यानात्प्रसज्येत त्रिदोषता ॥

यदि तु प्रतिबद्धत्वात्सामान्यविनियोगशतम् ।

नैवास्ति श्रुतिरत्रेति न प्राप्नोति त्रिदोषता ॥

इतिषोडश्युत्तर इत्येतत्प्राप्तपरिसंख्योदाहरणम् । अत्र हि स्वार्थबोधनं नापेक्षितम् अङ्गिरसां द्विरात्रस्योत्तरे ऽह-
नि षोडशिग्रहनियमरूपस्य तदर्थस्योत्तरे ऽहन् द्विरात्रस्य
गृह्यतइति द्विरात्रमात्रस्योत्तरे ऽहनि तन्नियमं बोधयता
प्रत्यक्षशास्त्रेण प्राप्तत्वात्तस्य द्विरात्रान्तरेभ्यो निवृत्तेर्बोधनं
त्वपेक्षितं सामान्यशास्त्रेण द्विरात्रमात्रे प्राप्तस्य तस्य नि-
वर्त्तकशास्त्रं विना विशिष्य क्व चिद् द्विरात्रे संबन्धबोध-
नमात्रेण द्विरात्रान्तरेभ्यो निवृत्त्यलाभात्, अतः षोडश्यु-
त्तर इत्यनेनाङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिग्रहनियमरूपः स्वा-
र्थः परित्यक्तव्यः । द्विरात्रान्तरेभ्यस्तन्निवृत्तिरूपः परार्थश्च
परिगृहीतव्यः । द्विरात्रान्तरेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्तञ्च
षोडशिग्रहनियमो बाधितव्य इति दोषत्रयमनिवार्यम् ।
अत एव परिसंख्यासूत्रे रशनादानमन्त्रपरिसंख्यामङ्गी-
कृतवता ऽपि भाष्यकारेण षोडश्युत्तरइत्यत्र वृत्तिकारा-
भिमतता परिसंख्या दोषत्रयापत्त्या दशमे प्रतिक्षिप्ता
इत्थं सिद्धान्तसंप्रतिपन्ना प्राप्ताप्राप्तपरिसंख्ययोस्त्वैदो-
ष्यतदभावव्यवस्थेहाक्षिप्यते । अप्राप्तपरिसंख्योदाहरणे
वैदोष्यं न प्रसज्यतइति तावदनुपपन्नम्, अश्वरशनायां
विनियोगेन मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वे ऽपि गर्दभरशनाया
मन्त्राकाङ्क्षया तत्रापि मन्त्रसंबन्धस्य निवर्त्तकं शास्त्रं
विना वारयितुमशक्यत्वात् दृष्टं ह्यग्न आयाहि वीतय इ-
त्यादीनां ज्योतिष्टोमप्रकरणस्मृतानामाग्नेयीनाम्बुचां
स्तावादिषु विनियोगेन निराकाङ्क्षत्वे ऽपि आग्नेय्याग्नौ-
ध्रमुपतिष्ठत इति विहितस्याग्नीध्रोपस्थानस्याग्नेय्याका-
ङ्क्षया तत्संबन्धः । न च गर्दभरशनाग्रहणानुष्ठानं ध्यानी-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १७१

पट्टवचनादिनापि सम्भवन्न मन्त्राकाङ्क्षमिति धाच्यम् ।
आग्नीध्रोपस्थानमध्यप्रकरणाम्नातयत्किञ्चिदाग्नेयीसंब-
न्धेन सम्भवन्न प्रकृताग्नेय्याकाङ्क्षमिति वक्तुं शक्यत्वात् ।
अथोच्चेताग्नेय्याग्नीधमित्यत्राग्नेयीशब्दस्याप्रकृताग्ने-
यीपरत्वे तस्याः क्रत्वपूर्वसंबन्धे तद्वारभूताग्नीध्रोपस्था-
नसंबन्धे च विधिव्यापारः कल्पनीय इति गौरवम् । प्र-
कृताग्नेयीपरत्वे तु तस्याः क्रत्वपूर्वसंबन्धस्य क्लृप्तत्वा-
दाग्नीध्रोपस्थानसंबन्धमात्रे विधिव्यापारः कल्पनीय
इति लाघवमस्ति । अतो लाघवानुसारादाग्नेयीशब्दो
निराकाङ्क्षमपि प्राकृतामेवाग्नेयीं गृह्णातीति कल्प्यत
इति । एवं तर्हि गर्हभरशनाग्रहणे तत्तत्पुरुषमुद्याच्छि-
प्तध्यानाद्यनियतानेकोपायग्रहणे गौरवाच्चाघवानुसारे-
ण निराकाङ्क्षमपि मन्त्ररूपम् एकमेवोपायं लिङ्गसमर्पि-
तं गर्हभरशनापि गृह्णातीति तुल्यम् । अत एव वैकृतः
सौर्यादिविधिः प्रकृतिद्रव्यतदवघातादिजन्योपकाराका-
ङ्क्षः सन्ननियतयत्किञ्चित्प्रकृतिद्रव्ययत्किञ्चित्तुषविमो-
कादिसाधनजन्योपकारग्रहणेन निराकाङ्क्षौ कर्तुं
शक्योऽपि नियमे सम्भवत्यनियमगौरवमयुक्तमिति दा-
र्शण्यौर्मासिकमितिकर्तव्यताकलापं दर्शपूर्णमासापूर्व-
संबन्धेन निराकाङ्क्षमपि स्वप्रकरणाम्नानेन क्लृप्तस्वा-
पूर्वसंबन्धमपि गृह्णातीत्यङ्गीक्रियते । तस्मादश्वाभिधा-
न्यादानवाक्यं स्वार्थपरत्वे तस्यान्यतः प्राप्तिसम्भवं ग-
र्हभरशनातो मन्त्रनिवृत्तिमेव स्वप्रवृत्तिफलं चालोच्य
स्वार्थविधानपरत्वे तत्फलं लम्बयितुं न शक्यतएवेत्येत-
दप्यालोच्य विलम्बितप्रवृत्तिकेनापि लिङ्गेन कर्तव्यं सा-

मान्यविनियोगं परीक्ष्य ततो विधिरूपमर्थं परित्यज्य
 प्राप्तनिषेधरूपमर्थं गृह्णातीत्येव वक्तव्यम् । अतः कथ-
 मिहापि वैदोष्यं नापद्यते यद्युच्येतान्यतः सम्भवत्प्राप्ति-
 कस्याश्वरशनायां मन्त्रविनियोगस्य विधिरनर्थकः सन्
 गर्दभरशनातस्तस्य निवृत्तिं ज्ञापयेदिति । एवं तर्हि
 षोडशयुत्तर इत्यत्रापि तथैव द्विरात्रान्तरेभ्यः षोडशि-
 ग्रहनियमनिवृत्तिज्ञापनं भविष्यतीति तत्रापि वैदोष्यं
 नापद्यतइति स्यात् । तस्माद्वाक्यस्य स्वार्थपरतायामा-
 नर्थक्ये सति तन्मात्रेणाभिमतार्थान्तरालाभात्तत्र वा-
 क्यस्यैव स्वार्थं विहायाभिमतेऽर्थान्तरे प्रवृत्तिरेष्ट्येति
 नियममाहुत्यैव षोडशयुत्तर इत्यत्र वैदोष्यमापादनीयं,
 तथा सति तथैवात्रापि तदापत्तिर्निवारयितुं न शक्यते ।
 नचैवं सत्त्वन्यलभ्यप्राप्तिनियमपरिसंख्याद्वारा तत्तदर्थ-
 प्राप्तिनियमपरिसंख्यानां लाभं प्राग्दर्शितान्युदाहर-
 णानि प्रत्युद्धृतानि स्युः । तदुदाहरणेष्वप्यन्यलभ्यं स्वार्थं
 विहायाभिमतार्थान्तरेषु शब्दवृत्तिप्रसङ्गादिति वाच्यम् ।
 येषु वाक्येष्वन्यलभ्यस्यापि स्वार्थस्य प्रतिपादनएवाभि-
 मतार्थप्राप्त्यादिकं लभ्यते न त्वन्यथा तथाभूतवाक्याना-
 मिव तदुदाहरणत्वात् । तथाभूतानामेव सांग्रहण्यादि-
 वाक्यानां प्रागुदाहृतत्वात् । तस्मादप्राप्तपरिसंख्योदाह-
 रणे वैदोष्यं नापद्यतइति तावदनुपपन्नम् । तदुदाह-
 रणे अप्राप्तपरिसंख्यात्वस्यैवानुचितत्वात् । तथा प्राप्त-
 परिसंख्यायां वैदोष्यं नियतमित्येतदप्यनुपपन्नम् । य-
 ज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजिभ्यस्तदादुपभृति प्रयाजानुयाजिभ्य-
 स्तदित्यविशेषप्रवृत्तेन प्रत्यक्षशास्त्रेण सर्वेषां प्रयाजानां

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १७३

जौहवौपभृताज्यकार्यत्वप्राप्तावतिहायेडइत्याद्यौपभृता-
ज्यसमानयनकालविध्यधीनायां जौहवौपभृताजग्राभ्या-
मुपरितनप्रयाजद्वयप्राचीनप्रयाजद्वयपरिसंख्यायां प्राप-
णीयातिथ्ययोश्चोदकादविशेषिणौष्टिकाङ्गकलापप्राप्तौ-
शंखन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते इडान्तातिथ्या सन्ति-
ष्ठते इति शंखिडान्तोपरमविध्यधीनायां शंखिडोपरित-
नाङ्गपरिसंख्यायाम् अन्यस्यामष्ट्येवंविधायाम् अन्यवि-
ध्यर्थलभ्यप्राप्तपरिसंख्यायां त्रैदोष्यासंस्पर्शात् एवं सर्व-
विधीनां लक्षणाद्युदाहरणानि वा समञ्जसानीव प्र-
तिभान्ति ।

इति अपूर्वनियमविध्युदाहरणाक्षेपपूर्वपक्षः समाप्तः ।

एवमपूर्वविध्यादिलक्षणोदाहरणगणमाक्षिप्य प्रदर्शितेषुपि केचिदाक्षेपाः शास्त्रमर्यादामात्रमाश्रित्य प्रदर्शिताः । न तु न्यायमाश्रित्य न्यायान्वेषणे तु ते ऽपि शिथिला इत्याक्षेपाक्षेपव्याजेन तत्तदाक्षेपोपजीव्यशास्त्रमर्यादाक्षेपं कृत्स्नस्यापि शास्त्रस्य परस्परविरुद्धार्थत्वशङ्कावहं स्थालीपुलाकन्यायेन प्रदर्शयिष्यामीति प्रतिजानीते ।

अत्राप्याक्षेपवर्गेकतिचन शिथिलाः शास्त्रमर्यादया ते दोषाः स्युर्लक्षणोदाहरणगण इति प्रत्ययाद्यन्तपूर्वम् । तत्र स्थालीपुलाकप्रथितनयदिशा केषु चिद्दर्शयामः । शैथिल्यं तद्विरुद्धं सकलमिव भवेद्येन हृष्येत तन्त्रम् ॥

तत्र तावदपूर्वविधिलक्षणस्य वैकृताग्निविध्यव्याप्तिरूपं प्रथमाक्षेपमाक्षिपति ।

पञ्चवादर्थो हि नैव प्रकृतिषु विकृतिष्वध्वरेष्वग्निरङ्गं का तलामूलभग्नात्कथय विकृतिषु

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १७५

प्राप्तिवार्तातिदेशात् । अग्निष्टो-
मादिवाक्यानि तु फलजनना-
पाश्रयार्थानि लिङ्गात् तत्प्रा-
प्तिर्न प्रकृत्या न च विकृतिषु सा
तद्विधौ तत्र वृत्तेः ॥

प्रकृतावङ्गस्याग्नेर्विष्वतिदेशतः प्राप्तिरसम्भवात्तास्व-
ग्निविधयो न तत्प्राप्त्यर्था किं तु तदाश्रितश्येनाकृत्या-
दिफलार्थगुणप्राप्त्यर्था इति दशमाध्याये अग्न्यतिग्राह्यस्य
विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः गृहणे समानविधानं स्यादिति
पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां व्यवस्थापितमर्थमुपजीव्य तेष्वपूर्ववि-
धिलक्षणास्याव्याप्तिरिति यत्तावदुक्तं तदयुक्तम् । फलार्थ-
गुणप्राप्त्यर्थानां वैकृताग्निविधौनामेव शशशृङ्गायमा-
णात्वात्, तथा हि पशुकामश्चिन्वीतेत्यादिवाक्यैरग्निः फ-
लार्थ इत्यर्थवादाधिकरणे अभागिप्रतिषेधसूत्रे वार्त्तिकन्या-
यसुधयोरुक्तं, तथा च फलार्थस्याग्नेः प्रकृतिरूपेषु विकृ-
तिरूपेषु च क्रतुष्वङ्गत्वमेव नास्तौत्यतिदेशमूलाङ्गत्वा-
भावेनातिदेशमुन्मेषादतिदेशतो विकृतिष्वग्निप्राप्तिस-
म्भव एवसिद्धः तस्मादतिदेशतः सम्भवत्प्राप्तिकाग्निवि-
धयः फलार्थगुणप्राप्त्यर्था इति दशमाध्याये व्यवस्था-
पितमयुक्तम् । ननु य एव विहानग्निं चिनुतइतिवाक्यो-
त्पन्नस्याग्नेः पशुकामादिवाक्यैः फलार्थत्वे ऽपि अग्नि-
ष्टोमादिवाक्यैः क्रत्वर्थत्वमपि स्यात् ऐन्द्रवायवं गृह्णाति

मैत्रावरुणं गच्छातीत्यादिवाक्योत्पन्नानामैन्द्रवायवादिग्र-
हाणामैन्द्रवायवायान् गृह्णीयाद्वाः कामयेत । यथापूर्वं प्र-
जाः कल्मेरन्नितिवाक्येन फलार्थत्वे ऽपि वाग्वा एषा य-
दैन्द्रवायवाग्रा गृह्णन्ते वाचमैवानुप्रयन्तीतिवाक्येन क्रत्व-
र्थत्वमिवेति चेत् । न । सिद्धहृपस्यानारभ्याधीतस्याग्नेः
स्वतः फलार्थत्वासम्भवेनाग्निष्टोमादिवाक्यानां तदपेक्षि-
ताश्रयक्रियासमर्पकतयानपेक्षितक्रत्वङ्गतापरत्वायो-
गात् ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां तु ज्योतिष्टोमादिप्रकरणा-
देवाश्रयो लभ्यत इति युक्तं वाग्वा एषेत्यस्य क्रत्वङ्ग-
तापरत्वं स्यादेतदग्नेः प्रकरणाभावे ऽपि दीक्षणीयादि-
सोमप्रयोगसङ्कीर्णसाबित्रहोमोखासम्भरणदीक्षणीयावै-
शिष्टिकगुणरूपप्रतिमोक्षनादिकाङ्गकलापहृपास्त्रिङ्गा-
दाश्रयो लभ्यत इत्यत्राग्निष्टोमादिवाक्यानामपि क्रत्व-
ङ्गतापरत्वं युक्तमिति क्रमः कथं लिङ्गात्प्राप्नुवन्नना-
रभ्याधीताग्निः साप्तदृश्यन्यायेन विकृतिष्वेव प्राप्नुया-
न्न प्रकृतौ । उत्तरवेद्यवरोधात् अतो ऽत्राग्निष्टोमोक्त्वा-
तिरात्रवाक्यानि तावदग्नेः प्रकृत्याश्रयत्वप्राप्त्यर्थान्येव
भवन्ति अग्निष्टोमादिशब्दानां प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वे
ऽपि विधेरप्राप्तपक्षपातित्वेनात्र प्रकृतिपरत्वौचित्यात् ।
एवं च शौघप्रष्टवचनसमर्पितप्रकृतिरूपाश्रयेण तदाका-
ङ्क्षाशान्तेर्दीक्षणीयासंबन्धलिङ्गाद्विकृत्याश्रयत्वकल्प-
ना न प्रवर्त्ततइति विरात्रादिवाक्यान्यपि तत्तदाश्रय-
त्वप्राप्त्यर्थान्येव पर्यवस्यन्ति । आश्रयप्रापकविधिप्रायपा-
ठादिति कुतो ऽत्र क्रत्वर्थतापरत्वकल्पनाशङ्कादकाश-
इति भावः । यद्यप्यग्निष्टोमादिवाक्यानां फलार्थान्या-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १७७

अथसमर्पणार्थत्वे सति द्विरात्रादिवाक्यानां तदीयक्रत्व-
र्थतापरत्वे ऽपि प्रकृतावग्नेरङ्गत्वाभावेन तेषामति-
देशसम्भवत्प्राप्तिकाग्निविधित्वाभावादव्याप्याक्षेपो भ-
वेदेव तथापि प्रायपाठानुरोधेनौचित्यमनुसृत्य तेषामाश्र-
यविधिपरत्वसुक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्याद्देतल्लिङ्गादेवाग्नेः
प्रकृत्याश्रयत्वमपि प्राप्नोति पुरुषार्थसमासत्तेः काम्यं
नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन फलार्थतया बलवतस्तस्यो-
त्तरवेदिबाधकत्वात्, पुरुषार्थप्रयुक्ता हि सर्वस्य प्रवृत्ति-
रतः काम्यो ऽग्निः फलस्य प्रत्यासन्नः शीघ्रं प्रयुज्यते
उत्तरवेदिस्तु क्रत्वर्थविलम्बेन अतश्चोत्तरप्रवृत्तिविषयः
स तस्या बाधकः । न च चमसगोदोहनवदेकप्रकरणग-
तयोरेव नित्यकाम्ययोः काम्यबलवत्त्वन्यायः प्रकरणा-
स्नातानारभ्याधौतयोस्तु तयोर्नित्यमपि प्रकरणस्नातमेव
बलवत् अनारभ्याधौतस्य विकृतिष्वपि सावकाशत्वेन
दुर्बलत्वादिति वाच्यम् । सामान्यत इष्वधिकृतमात्रवि-
षये चमसः विशिष्य पशुकामविषये गोदोहनमिति सा-
मान्यविशेषन्यायेन पशुकामातिरिक्तविषये चमसः साव-
काशो गोदोहनं निरवकाशमिति सावकाशनिरवकाश-
न्यायेन च बलवतो गोदोहनस्यासङ्कीर्णकाम्यबलवत्त्व-
न्यायानुदाहरणतया सामान्यविशेषभावादिन्यायाविष-
यस्याग्न्यादेरेव सकलमीमांसकप्रसिद्धकाम्यबलवत्त्वन्या-
योदाहरणतौचित्यात् । अपि च काम्येनाग्निनोत्तरवेद्या
बाधे ऽपि नात्यन्तबाधः, उत्तरवेद्यां त्वग्निश्चीयतइति श्रु-
तिबलादुत्तरवेद्यैष्टिकस्य शिष्टलयोरग्निनिधाने “वेद्यां ह-
वींष्यासादयति” “वर्हिषि हवींष्यासादयती” ति श्रुतयो-

वैदिवर्हिषोर्हविरासादन इव समुच्चयावगमात् । तस्मा-
 तफलार्थस्याग्नेराश्रयाकाङ्क्षायां लिङ्गादेव विकृतिवत्प्र-
 कृतावेव प्राप्तिरसम्भवाद्ग्न्यष्टोमादिवाक्यानि सर्वाण्यपि
 क्रत्वङ्गत्वपरागयेव वाच्यानि तेषु वैकृताग्निविधौनाम-
 तिदेशतः सम्भवत्याग्निकविषयाणां श्येनाकृत्यादिफला-
 र्थगुणप्रापणार्थत्वस्यावश्यवाच्यतया युक्तैव प्रागुक्ताविता-
 व्याप्तिः । ननु तथाप्येतान्यग्निष्टोमादिवाक्यानि परिसं-
 ख्यार्थानीतियुक्तमनारभ्याधीतेषु काम्यगुणेषु पर्णतादि-
 ष्विव प्रकृतौ वा द्विकृतादिति न्यायानवतारिणारग्नेः
 समुच्चित्य प्रकृतिविकृतिरूपेषु सर्वेषु सोमेषु प्राप्तिरसत्त्वा-
 दिति चेन्मैवम् । तेषां प्राप्तापोदितक्रत्वङ्गत्वप्रतिप्रसवा-
 र्थत्वस्यैव लाघवेन युक्तत्वात् । तथा हि “य एवं विद्वानग्निं
 चिनुत” इत्यनारभ्याधीतवाक्त्रेनारग्नेश्चयनसंस्कार्यत्वं श्रुतं
 तच्च चयनप्रकरणोक्तचयननिर्वर्त्यस्य गिडलोपरिदेशस्या-
 पनहारकं पर्यवस्यति । स्थगिडलनिर्वर्त्तकेन चयनेन सा-
 द्वादर्शनेः संस्कार्यत्वायोगात् । तेन संस्कार्यत्वं चायतन-
 विशेषनिहितेषु सम्भारेषु निधानरूपेणाधानेन संस्कार्य-
 त्ववदग्नेराहवनीयात्मनोत्पाद्यत्वरूपं न भवति । आ-
 धाने पवमानेष्टिभ्यामेव तदुत्पत्तेः । अन्यथा चयननिर्व-
 र्त्तिते स्थगिडले ऽग्निस्थापनात्प्राचीनेषु अग्निहोत्रदर्श-
 पूर्णमासादिष्वग्निमति क्रतौ स्थगिडलनिर्वृत्तेः प्राचीनेषु
 दीक्षणीयादिषु चाहवनीयाभावप्रसङ्गात् । एवं चाह-
 वनीयस्य सतश्चयनसंस्कारस्य कैमर्याकाङ्क्षायामाहव-
 नीयः सामान्येन कृत्यर्थतया यदाहवनीये जुहोतीति-
 वाक्येन सिद्धो विशिष्य यस्य क्रत्वपूर्वस्योपयोगी स्थगिड-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १७६

ले निधीयते तादृश्यमेकतद्वारा पर्यवस्यति । किं च सो-
मप्रयोगसंकीर्णप्रयोगस्य चयनस्य सोमप्रयोगाद्वहिरनु-
ष्ठातुमशक्यतया तन्मध्यत एवानुष्ठातव्यत्वे पाशुकध-
र्मजातस्याग्नीषोमीयपञ्चद्वत्त्वमिवानुष्ठानसादेश्यहूपेण
स्थानप्रमाणेनापि क्रत्वर्थत्वं प्राप्नोति । एवं प्राप्नुवतश्च
क्रत्वर्थस्य पशुकामादिवाक्यैश्चयनसंस्कृतस्यारणेः फलसं-
योजनं कुर्वद्विरपवादः प्राप्नोति वाचनिकफलेन फला-
काङ्क्षाशान्त्या क्रतूपकारस्य फलस्याकल्पनीयत्वात् ।
एवं क्रत्वर्थत्वापवादे प्राप्ते तत्प्रतिप्रसवार्थान्यग्निष्टोमा-
दिवाक्यानीति युक्तम् । प्रतिप्रसवे ऽपि विधिलाघवस्य
प्रागुपपादितत्वात् । तस्माद्यथा“य एवं विद्वान् षोडशिनं
गृह्णातौ”ति ज्योतिष्टोमप्रकरणस्मात्तवाच्योत्पन्नस्य“षो-
डशिना वीर्यकामः सुवीते”ति फलविनियोगवचनायो-
दितप्रकरणलभ्यज्योतिष्टोमाद्भवस्य षोडशियागाभ्या-
सस्याप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युच्ये ग्राह्योऽति-
रात्रेण ब्राह्मणस्य उत्तरे ऽहन् द्विरात्रस्य गृह्णते मध्यमे
विरात्रस्य चतुर्थे चतुर्थे ऽहन्यहोनस्य गृह्णतइतिवाक्यैः
क्रत्वर्थतासिद्धिरेवमग्नेरप्यग्निष्टोमादिवाक्यैः क्रत्वर्थता-
सिद्धिः स्यादेवेत्याशङ्क्याह ।

नित्यात्काम्यस्य शैघ्रप्रात्प्रकृति-
मपि समापद्यतां लिङ्गतो
ऽग्निः सो ऽङ्गं सचाद्यवाक्यैः प्रकृ-
तिविकृतिषु स्याद् द्विरात्रादि-

गो ऽपि ॥ तद्वाक्यान्न्याद्यवा-
 क्यैस्त्रिभिरपि निखिलाहर्गणा-
 न्प्रापिते ऽग्नौ किं वा कुर्वन्त्व-
 वगत्या प्रकृतिमिह विधिब्रात-
 मग्नेः स्तुवन्तु ॥ ३३ ॥

एवमग्निष्टोमादिवाक्यानां क्रत्वर्थत्वविधिरूपतामुप-
 पादयता कस्मिन्विधावव्याप्तिरिष्यते । न तावदग्निष्टोमे-
 नानुयजन्तीति विधौ, तस्य प्रकृत्यग्निष्टोमे ऽग्निप्राप्त्यर्थ-
 त्वात् । न च वाच्यमग्निष्टोमशब्दो विकृत्यग्निष्टोमस्यापि
 साधारणः । अतस्तत्रातिदेशतो ऽग्निप्राप्तिः सम्भवतीति-
 तदौथाग्निविध्यंशे ऽव्याप्तिरिति । प्रकृतिविकृत्यग्निष्टो-
 मयोर्विधेरेकत्वेन तद्विध्यप्रवृत्तावग्नेः प्रकृत्यग्निष्टोमाङ्ग-
 त्वासिद्ध्या ऽन्यत्र तदतिदेशे ऽस्यासम्भवात् । नापि तसु-
 वध्येन तमतिरात्रेणेति विध्योरव्याप्तिः तयोरप्यग्निष्टोम-
 वाक्यवत्प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वात् । ननु प्रकृतिभूत-
 योरप्युक्त्यातिरात्रसंस्थावतोः क्रत्वोः अग्निष्टोमविका-
 रत्वात्ततश्चोदकात्सम्भवत्प्राप्तिकस्याग्नेः तयोः पुनर्विधानं
 गुणकामप्राप्त्यर्थमिति तद्विध्योरव्याप्तिः स्यादेवेति चेदु-
 च्यते, न तावदग्निष्टोमविकारे, तयोरप्यग्निष्टोमवत्प्रकृ-
 तिभूतज्योतिष्टोमात्मकत्वात् ज्योतिष्टोमस्यैव खल्वग्नि-
 ष्टोमोवध्यषोडश्यतिरात्रसंज्ञकाश्चतस्रः संस्थाः । तत्राग्नि-
 ष्टोमसंस्था चमसवक्त्रत्वर्था उवध्यं गृह्णीयात्षोडशिना वी-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १८१

यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति ज्यो-
तिष्टोममाश्रित्य फलार्थतया विहिता गोदोहनवत्पुरुषा-
र्था इति विशेषः । अग्निष्टोमादिसंस्था इति चाग्निष्टो-
मादिसंज्ञकैः स्तोत्रैः क्रतोः समाप्तय उच्यन्ते संपूर्वस्य
तिष्ठतेर्धातोः समाप्तिवाचित्वात् । ततश्च यथा फलाय
गोदोहनग्रहणो ऽपि तदाश्रयैदर्शपूर्णमासौ प्रकृतिभूतौ
एवं फलार्थमुक्त्यादिसंस्थानुष्ठाने ऽपि तदाश्रयो ज्योति-
ष्टोमः प्रकृतिभूत एव भवति । प्रकृतौ च तत्र नातिदेशा-
दग्नेः प्राप्तिर्नाप्यग्निष्टोमवाक्यरूपादुपदेशात् । तेनाग्नि-
ष्टोमसंस्थावत्येव हि तस्मिन्नग्निः प्राप्यते न तु संस्थान्त-
रवत्यपि । यथाश्रवती बृहत्पृष्ठस्येति वाक्येनाश्रवती बृ-
हत्साम्न्येव तस्मिन्प्राप्यते न तु रथन्तरसाम्न्यपि तत-
श्चोक्त्यसंस्थस्यातिरात्रसंस्थस्य च ज्योतिष्टोमस्याङ्ग-
त्वेनाप्राप्तो ऽग्निस्तुक्त्यातिरात्रवाक्याभ्यां विधीयते । उ-
क्त्यातिरात्रशब्दयोस्त्वष्ट्यातिरात्रसंस्थविकृतिसाधारण्ये
ऽप्यग्निष्टोमवाक्योक्त्यायेन विकृतिष्वप्यग्नेरप्राप्तस्य
विधौ भवत इति न तयोरव्याप्तिशङ्कावकाशः नापि
द्विरात्रादिवाक्येष्वव्याप्तिः । द्विरात्रादिष्वग्निष्टोमोक्त्या-
तिरात्रसंस्थानाम् अङ्गां सत्त्वेन तेषु प्रकृतिविकृतिसा-
धारणाग्निष्टोमादिवाक्यैरेवाग्नेरौपदेशिकत्वस्य तदधीन-
गुणकामप्राप्तेश्च सम्पन्नतया तेषां गुणकामप्राप्त्यर्थीग्नि-
विधिरूपत्वस्य वक्तुमशक्तात्वात् । न च तेषु षोडशिसं-
स्थस्याप्यङ्गः सम्भवेन तस्मिन्नहनि षोडशिसंस्थे प्रकृति-
भूतज्योतिष्टोम इवाग्नौरौपदेशिकत्वं तेभ्यो न लभ्यत
इति तदर्थं द्विरात्रादिवाक्यं स्यादिति वाच्यम् । तेष्वग्नि-

ष्टोमादिसंस्थानामप्यङ्गां सत्त्वेनाग्निस्तेषामप्यङ्गं स्था-
 दिति तदङ्गमूताभ्याश्रितगुणकामप्रवृत्त्युपपत्त्या षोड-
 शिसंस्थे ह्यग्नौपदेशिकत्वसंपादनस्य निष्फलत्वात् ।
 औपदेशिकाङ्गानुष्ठानमेव हि तदाश्रितगुणकामप्रवृत्ति-
 प्रयोजकं न तु यत्र तस्याङ्गस्योपदेशेन न प्रवृत्तिस्तदुपका-
 रकत्वाभावोऽपि गौरवात् । किं तर्हि हिरात्रादिवाक्या-
 नि कुर्वन्तु । अग्निष्टोमादिवाक्यैः सर्वेष्वहर्गणेषु प्रा-
 प्तस्याग्नौ हिरात्राद्यतिरिक्तेभ्यः प्रतिक्षेपरूपां परिसंख्यां
 कुर्वन्तु । षोडशिश्रहविषयहिरात्रादिवाक्यानीवाहरन्तरे-
 भ्यः प्रतिक्षेपरूपां परिसंख्याम् अत एव षोडशिनो वै-
 कृतत्वं तत्र कृतस्त्रविधानादित्यधिकरणे षोडशिश्रहस्या-
 ग्निष्टोमादिष्वङ्गत्वेन विधानादतिदेशतः सस्मरत्वप्राप्ति-
 कस्य हिरात्रादीनां तत्र तत्वाहनि पुनर्विधानं परिसंख्या-
 र्थमित्युक्तम् । आम्नानं परिसंख्यार्थमिति सूत्रेण । ननु
 षोडशिश्रहवाक्येष्वग्निष्टोमादिशब्दानां प्रकृतिमात्र-
 परत्वात् हिरात्रादिष्वतिदेशतः प्राप्तिः तर्कणमात्रमिति
 भवत्वप्राप्तिपरिसंख्या इह त्वग्निवाक्येषु तेषां प्रकृ-
 तिविकृतिपरत्वाभ्युपगमादुपदेशत एव हिरात्रादीनां
 महरन्तरेषूपि प्राप्तिरस्तीति प्राप्तपरिसंख्यायां त्रैदो-
 ष्यं स्यादिति चेत् तर्ह्यत्र हिरात्रादिवाक्यानि समनन्त-
 रविधीनां स्तुतिः कुर्वन्तु । एवमेतेऽग्निष्टोमादिष्वग्निविधयः
 प्रशस्ता यत्तेष्वग्निविधानमात्रेण हिरात्राद्यहर्गणेषूप्यग्नि-
 र्लभ्यत इति इत्यमेव ह्यङ्गिरसां हिरात्रे षोडश्युत्तर-
 इति वचनमुत्तरेऽहन् हिरात्रस्य गृह्यत इति हिरात्रसा-
 मान्यवचनप्राप्तस्य षोडशिनो हिरात्रान्तरेभ्यः प-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १८३

रिसंख्यार्थमिति वृत्तिकारमते प्राप्तपरिसंख्यार्थत्वेन चै-
दोष्यं स्यादित्यपरितुष्यता भाष्यकृता तस्य वैखान-
सपूर्वे ऽहन् साम भवतीति समनन्तरविधिस्तावक-
त्वमुक्तं पूर्वस्याङ्गो वैखानसाख्यवैशेषिकगुणविधिर्यु-
क्तः । यदुत्तरस्याप्यङ्गः षोडश्याख्यो वैशेषिको गुणो
वर्त्तनद्वयौचित्येन स्तौतीति । तस्मात् द्विरात्रादि-
वाकेष्वपि नाव्याप्तिशङ्कावकाशद्वितीयाभावः । नन्वत्रा-
ग्निष्टोमादयः षोडशिग्रहाग्निष्टोमादिवाकेष्विव प्र-
कृतय एव गृह्यन्तां न विकृतयो ऽपि, ततश्च द्विरात्रा-
दिगतेष्वग्निष्टोमोव्यातिराचसंख्येष्वहःसु प्रकृतिभूतेभ्यो
ऽग्निष्टोमादिभ्यश्चोदकात्सम्भवत्प्राप्तिकस्याग्नेर्विधानं
गुणकामप्राप्त्यर्थमेव भवेन्न तु सुत्यर्थं परिसंख्यार्थं वा
स्तुतेर्व्यर्थप्रायत्वात् । आतिदेशिकपरिसंख्यायाश्चाप्राप्त-
विषयत्वेन चैदोष्याभावे ऽप्यग्निप्रकरणसंनिहितगुण-
कामप्राप्त्यर्थत्वसंभवे ऽसंनिहितद्विरात्रादितदतिरिक्ता-
नेकाहर्गणप्रकरणगततत्तच्चोदकवाक्यानुसन्धानलभा-
ग्निव्यावर्त्तकत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् । तर्हि षोडशिग्र-
हविषयद्विरात्रादिवाक्यान्वपि पूर्ववाक्यासंनिहितराज-
न्यादिनिमित्तव्यावृत्त्यर्थान्येव स्युः न तु द्विरात्राद्यहरन्त-
रचोदकपर्यालोचनालभ्यषोडशिग्रहपरिसंख्यार्थानीति
चेत्तथैव सन्तु अत एव शास्त्रदीपिकायां षोडशिग्रहवि-
षये द्विरात्रादिवचनमनैमित्तिकत्वार्थमित्युक्तम् । तस्मा-
दुक्तामिह द्विरात्रादिवाकेष्वव्याप्तिकथनमित्याशङ्काह ।

अग्निष्टोमादयश्चेत्प्रकृतय इह

न स्यात्समानं विधानम् सङ्की-
चश्च श्रुतीनां क्वचन नयविदां
निर्निमित्तो न युक्तः । तस्माद-
व्याप्तिरग्नेर्विधिषु न घटते व-
र्णिता वैकृतेष्वित्याक्षेपे ऽस्मिन्
प्रवक्तुं नयसरणिचणैः शक्यमे-
तावदेव ॥ ३४ ॥

यद्यवाग्निष्टोमादिब्दाः प्रकृतिमात्रपराः स्युः तदा गृ-
हणे समानविधानं स्यादिति सूत्रोक्तं प्रकृतिविकृति-
षून्नेः सामानविध्यं न सिध्येत् । एकविधिविधेयत्वं हि
सामानविध्यम् । नन्वत्रोपदेशरूपतयैकरूपैर्विधिभिः विधे-
यत्वमात्रं तद्विवक्षितं तावतैव विकृतिषु गुणकामप्राप्ति-
फलस्य लाभात् । न त्वेकविधिविधेयत्वपर्यन्तं विवक्षि-
तं तावत्पर्यन्तविवक्षायां फलाभावात् । अपि चाहर्गणो-
ष्वग्निवत्समानविधानं स्यादिति दशमाध्यायसूत्रेण त-
थैव तत्तात्पर्यस्य स्पष्टीकरणाच्च । तत्र हि द्वादशाहे च्य-
नौकायां रथन्तरबृहत्साम्नोराद्योरङ्गोश्चोदकादैन्द्रवा-
यवशुक्रागृत्वप्राप्तिसम्भवे किमर्थं तयोः पुनर्विधानमि-
त्याशङ्कायां सामानविध्यर्थमिति तत्फलमुत्क्राग्विद्वि-
ति दृष्टान्त उपन्यस्तः तत्र दार्ष्टान्तिके प्रकृतिविकृ-
त्योर्न विध्यैकग्रमस्ति प्रकृतौ यदि रथन्तरसामा सोमः

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १८५

इत्यादिविधिविकृतावैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्यादिवि-
धिरिति तद्देहात्, किं तूपदेशरूपतया प्राकृतवैकृत-
विध्योरैकरूप्यमात्रं तथैव तद्दृष्टान्ते ऽग्नावपि सामानवि-
ध्यं भवितुमर्हतीति चेत् । भवत्येवमग्न्यातिगाह्याधिक-
रणसूत्रसङ्गतिस्तदीयतन्त्ररत्नसङ्गतिस्तु न स्यात् ।
तत्र हि वैकृताग्निविधीनां परिसंख्यात्वमाशङ्क्य सामा-
नविध्येन निराकृतम् । तदस्माभिः प्रथमश्लोकव्या-
ख्याने स्पष्टीकृतम् । तत्तु तदा सङ्गच्छते यदि प्रकृति-
विकृतिष्वग्नौ रेकविधिविधेयत्वं स्यात् । भिन्नविधिवि-
धयत्वे हि प्राकृतविधिना क्लृप्तोपकारस्याग्नौ विकृतिवि-
शेषेषु पुनर्विधानं गृहमेधीयाज्यभागविधानवत्परिसं-
ख्यार्थमस्त्विति शङ्का सामानविध्येन निराकर्तुमशक्यैव
स्यात् । अत एवास्माभिः पूर्वं श्लोके प्राकृताग्निविधि-
भग्नो भिन्नानां द्विरात्रादिष्वग्निविधीनां परिसंख्यात्वप्र-
क्षो ऽपि दर्शितः । नन्वसु वैकृताग्निविधीनां परिसंख्या-
त्वनिराकरणे हेतुविशेषनिर्देशकतन्त्ररत्नमात्रस्यासङ्गति-
स्तथापि सूत्रादिसामञ्जस्यावैकल्यादग्निष्टोमादिशब्दानां
प्रकृतिमात्रपरत्वाभ्युपगमे को दोष इति चेत्तेषामविशे-
षप्रवृत्तश्रुतिरूपाणां निर्निमित्तः प्रकृतिषु सङ्कोच एव
दोषः, तं हि न्यायविदो नानुमन्यन्ते । न हि षोडशिश्र-
हवाक्यगताग्निष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोममहाप्रकरणा-
मिवाभिक्रामं जुहोतीत्यत्र जुहोतिरिति कर्तव्यता-
काङ्क्षप्रयाजावान्तरप्रकरणमिव चेहानारभ्याधीताग्निष्टो-
मादिशब्दानां किं चित्सङ्कोचकमस्ति सङ्कोचकाभा-
वे च यदाहवनीये जुह्वतीत्यनारभ्यवादगतजुहोतेः ।

प्राकृतवैकृतसकलहोमपरत्वमिवेहाग्निष्टोमादिशब्दानां
 प्रकृतिविकृतिरूपसकलाग्निष्टोमादिपरत्वमेव न्याय्यम् ।
 तस्मात्प्रकृतिसाधारणैरग्निष्टोमादिवाक्यैरेव द्विरावादि-
 ध्वग्निप्राप्त्या प्रकृतिवत्तेष्वपि तदाश्रितगुणकामलाभाद्
 द्विरावादिवाक्यानां पूर्वश्लोकोक्तरीत्या परिसंख्यार्थत्वं
 स्तुत्यर्थत्वं वानन्यगत्या स्वीकरणीयमिति तेष्वपि ना-
 स्यव्याप्तिः । अतो विषयसप्तमीपक्षे वैकृताग्निविधिष्व-
 व्याप्तिरित्युक्तनिर्णालम्बनेति स्थितमेवमाक्षेपे मौमांसा-
 न्यायविह्विरतावदेवोत्तरं वक्तुं शक्यं किं तदिति चेत्तत्राह ।

अग्निष्टोमादिशब्दाः प्रकृतिवि-
 कृतिसंस्पर्शिनस्सन्तु नाम प्रा-
 प्यत्वाम्नातसंस्थान्प्रथममथनते
 यान्त्यनाम्नातसंस्थान् । तत्त-
 त्त्यक्तं द्विरात्रप्रभृतिषुविधयश्चो-
 दकप्राप्तमग्निं प्रयेनाकृत्यादि-
 लब्धयै विदधतइति ते त्वक्ष-
 ताव्याप्तते ति ॥ ३५ ॥

पूर्वश्लोकोक्तरीत्या सङ्कोचे कारणाभावादिमे ऽग्निष्टो-
 मादिशब्दाः प्रकृतिविकृतिगामिनः सन्तु नाम अत एव
 प्रकृतिसामानविध्यात्परिसंख्यात्वमनुपपन्नमिति तन्वर-
 त्तवचनमप्यग्निष्टोमादिवाक्यत्रयाभिप्रायेण युज्यते, तथा-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १८७

पि विकृतिरूपान् सर्वानग्निष्टोमादीन् स्पृशन्ति किं
त्वग्निष्टोमादिसंस्थावतः क्रतुविशेषानन्विच्छन्तो येषु
क्रतुषु प्रत्यक्षश्रुत्यान्नातास्तत्तत्संस्थाः सन्ति तेषु शीघ्रं
बुद्ध्युपाकृष्टेषु प्रथममवतरन्ति । तावता नैराकाङ्क्षात्
शब्दानां विरम्य व्यापाराभावाच्च तदनन्तरं विलम्बितो-
पस्थितिकेषु चोदकप्राप्यसंस्थेषु क्रतुषु नावतरन्ति पूर्ण-
मय्यादिवाक्यस्थितजुह्वादिशब्दद्वय चोदकप्राप्तासु वैकृ-
तजुह्वादिषु “उपांशु पौर्णमास्यां यजन्ति”ति वाक्याभावे
दर्शपूर्णमासाधिकारवाक्यस्य पूर्णमासपदमिवान्तराल-
विधिसामर्थ्यलभ्यपौर्णमासीकाले उपांशुयाजे आहवनी-
यवाक्यगतजुहोतेरप्यग्नयश्च स्वकालत्वादित्यधिकरणे स-
र्वहोमविधिसाधारण्यं नाङ्गीकृतं किं तु ये विकृतिष्वा-
मनहोमादय उपदिष्टा न त्वतिदिष्टास्तत्साधारण्यमेवा-
ङ्गीकृतम् । तन्मात्रसाधारण्ये ह्यतिदिष्टसाधारण्य इव
न विरम्य व्यापारप्रसक्तिरस्ति । अत एवातिदेशप्राप्येषु
होमेष्वहवनीयस्याप्यतिदेशेनैव प्राप्तिस्तदधिकरणवा-
र्त्तिके दर्शिता । ततश्चाहवनीयेन सहैवास्यातिदेशनात् ।
प्रकृतौ वा हिस्तत्त्वादित्ययं निश्चयो भवेदिति । एवं च
प्रकृतानामग्निष्टोमादिशब्दानां प्रत्यक्षान्नाततत्तत्संस्था-
वन्मात्रविषयतया तेष्वेवाग्निरुपदेशतः प्रवृत्तिः येषु तु
द्विरात्रादिषु प्रत्यक्षान्नातसंस्थाविशेषरहितेषु चोदकात्
द्वादशाहिकमध्यमदशरात्रिगततत्तत्संस्थाविशेषलाभः ते-
ष्वग्निष्टोमादिवाक्यरूपोपदेशपरित्यक्तेष्वतिदेशत एवा-
ग्नेः प्राप्तिरिति तेषु गुणकामा न प्राप्नुयुः, अतस्तेषु सा-
मानविध्येन गुणकामप्राप्त्यर्थमग्निविधिपराणि द्विरात्रा-

दिवाक्यानीति तेष्वव्याप्तिकथनं यत्तमित्येतावदिह
वक्तुं शक्यम् । नन्वेवमेव समाधानमुच्यतां को दोष इति
चेत्तत्राह ।

तत्रैतद्वृणं स्यान्न गुणफलवि-
धिष्वत्र वान्यत्र व्याप्तिः प्राक्कि-
ञ्चित्क्रत्वपूर्वान्वयमुपगतवाना-
श्रयो ऽत्रानुवादः ॥ किन्त्वग्नि-
ष्टोममुख्यक्रतुसमधिगमात्प्राग-
नारभ्यवादे शुद्धो ऽग्निस्तस्य
नैव क्वचिदपि विकृतावाश्रयत्वे
ऽस्ति भेदः ॥ ३६ ॥

स्यादिदमुत्तरं यद्यग्न्याश्रितफलविधिषु अन्यत्रैवा-
ग्निप्रकरणे ऽन्येषु वा क्रतुप्रकरणेषु किं चिक्रत्वपूर्वान्व-
यित्वेन सिद्धो ऽग्निराश्रयत्वेनानुवादः स्यात् । तथा हि
यदि प्रागेवाग्न्याश्रितगुणफलविधिप्रवृत्तेः केषु चित्क्रतु-
प्रकरणेषु उपदेशेन केषु चिदतिदेशेन च तत्तत्क्रत्वपू-
र्वान्वयो ऽग्नेः सिद्धः स्यात्तदतिरेकेण चात्र गुणफलवि-
धिष्वानुवादार्थं शुद्धाग्निसमर्पकपुरोनुवादो न स्यात्
तदानौमौपदेशिकजुह्वन्यायेन प्रथमबुद्धिमवतरत्यौपदे-
शिके ऽग्नावाश्रयत्वेनान्विते चरममातिदेशिकस्याग्नेर-

अपूर्वनि यमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १८६

नवयो न भवेदिति तस्यापि तदाश्रयत्वेनान्वयार्थमुपदेशः
सफलः स्यात् । यदि वा तत्रैव प्रकरणे किं चित्कत्वपूर्वान्व-
यित्वेन सिद्ध एवाग्निरप्यग्नयनवद्गुणफलविध्यन्वयौ स्या-
त् तदा गोदोहनवदग्न्याश्रितगुणफलविधिस्तत्रैव क्रतौ
व्यवतिष्ठेतेति क्त्वन्तरगतग्निरपि तदाश्रयत्वसिद्ध्यर्थं य-
त्त्वान्तरं कर्त्तव्यं स्यात् । नन्वेवमनारभ्यवादरूपे ऽग्निप्रक-
रणे ऽग्निष्टोमादिवाक्यैः क्त्वन्वयकरणात् प्रागेव य एवं
विद्वानग्निं चिनुतद्वत्युत्पन्नः शुद्धो ऽग्निः श्येनाकृत्या-
दिगुणफलविधिष्वश्रयत्वेनान्वेति सोमप्रयोगाद्ब्रह्मिः के-
वलस्याग्नेरनुष्ठातुमशक्यत्वादग्निष्टोमादिवाक्यैस्तस्य क्र-
तुषु संयोजनाच्च यत्वाग्निरुक्तैव तदाश्रिता गुणफलवि-
धय इत्यर्थादेव तेषामपूर्वीयाग्निसंबन्धः सिध्यति अर्था-
त्सिध्यच्चापूर्वीयस्याश्रयत्वं येषुग्नैरौपदेशिकमपूर्वीयत्वं
येषु चातिदेशाधीनं तेषु सर्वेष्वप्यविशेषेण सिध्यति ।
न ह्यत्र अतिदिष्टस्याग्नेराश्रयणे दार्शपूर्णमासिकाध-
रायनाश्रितत्वेनावगतस्य गोदोहनस्येष्ट्यन्तरातिदिष्टप्र-
रायनाश्रयणो वैगुण्यवदिह किं चिद्वैगुण्यमस्ति एतादृग्वि-
षयाभिप्रायेणैवातिदिष्टाश्रयणेनापि गुणकामप्रवृत्तिर-
ङ्गीकृता । अवैगुण्ये तु भवतु कामस्यापि प्रवृत्तिरिति
तदभिप्रायेणैव भाष्यकारो ऽप्याह तस्मिन्प्रवर्त्तमाने का-
मो ऽपि प्रवर्त्तत इति तस्मादतिदिष्टाग्न्याश्रयणेनापि गु-
णकामप्राप्तिसम्भवान्न तदर्थं द्विरात्रादिवाक्यापेक्षेति भा-
वः । का तर्हि द्विरात्रादिवाक्यानां गतिः स्तावकतैवेत्यु-
क्तमिति चेन्न । अग्निष्टोमोव्यातिरात्रवाक्यसद्वृत्तया त-
द्विधायकतया प्रतीयमानानां व्यर्थप्रायस्तुतिपरत्वक-

ल्यनायोगात् । तस्मात्तद्विधित्वनिवौहान्यथानुपपत्त्यैवा-
तिदिष्टाश्रयणेन गुणकामा न प्रवर्त्तन्तइति कल्पयिष्या-
मः । तथा सति हि गुणप्राप्त्यर्थता तेषां भवेदित्यनुश-
यानं प्रत्याह ॥

वाचस्त्वग्नेर्द्विरात्रप्रभृतिषु प-
रिसंचक्षतामन्यतो ऽग्निम् ते-
ष्वन्याङ्गानि यद्वा नियमनमथ
वा तेषु कुर्वन्तु तस्याः ॥ येष्वे-
ताः क्षिष्टगत्या गुणफलभवन-
प्रापणार्था भवेयुः षोडश्रयर्थ-
ष्विव स्यात्तदपि विधिफलं ते-
ष्ववश्यं तथापि ॥ ३७ ॥

यदि द्विरात्रादिवाक्यानां केन चित्प्रकारेण विधा-
यकत्वं वाच्यमिति निर्वन्धस्तदा तान्यहर्गणान्तरैर्वा
ऽग्नेः परिसंख्यां कुर्वन्तु । यदि प्राप्तपरिसंख्या त्रिदोषा
तदपेक्षया व्यर्थप्रापि स्तुतिरेव वरमिति उक्तमिति त-
त्रापरितोषस्तर्हि द्विरात्रादिष्वेव गृहमेधीयाज्यभाग-
विधिन्यायेन चोदकप्राप्ताङ्गान्तरपरिसंख्यां कुर्वन्तु । यदि
च द्विरात्रादिष्वतिदेशप्राप्ताङ्गसङ्गावेति लिङ्गानि स-
न्तीति तद्विरोधात्तत्राप्यपरितोषस्तर्हि द्विरात्रादिषूत्त-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १६१

रवेद्याः पक्षप्राप्तावग्नेर्नियमनं कुर्वन्तु द्विरात्रादिचोद-
कपर्यालोचनालभ्योत्तरवेदिप्राप्त्यपेक्षाग्निनियमापेक्षया-
ऽग्निप्रकरणस्नाततदाश्रितगुणकामप्राप्तिर्बुद्धिसंनिहिते-
ति तादर्थ्यमेव द्विरात्रादिवाक्यानां कल्पयितुमुचितमिति
प्रथमश्लोकव्याख्याने प्रतिपादितमिति चेदिदमपि तत्र
षोडशिद्विरात्रादिवचनमुदाहृत्य प्रतिपादितमेव संनि-
हितफलालाभे प्रकरणान्तरस्य चोदकाधीनप्राप्तिसा-
पेक्षो नियमो ऽपि फलं भवितुमर्हतीति ब्रूह चान्यतः
सम्भवन्ती गुणकामप्राप्तिः फलं न भवतीत्युक्तमेव यद्यपि
क्षिप्रगत्या द्विरात्रादिवाक्यानां गुणकामप्राप्त्यर्थत्वं सम-
र्थ्यते तथाप्यग्नेर्नियमनमपि फलं सम्भवन्न निवारयितुं
शक्यम् । न ह्येकस्य वाक्यस्य प्राप्तिनियमपरिसंख्या-
स्तेकमेव फलमिति नियमः अनेकफलसङ्करस्य तत्र तत्र
वाक्ये बहुशः प्रागुदाहृतत्वात् । किं च द्विरात्रादिवा-
क्येष्वेव षोडशिग्रहविषयेष्वनेकफलसङ्करः सिद्धान्ता-
भिमतो दृश्यते । तथा हि उत्तरे ऽहन्द्रिरात्रस्य गृह्यते
इत्यादिवाक्यानि तत्प्राचीनवाक्यसङ्कीर्तितं ब्राह्मणत्व-
राजम्यत्वरूपनिमित्ताभावे ऽपि षोडशिनः प्रोपणार्था-
नीति तावत् शास्त्रदीपिकाकृतोक्तम् । तेनैवोत्तरे ऽहन्नि-
तिवाक्यं प्रकृत्यतिरात्रे विकल्पितस्य षोडशिनः तथैव
द्विरात्रस्योत्तरे ऽहनि प्राप्तौ तन्नियमार्थमिति । तन्त्र-
रत्ने प्रतिपादितम् । सूत्रकृता तु षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र
कत्स्नविधानादित्यधिकरणे उत्तरे ऽहन्नित्यादिवाक्यानि
परिसंख्यार्थानीति प्रतिपादितं तत्र हि षोडशी प्रकृतौ
ज्यं तिष्ठोमे न ग्राह्यस्तस्य मध्यमे ऽहन्नित्यादिवाक्यैः का-

तस्यैव विकृतिसम्बन्धित्वावगमात्तदनुसारेणाग्निष्टोमो-
 वध्यातिरात्रशब्दानां विकृत्यग्निष्टोमादिपरत्वौचित्यात्
 अन्यथा प्रकृत्यग्निष्टोमादिषु सतस्तस्यातिदेशाद्विकृति-
 षु प्राप्तिसम्भवेन मध्यमादिवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति
 प्राप्य ज्योतिष्टोमप्रकरणगतानां षोडशविषयाग्नि-
 ष्टोमादिवाक्यानां द्वादशोपसत्तादिवाक्यवत्तदनन्वयि-
 पदरहितानां प्रकरणादुत्कर्षायोगात् प्रकृतावपि षो-
 डशी ग्राह्य इति सिद्धान्तिते किमर्थानि तर्हि मध्यमादि-
 वाक्यानीत्याकाङ्क्षायामाग्नानं परिसंख्यार्थमिति सूत्रेणा-
 तिरात्रोक्त्याग्निष्टोमसंस्पर्शवर्गणानामहरन्तरेष्व-
 पि ब्राह्मणराजन्ययोः षोडशिनः प्राप्तौ तत्परिसंख्या-
 र्थानीत्युक्तं किमत्रफलं प्रत्याख्यातव्यं तस्मात् षोडशि-
 विषयद्विरात्रादिवाक्येष्वग्निविषयद्विरात्रादिवाक्ये-
 ष्वप्यनिवार्यः फलान्तरसङ्करः । अत फलान्तरेण तेषां
 विधित्वनिर्वाहादतिदिष्टाश्रयणेन गुणकामा न प्रवर्तन्ते
 इति परिभाषानाश्रयणीयेति कथमपि द्विरात्रादिवाक्ये-
 ष्वव्याप्तिरवकाशं न लभतइति भावः । एवं द्विरात्रा-
 दिवाक्येष्वव्याप्तेरनवकाशत्वं सप्रपञ्चमुपपादितम् ।
 “पशुकाम उक्त्यं गृह्णीयात्” “षोडशिना वीर्यकामः
 स्तुवीत” “अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेद्” इति वा-
 क्यानि पश्वादिफलार्थं ज्योतिष्टोमाश्रितोक्त्यादिसं-
 स्थाहपगुणविधायकानीति मतमाश्रित्यव्यातिरात्र-
 वाक्ययोरप्यव्याप्तेरनवकाशत्वं प्रागुपपादितम् ये तु म-
 न्यन्ते पशुकामादिवाक्यानि पश्वाद्यर्थमुक्त्यादधिका-
 वृत्तियुक्तप्रकृतसोमयागविधायकानि न तु तदाश्रि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । १६३

लोक्यादिसंस्थामात्रविधायकानि यत्र हि लोकतः
क्रतोर्गुणान्वयो लभ्यते तत्रैव फलाय गुणमात्रस्य
विधिर्युज्यते यथा गोदोहनादेः यत्र तु शास्त्रादृते
न तत्सिद्धिस्तत्र न स युज्यते गुणाश्रयसंबन्धे गुण-
फलसंबन्धे च शास्त्रव्यापारायोगात्, किं तु तत्र गुण-
विशिष्टक्रतोरेव फलाय विधानं वाच्यम् अत एव “दा-
द्यायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेते”त्यादिष्वप्यावृत्तिगुणवि-
शिष्टस्य क्रतोरेव फलाय विधानमभ्युपगम्यते एवं च
फलकामनानिमित्तकतदधिकावृत्तियुक्तोक्त्यादिसंस्थः
सोमयागो नित्यवदाम्नाततदनावृत्तियुक्तस्याग्निष्टोमसं-
स्थस्य “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” “ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेते”ति विधिद्वयप्राप्तनित्यकाम्योभयावस्थ-
स्य सोमयागस्य विकार इति तत्र दौक्षणीयादेरङ्गकलाप-
स्यातिदेशेनैव प्राप्त्यनं तूपदेशेन नित्यवदाम्नातदौक्षणी-
यादुपदेशस्य शौघोपस्थितिकनित्यवदाम्नाताग्निष्टोमनि-
त्यकाम्यक्रतुप्रयोगान्वयेन चरितार्थस्य विलम्बितोपस्थि-
तिकनैमित्तिकोक्त्यादिग्रहाच्चेऽप्याधिकावृत्तियुक्तप्रयोगा-
न्तरान्वयकल्पने द्विरुक्तिप्रसङ्गादिति तन्मताश्रयणेनो-
क्त्यातिरात्राग्निवाक्ययोरतिदेशतः सम्भवत्प्राप्तिकाग्नि-
विधिहूपयोरव्याप्तिर्वक्तुं शक्यते इत्यत आह ।

उक्त्यादिस्पृक्फलानां क्रतुस-
मधिगतिं मन्वतां केऽपि तेषा-
म् । तेनाग्निष्टोमसंस्थक्रुतविक्र-

तितयोक्थ्यादिसंस्था न सिध्ये-
त् । किं तु स्यात्सर्वकाम्योक्त्यु-
दितफलभिदा साधिकायां प्रकृ-
त्यामुक्थ्यादीनां व्यवस्था प्रक-
रणपठनात्सर्वतस्तत्प्रसक्तौ ॥३८॥

पशुकाम उक्थं गृह्णीयादित्यादिवाक्येषूक्थ्यादिश-
ब्दवाच्यमुक्थ्यादिस्तोत्रैः क्रतुसमाप्तिरूपासुक्थ्यादिसं-
स्थामतिलङ्घ्योक्थ्यादिपदलक्ष्यस्योक्थ्यादिसंस्थाविशिष्ट-
स्य क्रतोः पश्वादिफलसङ्गतिरङ्गीक्रियते चेत्पशुका-
मादिवाक्यानि क्रतुफलविधयो न भवेयुः सर्वेभ्यः
कामेभ्य इतिवाक्यान्तरेणैव क्रतोः पश्वादिसकलफ-
लान्वयसिद्धेः । ततश्चोक्थ्यादिसंस्थे क्रतौ फला-
र्थस्य विध्यन्तरस्याभावान्तद्विधिविधेय उक्थ्याद्यधिका-
वृत्तियुक्तः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थस्य क्रतोर्विकृतिरित्येवं
न सिध्येदेव किं तर्हि पशुकामादिवाक्यैः सिध्येदि-
ति चेदुच्यते वसन्तादिवाक्येन जीवदधिकारतया स-
र्वकामवाक्येन तत्तत्फलकामाधिकारतया चावगते प्र-
कृतिभूते ज्योतिष्टोमे तत्प्रकरणोत्पन्नानामुक्थ्यादीनाम-
विशेषिणः संबन्धे प्राप्ते पशुकामादिवाक्यैरुक्थ्यस्य पशुफ-
लार्थं तस्मिन्संबन्धः षोडशिनो वीर्यफलार्थं इत्यादिरूपा
व्यवस्था परं तैर्वाक्यैः सिध्यति यथा वृष्ट्यादिफलत्वयार्थ-
विहितसौभरपठितानां त्वयाणामपि ह्रीषीत्येवमादीनां

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १६५

निधनानामविशेषेण तत्संबन्धे प्राप्ते हीषिति दृष्टिका-
माय निधनं कुर्यादुर्गित्यन्नाद्यकामाय उद्भति स्वर्गका-
मायेत्यादिवाकैर्वृष्टार्थं हीषिति निधनमित्यादिव्यवस्था
सिध्यत्येवं दाद्यायणयज्ञसाकंप्रस्थायीयादावपि दार्श-
ण्यौर्णमासिकसार्वकाम्यवाक्यलब्धस्वर्गपञ्चादिफलविशेषे
क्रतावाट्टितिसहप्रस्थानादिगुणव्यवस्थैव सिध्येन्न तु गुण-
विशिष्टस्य क्रतोः सार्वकाम्यवाक्योदितफलात्फलान्तरे-
णान्वयः तस्मादुक्थ्यादिवाक्योदितफलानां क्रतुसङ्ग-
तिस्वीकारे ऽप्युक्थ्यादीनामग्निष्टोमविकारत्वासिद्धेस्त-
न्मताश्रयणे ऽप्युक्थातिरात्राग्निवाक्ययोरव्याप्तेर्नावका-
श इति भावः । वस्तुतस्तु तेषां क्रतुसङ्गतिस्वीकार एवा-
युक्तः संख्याविशेषविशिष्टेषु क्रतुषूक्थ्यादिशब्दप्रयोगस्य
विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणइतिन्यायेन
लाक्षणिकत्वात्, उक्थ्यादिफलवाक्येषु च लक्षणाक-
ल्पने प्रमाणाभावात् । न च तेषां गुणाश्रयसंबन्धे गुणा-
फलसंबन्धे च व्यापारायोगाल्लक्षणाकल्पनं प्रकरणादेव
गुणानामाश्रयसंबन्धलाभात् तस्मादुक्थ्यादिफलवाक्येषु
स्तोत्रविशेषैः क्रतुसमाप्तय एवोक्थ्यादिशब्दवाच्याः फ-
लाय विधीयन्ते गृह्णीयात्सुवौत याजयेदिति तु सौ-
र्यादिषु निर्वपत्यादिवदनुवादमात्रं तदेतत्सर्वं शास्त्रदी-
पिकादिष्वेव स्पष्टम् । एवमवास्वरसो मन्वते के ऽपीत्यु-
क्त्यासूचितः संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषा-
दितिसंस्थाधिकरणे किं सर्वसंख्यं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य
दौक्षणीयादयो धर्मा उताग्निष्टोमं प्रकृत्येत्यादिभाष्य-
वचनं तु ज्योतिष्टोमस्यैवाग्निष्टोमसंख्योक्थ्यादिसंस्थस्य च

सामानविध्यासामानविध्यविचारपरं न ग्राह्यं किं तु
ज्योतिष्टोमेन तदाश्रितानामुक्त्यादिसंस्थानां पृथक् फ-
लवत्त्वेनेतिकर्तव्यतापेक्षिणीनां सामानविध्यासामान-
विध्यविचारपरं नेतव्यम् । अत एव यत्र यत्र गुणकामा
भवन्ति तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां नान्यथा त-
त्रैतिकर्तव्यतायामन्तिकमुपनिपतेत्सा साधनस्य वा
साध्यस्य वेति सन्दिह्यमाना साध्यस्य भवितुमर्हति
नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यतइति सिद्धान्त-
भाष्यवचनं सङ्गच्छते । इदं हि क्रतोः क्रत्वाश्रितगुणका-
मानां च फलार्थत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणा-
विशेषाद्दीक्षणीयादिषु सामानविध्यमितिपूर्वपक्षे प्राप्ते
सिद्धान्तयुक्तिप्रदर्शनपरम् । अस्य चेदं तात्पर्यं गुणः फलाय
चोद्यमानः पूर्वप्राप्तां परप्रयुक्तक्रियामाश्रित्य पश्चाच्चोद्यते
अंशयुक्ता च क्रिया प्रयुज्यते ततश्च प्राक्तनस्वतः क-
र्तव्यरूपक्रियाविधिसमयएवाङ्गविधीनां व्यापारो न प-
श्चात् गुणफलविधाने ऽपि विरम्य व्यापारयोगादिति त-
स्मादयुक्तं वैकृताग्निविधिष्वपूर्वविधिलक्षणास्याव्याप्ति-
कथनमित्येवं प्रथमाक्षेपः प्रपञ्चेनाक्षिप्तः । अथाक्षेपा-
न्तराण्यपि यथा सम्भवमाक्षिप्यन्ते । यदुक्तं साप्तदश्य-
वाक्यवदभ्युदयार्थत्वाङ्गीकारेण स्वर्गकामादिवाक्येष्वपू-
र्वविधिलक्षणाव्याप्त्युद्गारे तस्य नियमपरिसंख्याविध्यो-
रतिव्याप्तिः स्यादिति तत्र साप्तदश्यवाक्यदृष्टान्तक-
थनमयुक्तमित्याक्षिपति ।

तासु स्यात्साप्तदश्यं प्रकरणर-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १६७

हितं यासु न श्रूयते तत्तास्व-
स्य स्याद्विकल्पो विकृतिषु कथि-
ते चोदकात्पाञ्चदश्ये । सत्येवं
मित्रविन्दादिषु नियमविधि-
स्तस्य भूयो विधिः स्यात् सार्थ-
क्ये सम्भवत्यभ्युदयफलकता
केवलं नैव कल्प्या ॥ ३७ ॥

अनारभ्याधीतसाप्तदश्यवाक्यस्यापि प्राकरणिकसाप्त-
दश्यवाक्यवन्मित्रविन्दादिमात्रशरणत्वे स्यादेवमगत्या-
भ्युदयार्थत्वकल्पनं तदेवासिद्धान्तुरस्य प्रवृत्तिविशेषकरत्व-
पर्यवसायी गत्यन्तरसम्भवात् । तथा हि । यासु सौर्या-
दिविकृतिषु साप्तदश्यं न श्रूयते तास्वनारभ्यवादप्राप्त-
साप्तदश्यस्यातिदेशप्राप्तेन पाञ्चदश्येन विकल्पं प्राप्नोतु
मित्रविन्दादिषु पुनः साप्तदश्यविधानं विकल्पापवाद-
रूपं साप्तदश्यनियमार्थमस्तु । एवं सर्वस्यापि साप्तद-
श्यवाक्यस्य प्रवृत्तिविशेषकरत्वसम्भवे किमित्यन्यतः सि-
द्ध्यत्यर्थं केवलादप्यर्थविधित्वमभ्युपगम्यते । नन्वनारभ्या-
धीतसाप्तदश्यस्य सौर्यादिगामित्वे सौर्यादिष्वतिदेशा-
त्पाञ्चदश्यं न प्राप्नुयात् उपदेशेनातिदेशबाधात् इति
चित्सत्यमन्यत्र तथैव ब्रूतु सौर्यादिषु साप्तदश्यं पाञ्चद-
श्यातिदेशबाधनेन स्वयं नियतत्वं प्राप्नोति चेन्मित्रवि-

न्दादिषु पुनः साप्तदश्यविधानं व्यर्थं स्यात्तथैव मित्रवि-
 न्दादिष्वपि साप्तदश्यनियमलाभोपपत्तेः । अतो ऽनार-
 भ्याधीतं साप्तदश्यवाक्यं स्वस्य मित्रविन्दादिगतौ स्व-
 वैयर्थ्यं सौर्यादिगतौ पाञ्चदश्यातिदेशवाधेन प्राकरणी-
 कसाप्तदश्यवाक्यवैयर्थ्यं चालोच्य सौर्यादिकं गत्वा तत्र
 पाञ्चदश्यातिदेशं च सोढ्वा तेन सह विकल्पमनुमन्यते
 यथा न तौ पशौ क्ररोतीति पशावाज्यभागप्रतिषेधस्तत्र
 चोदकादाज्यभागयोरप्राप्तावप्रसक्तप्रतिषेधतया स्ववै-
 र्थ्यं चोदकात्तयोः प्राप्तौ सर्वथा तयोः प्रतिषेधे च
 तत्प्रापकस्य चोदकस्याप्रामाण्यापत्तिं चालोच्याज्यभा-
 गातिदेशं सोढ्वा तदनुष्ठानेन सह विकल्पमङ्गीकरोति ।
 एवं हि तत्र चोदकनिषेधशास्त्रयोरिवात्रापि प्राकरणि-
 काप्राकरणिकसाप्तदश्यवाक्ययोः प्रवृत्तिविशेषकरतया
 साफल्यं भवति तस्मात् केवलादृष्टार्थत्वे साप्तदश्यवाक्यो-
 दाहरणमयुक्तमिति भावः । यदुक्तमपूर्वविधिलक्षणे स-
 र्वोद्देश्यानुवृत्तिरप्राप्तेरात्यन्तिकत्वमिति पक्षे त्रेधा त-
 ण्डुलान्विभज्येदिति विधावव्याप्तिस्तत्र दार्शनिकहविषां पू-
 र्वदेवताभ्यो ऽपनयस्य वक्ष्यमाणादेवताभ्यो विभागस्य वा
 विधौ तेषां मध्ये तण्डुलदधिशृतेषु देवतापनयविभाग-
 योरर्थसिद्धत्वेनोपांशुयाजाज्यमात्रे विधेश्चरितार्थस्य
 वक्तव्यादिति तदाल्पमिति ।

नास्त्येवोपांशुयाजोदधिशृतस-
 हितः पौर्णमास्यां विधानात्

अपूर्वनिश्चयमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । १६६

तद्वश्यं दर्शतन्त्रे पठितमपि
ऋगाग्नातयाज्यानुवाक्यम् । कृ-
त्वा चिन्तैव तस्य क्व चिदधि-
करणे दार्शिकेष्वस्तितोक्तिस्त-
त्त्रेधा तण्डुलानित्यनुवदनम-
तस्तत्र नाव्याप्तिरस्ति ॥ ३६ ॥

दधिश्रुतवत्याममावास्यायामुपांशुयाजो नास्त्येव उ-
पांशु पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमास्यां तद्विधानात् । न
च वाच्यम् ब्रह्मचर्याच्चेपसमावास्याप्रकरणे उपांशुया-
जयाज्यानुवाक्यायुगलपाठात्तस्यामपि सो ऽस्तीति प्रधा-
नस्योपांशुयाजस्य पौर्णमासीकालत्वे तदङ्गतया तत्पर-
तन्त्रस्य मन्त्रस्यान्यत्र पठितस्यापि तद्व्याप्तित्वात् । अयं चा-
र्थः सूत्रकृत्तैव दशमाध्याये ऽमावास्यायामुपांशुयाजः स्या-
दुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यविशेषश्रवणादिति पूर्वपक्षं
कृत्वापि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दसंयोगान्मन्त्रो
यथा प्रधानं स्यादिति सिद्धान्तसूत्रेण स्पष्टीकृतः । प्रप-
ञ्चितं चैतच्चतुर्थश्लोकव्याख्याने । नाप्येतच्छङ्कनीयम् अ-
मावास्यायामुपांशुयाजमङ्गीकृत्यापि उपांशुयाजोवच-
नाद्यथाप्रकृततीत्यादधिकरणप्रवृत्तिर्दृश्यत इति तस्य न्या-
यव्युत्पादनार्थं कृत्वा चिन्तारूपतया नेतव्यत्वात् । अन्य-
था पौर्णमास्यां यजन्नित्याहृत्य पौर्णमासीकालत्ववि-
धायकश्रुतिव्याकीर्णप्रसङ्गात् । उदाहृतश्रुत्यवलम्बनानु-

पादोदाहृतदाशमिकाधिकरणविरोधप्रसङ्गाच्च । त-
स्मात् त्रेधा तण्डुलाग्न्यभिर्जित्यं वक्ष्यमाणस्य तण्डु-
लानां मध्यमादिभावेन विभागस्यानुवाद इत्येव युक्तम्
आकरग्रन्थेपूत्तरीत्यानुवादत्वपरिहाराय दार्शिकहविः
सामान्ये लक्षणामङ्गीकृत्य पूर्वदेवतापनयनस्य वक्ष्य-
माणदेवताभ्यो विभागस्य वा विधेयत्वाभ्युपगमे ऽपि त-
स्य तण्डुलदधिशृतेष्वर्थसिद्धत्वेनापांशुयाजाज्यस्याभावेन
च विधेयत्वाभावेनानुवादत्वापरिहाराच्च । तस्मात् त्रेधा
तण्डुलानिति विधौ सर्वोद्देश्यानुवृत्ताप्राप्तभावेनाव्याप्ति-
वर्णनमयुक्तमिति भावः । एवमभ्युदयेष्टिवाक्ये दार्शिकह-
विषां पूर्वदेवताभ्यो ऽपनयस्यापेक्षामङ्गीकृत्य तस्यार्थ-
सिद्धिर्वाह्विधिवैयर्थ्यमुक्तम् इदानीन्तदपेक्षैव नास्तीति-
नितरां तस्य वैयर्थ्यमाह ।

प्रत्येकं द्रव्ययुग्मे न पटु घट-
यितुं देवतां वाक्यमेकम् सारू-
प्यस्यापि भङ्गः पशुफलवचसा
केवलं तद्विधाने तस्मात्तावद्वि-
शिष्टानपि नियतिविधावार्त्ति-
वाक्योत्तरीत्या वक्तव्यो देव-
तानामपनयनविधिः कल्पनं
क्वापि युक्तम् ॥४०॥

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २०१

भवेदिह दार्शिकहविषां पूर्वदेवतापनयापेक्षा यदि
तेषां देवतान्तरसंयोजनपराणि मध्यमादिवाक्यानि
स्युः तदेवासिद्धं तथात्वे हि वाक्यभेदः प्रसज्येत तथा
हि मध्यमादिवाक्यानां देवतान्तरसंयोजनपरत्वे द्रव्ये-
ष्वग्न्यादिदेवताविधानं देवतासु दातृत्वादिगुणविधानं
चेति विष्वपि वाक्येषु तावदेको वाक्यभेदः, दधिशृतवा-
क्ययोः स्थविष्ठानां दध्यणिष्ठानां शृतं चाधिकरणं वि-
धेयम् इत्यपरो वाक्यभेदः, तथा स्थविष्ठानामणिष्ठानां
चक्षुर्भावो ऽपि विधेय इति अन्यो वाक्यभेदः । स्यादेत-
न्नैते वाक्यभेदाः प्रसरन्ति । तथा हि दातृप्रदातृशिपि-
विष्टशब्दानां श्रुत्यैवान्यादिपदसामानाधिकरण्यात् प-
दद्वयप्रतिपादितं विशिष्टदेवताकारकमेकमेव विधेयं न
तु देवतास्तङ्गुणाश्च प्रत्येकं विधेयाः । अभ्युदयेष्टिप्रकरणे
सह श्रपयतीतिवचनमस्ति तदेतद्देवतैकाग्रहस्थविष्टयोः
शृताणिष्टयोश्च सहपाकविषयं, ततश्च स्थविष्ठानामणि-
ष्ठानां च तण्डुलानामल्पत्वाद्दधिशृतयोर्भूयस्त्वाच्च त-
ण्डुलानां चक्षुर्त्वं दधिशृतयोरधिकरणत्वं चार्थात्प्राप्नो-
ति । अर्थप्राप्तं च तत्सर्वमनूयते तत्तद्गुणविशिष्टमेक-
देवताकारकं विधीयते मध्यमानां तण्डुलानामग्नि-
दाता देवता स्थविष्ठानां दधिश्रेन्द्रः प्रदाता अणिष्ठानां
शृतस्य च विष्णुः शिपिविष्ट इति । अतो नैवं वाक्यभे-
दावकाश इतिचेत्सत्यमित्थं सह श्रपणे वाक्यान्तरम-
ङ्गौकृत्य कल्पने उक्तप्रकारेण वाक्यभेदो नास्तीति
तथापि प्रक्कारान्तरेण वाक्यभेदः स्यादेव दधिवक्त्र
दधिन स्थविष्टेषु शृतवाक्त्रे शृते चोदिष्टेषु च प्रत्येकं

देवतासंयोजनात् । इयांस्तु भेदः पूर्वस्मिन्पक्षे स्थविष्ठे
 देवता प्रणीताकार्ये च दधिविधेयमिति चोदिष्ठेषु दे-
 वता प्रणीताकार्ये शृतं च विधेयमिति च विधेयभेदाद्वा-
 काभेदः । द्वितीयपक्षे स्थविष्ठेषु दध्नि च चोदिष्ठेषु शृतं
 च देवताविधेयेत्युद्देश्यभेदाद्वाकाभेद इत्युभयत्राप्यवि-
 शिष्टो विध्यावृत्तिलक्षणो वाकाभेदः । अपि चात्र मध्य-
 मादिवाक्येषु दार्शिकहविषां देवतान्तरसंयोजनविधि-
 रिति पक्षे पशुकामार्थमध्यमादिवाक्यसारूप्यभङ्गः प्र-
 सज्येत । एवं हि काव्येष्टिकाण्डे श्रूयते । “यः पशुकामः
 स्यात्सो ऽमावास्यामिष्टा वत्सानपाकुर्याद्ये मधमास्युस्तान
 मन्ये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानि-
 न्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरुं ये ऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय
 शृते चरुमि”ति तत्र पशुकामेष्टिविधौ मध्यमादिवाक्येषु
 द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधिरङ्गीकृता नवमे । तथावा-
 पि तथाभूतकर्मविध्यङ्गीकारे तत्सारूप्यं समञ्जसं भ-
 वति न तु देवतामात्रविधिरङ्गीकारे तस्मादिहाप्यवा-
 क्यभेदाय पशुकामेष्टिवाक्यसारूप्यसामञ्जस्याय च त-
 त्द्रव्यविशेषविशिष्टकर्मविधरेवाङ्गीकर्तुं युक्तः । ननु
 तत्र प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानाभावाद्गत्या विशिष्टविधि-
 रङ्गीकृतः इह प्रकृते दर्शः कर्मणि प्रत्यभिज्ञायमाने नै-
 मित्तिकदेवतान्तरमात्रविधानेन लाघवे सम्भवति वि-
 शिष्टविधिगौरवमङ्गीकर्तुं युक्तं मिति चेन्न । आर्त्तिवा-
 कान्यायेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानमनादृत्याप्यवाकाभे-
 दाय विशिष्टकर्मन्तरविधरेवाङ्गीकर्तुं मुचितत्वात् ।
 तथा हि दर्शप्रकरणेन श्रूयते “यस्योभयं हविरार्त्तिमा-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । २०३

“हेन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदि”तिवाक्ये आर्तदोह
प्रतिनिधित्वेन पञ्चशरावद्रव्यमात्रं कर्मणः साधनं विधी-
यते न द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तरं गौरवादिति षष्ठे
पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यादिति सूत्रेण पू-
र्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तितं प्राप्ते कर्मणि पञ्चशरावद्रव्यमि-
न्द्रो देवतेति द्वयं विधातुं न शक्यते वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । न चसान्नाय्यप्रतिनिधौ पञ्चशरावे सान्नाय्यदे-
वताया इन्द्रस्य स्थानापत्त्याप्राप्तिसम्भवादिन्द्रशब्दोऽनु-
वाद इति वाच्यम् । सान्नाय्ये माहेन्द्रस्यापि कदा चित्स-
म्भवेनेन्द्रस्य नित्यप्राप्त्यभावात् तस्मान्नित्यतयेन्द्रस्यापि
विधेयत्वाद्वाक्यभेदः स्यादित्येवाक्यभेदाय द्रव्यदेवता-
विशिष्टदोहार्त्तिनिमित्तकर्मान्तरविधिरेवाङ्गीकर्त्तव्य इति
एवं च द्रव्यार्त्था प्रकृतस्य सान्नाय्ययागस्य द्रव्यापेक्षायां
स्फुटायामपि यदि सत्राय दौक्षितानां साम्युत्तिष्ठामेत्यो-
ममपभज्य विश्वजिता यजेतेतिवाक्ये संकल्पमध्ये सव-
न्त्यत्कोत्तिष्ठासोः सोमक्रयात्पूर्वं पञ्चाच्चाविशेषेण प्राय-
श्चित्तविधायकमिति साम्युत्थाने विश्वजिक्तीते विभा-
गसंयोगादित्यधिकरणे निर्णीते सोमविभागवचनस्य
सोमक्रयानन्तरकालोत्तिष्ठामुयजमानकर्त्तृकस्वकौयसो-
मांशविभागानुवादकत्ववदैन्द्रशब्दस्येन्द्रयाजियजमानो
हेष्टव्यदेवतानुवादकत्वमिति पक्षप्राप्तानुवादत्वाभ्युपगमे-
न कथं चिद्वाक्यभेदस्य परिहर्तुं शक्यत्वेऽप्येन्द्रपदस्य वि-
धेयसमर्पकत्वे सम्भवति निरर्थकपाक्षिकानुवादत्वं न क-
ल्पनीयमिति न्यायमात्रमवलम्ब्यावाक्यभेदाय कर्मान्तर-
विधावङ्गीकृते किमु वक्तव्यमभ्युदयेष्टिवाक्ये कर्मान्तरवि-

धिरङ्गीकर्त्तव्य इति, न हि तत्रेन्द्रसंबन्धस्तेवात्र यत्किञ्चिद्द्रव्यदेवतासंबन्धस्य पक्षे प्राप्तिरस्ति । येन दधिवाक्यभेदः कथं चिदपि परिङ्गीयेत न वा तत्र द्रव्यमात्रविधिपक्षोत्थापकप्रकृतकर्मगतद्रव्याकाङ्क्षानिमित्तद्रव्यापचारानुकीर्त्तनवदिह देवतामात्रविधिपक्षोत्थापकदेवताकाङ्क्षानिमित्तदेवतापचारानुकीर्त्तनमस्ति । न च त्रेधा तण्डुलानितिवाक्यस्य देवतापनयविधिपरत्वं स्पष्टं येन तद्विधिवलादपनीतपूर्वदेवतानां हविषां देवताकाङ्क्षास्तीति समर्थ्येत, किं तु तण्डुलशब्दस्य दार्शिकहविः सामान्यलक्षकत्वकल्पनया तद्विभागप्रतियोगिनीनां शब्दानुपात्तानां देवतानां कथं चिदुद्दिष्टीरौकरणेन चातिक्लिष्टं कल्पनीयम् । न चैवं कल्पनायां किं चित्कल्पकमस्ति मध्यमादिवाक्येषु प्रकृतहविषां देवतान्तरविधिरेव तदाकाङ्क्षार्थं पूर्वदेवतापनयमपेक्षमागच्छेधा वाक्यस्यापि तद्विधायकत्वकल्पकमिति चेत् । न वाक्यभेदप्रसङ्गेन तेषां प्रकृतहविःसंबन्धिदेवतान्तरविधिपरत्वासिद्धेः । देवतापनयविधिवलादेव तेषां देवतान्तराकाङ्क्षया सोढ्वापि वाक्यभेदं मध्यमादिवाक्येषु देवतान्तरविधिरभ्युपगम्यत इत्युच्यते चेत्परस्परश्रयो नातिवर्त्तितुं शक्यते । ननु मध्यमादिवाक्यानां प्रकृतकर्मसंबन्धिगुणमात्रविधायकत्वे सम्भवति प्रकृतहानमप्रकृतकल्पनं विशिष्टविधिगौरवमपूर्वकर्मन्तरकल्पनागौरवं चावश्यं परिहरणीयम् । सम्भवति चात्र प्रकृतहविःसंबन्धिदेवतामात्रविधानं यदि तदा दधिशृतवाक्ययोः प्रतिद्रव्यं एको दोषः, न ह्येकस्माद्दोषाद्विभ्यता बहवो दोषाः स्वीक-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । २०५

रणीयाः । यदि वाक्यभेदो ऽवश्यं परिहरणीयस्तदा म-
ध्यमादिवाक्यानां द्रव्यदेवताविशिष्टैकप्रयोगविधायकत्व-
मस्तु तत्र चानेकगुणविशिष्टैककर्मविधाविव वाक्यभेदो
न प्रसरति । प्रकृतहानमप्रकृतकल्पनमपूर्वकर्मान्तर-
कल्पनं च न भवति प्रकृतस्यैव दर्शकर्मणो द्रव्यदेवता-
विकारविशिष्टप्रयोगविधानादिति चेत्तर्ह्यन्तिवाक्ये ऽप्ये-
वमेव कर्मान्तरविधिर्न स्यात् । वस्तुतस्तु तत्रैवार्जवेन
द्रव्यमात्रविधिर्द्रव्यदेवताविशिष्टैकप्रयोगविधिरिति वा
कल्पनेन प्रकृतहानादयः परिहर्तुं शक्यन्ते तत्र द्रव्य-
मात्रविधिपक्षे ऽप्येन्द्रपदस्य पक्षप्राप्तानुवादकत्वेन वाक्य-
भेदपरिहारसम्भवात् । इह देवताभावाविधिपक्षे तत्परि-
हारासम्भवात् । तत्रैकस्यैव लिङः श्रवणेन विशिष्टै-
कप्रयोगविधिपक्षस्योपनन्तरत्वात् । इह मध्यमादिवा-
क्यत्रये लिङ्वच्यश्रवणेन तावद्विकारविशिष्टैकप्रयोगवि-
धायकत्वसम्भवात्, अत्र तु विधायकानां लिङामनेक-
त्वाद्विकाराणाञ्चानेकवाक्यगतत्वेन तावद्विकारविशि-
ष्टैकप्रयोगविधायकत्वकल्पनानवकाशात् । न च मध्य-
मादिवाक्येष्वेकैकवाक्योदितविकारविशिष्टं प्रयोगतयं
विधीयतइति युक्तम् । न वा सिद्धान्ताभिमतमेकस्मिन्नेव
प्रक्रान्ते दर्शप्रयोगे अकालोपक्रमनिमित्तदेवताविकार-
मात्राभ्युपगमात् । परमार्थतस्तु उभयत्रापि प्रयोगवि-
धिपक्षस्तुक्चः प्रक्रान्तस्य दर्शप्रयोगस्य यावज्जीववाक्येन
कामवाक्येन वा विहितस्य विध्यन्तरानपेक्षितत्वात् ।
प्रयोगान्तरविधेश्चानभिमतत्वात् । अभ्युदयेष्टाधिकरणे
प्रक्रान्तएव प्रयोगे देवताविकारोपपादनात् । दधिशृत्-

विशिष्टप्रयोगस्यासन्नयतानुष्ठातुमशक्यत्वेन सान्नाय्यसं-
योगात्सन्नयतः स्यादित्यधिकरणे ऽसन्नयतो ऽप्यभ्युदये-
ष्टिं व्यवस्थापितवता सिद्धान्तिना मध्यमादिवाक्केषु तत्त-
द्देवतान्वितदधिशृतविशिष्टप्रयोगविधेरङ्गीकर्तुं मशक्य-
त्वाच्च । दधिशृतयोर्देवतान्तरविधानार्थमनुवादत्वे हि प्र-
क्षप्राप्तयोर्थयाप्राप्तिपाक्षिकानुवाद इत्यसन्नयतो ऽपि सा
स्यात् न तु विधेयत्वे न, न च वाच्यं विधेयतत्तद्देवतान्वि-
ताभ्यां यथाप्राप्त्यनुवादाभ्यां दधिशृताभ्यां विशिष्टः प्रयो-
गो विधेयः स्यादिति । विधिविषयविशिष्टान्तर्गतस्य वि-
धेयसंदष्टस्य दध्नः शृतस्य सोमा रौद्रं चरुं निर्वपेच्छुक्ताणां
व्रीहीणामित्यत्र व्रीहिविशेषणस्येवानुवादत्वाद्योगात् ।
तस्मान्मध्यमादिवाक्केषु प्रक्रान्ते दर्शकर्मणि गुणविधि-
रेष्टव्यः । ननु तर्हि गुणविधिरेवास्तु यस्य हविर्निर्ग-
मित्याद्यधिकारिविशेषणादकालोपक्रान्तप्रकृतकर्मप्रत्य-
भिज्ञाने जायति तत्र गुणमात्रविधानमतिलङ्घ्य गुण-
विशिष्टकर्मान्तरविधिकल्पनायोगात् । ज्ञाते चैवं प्रत्य-
भिज्ञाबलाद्गुणविधितात्पर्यं तदनुरोधेनापतन्नानेकद्रव्यो-
द्देशेन देवतागुणविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदो न दोष इति
चेदेवं तर्ह्यर्ह्येवाक्केष्वेवमेव गुणमात्रविधिः स्यात्
तत्रापि यस्योभयं हविरित्यधिकारिविशेषणतः सान्ना-
य्यहविष्कप्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानात् । यत्तु हविर्नाशे क-
र्मण एव नाशोऽत्र प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञा नास्तीति । त-
त्तु च्छम् । उपात्तहविर्नाशे हविरन्तरोत्पादनेन कर्मानु-
ष्ठानस्य शेषादवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वादित्यधिकरणे
व्यवस्थापितत्वेन यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दृष्येयुर-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । २०७

पहरेयुर्वा आउयेन तो देवताः परिसंख्याय यजतेतिश्र-
वणेन च कर्मलोपाप्रसक्तेरकालकृतमकृतमिति प्रसिद्धे-
रवाप्यकालोपक्रान्तकर्माभावेन प्रत्यभिज्ञानाभावस्य व-
क्तुं शक्यत्वात् । तस्मादार्तिवाक्यद्वय मधग्रमादिवाक्ये-
ष्वपि कर्मान्तरविधिरेव वक्तव्य इति नास्ति तत्र दार्शि-
कहविषां पूर्वदेवतापनयस्थोपयोगः कर्मान्तरविधौ त-
ण्डुलादीनामुपादेयत्वेन प्रकृतग्रहणे कारणाभावात् ।
ये मधग्रमा इति यच्छब्दस्य सतो ऽपि द्रव्यदेवता-
विशिष्टकर्मविधौ तण्डुलानामुद्देश्यत्वापादनासमर्थत-
या पशुकामेष्टिगतमधग्रमादिवाक्यश्रुतयच्छब्दस्येवावि-
वक्षितार्थताया एव प्राप्तेः । अत एवातञ्चनाभ्या-
सालङ्घनसमर्थने कर्मान्तरविधिपक्षे प्रकृतद्रव्यग्रहणा-
भावो ऽभ्युदयेष्ट्याधिकरणएव वर्णितः । एवं हि तत् ।
यदि विभियादभिमोदेष्यतीति महारात्रे हवींषि निर्व-
पेत् फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासौतार्धं दधि हविरातञ्चाना-
र्थं निदध्यादर्धं न यदाभुग्दियात्तेनातञ्च प्रचरेदादि-
नान्येद्युस्तेन ब्राह्मणं भोजयेदिति । अस्यार्थः वः प्रवृत्त-
दर्शतन्त्रो यजमानः किमद्य चतुर्दश्यामेवामावास्याभ्या-
न्या दर्शः प्रारब्धः किं चन्द्रमा अभुग्देष्यतीति शङ्कया
भयः प्राप्नुयात्सन्महत्यामेव रात्रौ व्रीहीन्निहृष्यावहत्या
फलीकृत्योदीक्षमाण आसीत् सायन्दोहसंपादितं च द-
धि द्विधा विभज्य तदर्धं मुख्यकाले करिष्यमाणस्य द-
र्शस्थार्थे तत्पूर्वदिनसायंदोहं सम्पाद्य दध्यातञ्चनाय नि-
दध्यात् अर्धान्तरं तदर्धं न निदध्यात् । एवं कृते यद्य-
भुग्दयः स्यात्तदामुख्यकाले दर्शप्रारम्भानन्तरमातञ्चनार्थं

निहितेनार्धेन दध्ना सायंदुग्धे पयस्योतञ्जनं कृत्वा द-
धुरत्तपाद्याग्येदुर्द्धधियागं निर्वर्त्तयेत् । यदि नाभ्युदयस्त-
दानीमातञ्जनार्थं विहितादर्धादन्येनार्धेन तदर्थनिर्वर्त्त-
स्तदर्थं दधुरत्तादनानपेक्षणेनातञ्जनार्थं निहितमर्धं ब्रा-
ह्मणभोजनेन प्रतिपादयेदिति । तदेतदातञ्जनाभ्यास-
दर्शनं सिद्धान्तलिङ्गत्वेन वर्णितम् । यदि कर्मान्तरमभ्यु-
दयेष्टिः स्यात्तदा पशुकामेष्टाविव दधिप्रतयोरधिकर-
णात्वेन प्रणीताकार्यविधानादुपादेयत्वेन च प्रकृतग्रहणे
प्रमाणाभावात् लौकिकएव दध्नि पयसि च अप्रणं
कृत्वा सायन्दोहेनाकालकृतेनापि प्रायश्चित्तनिर्वर्त्त-
कालापराधदोषेण मुख्यकाले दर्शः कर्त्तव्यो न दध-
न्तरमुत्पादनीयम् । यदि त्वकाले प्रक्रान्तमेव दर्शकर्म
देवताविकारयुक्तं सदभ्युदयेष्टिः स्यात्तदा तदर्थं कृतेन
दध्ना तस्यैवानुष्ठितत्वान्मुख्यकालकर्त्तव्यदर्शार्धमवश्यं द-
धन्तरमुत्पादयामिति अर्धवदातञ्जनम् । तत्रासुख्यकाल-
कृतसायन्दोहार्धेनैवातञ्जनं कार्यमित्येतावान्विशेषो वि-
धीयतइति । नन्वेवं सति शान्तिर्कर्मणि वेतालोदयः क-
र्मान्तरविधिपक्षे प्रकृतग्रहणप्रमाणाभावप्रदर्शनार्थमा-
तञ्जनाभ्यासलिङ्गमुपवर्णयता त्वयैव कर्मान्तरविधौ लि-
ङ्गानुपपत्तिरुद्घाटिता । अतः कर्मान्तरविधुपगमो न
युक्त इति चेत् । उच्यते । आतञ्जनाभ्यासलिङ्गं समर्थ-
यमानेन सिद्धान्तिना कर्मान्तरविधिपक्षे प्रकृतग्रहणा-
भावः समर्थित इत्येतावदस्माभिरिहोपन्यस्त नत्वातञ्ज-
नाभ्यासस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वमनुमोदितम् । अकालकृ-
तदध्नः कर्मानर्हतयाप्यातञ्जनाभ्यासोपपत्तेः । प्रायश्चि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २०६

केनाकालकृताग्निप्रणयनदेवतापरिग्रहादिप्राप्तापचार-
निर्हरणवदकालकृतदध्नः कर्माङ्गत्वमपि तेन कृतमित्यव-
प्रमाणाभावात् । न हि स्तेयप्रायश्चित्तेन स्तेयदोषनिर्ह-
रणवत्स्तेयलब्धद्रव्यस्य कर्माङ्गत्वमपि क्रियते । एवं क-
र्मान्तरविधिपक्षे प्रकृतद्रव्यग्रहणं नास्तीति सिद्धान्त्यभि-
मानमनुसृत्य देवतापनयविधेरनुपयोग उक्तः । वस्तुत-
स्तस्मिन्नपि पक्षे प्रकृतद्रव्यग्रहणनियमो ऽस्त्येव यतस्तस्मि-
न्नेव यदि विभित्यादित्यादिवाक्ये मध्यमादिवाक्ये च
जागर्ति । तथा हि फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतेति फली-
करणपर्यन्तमेव कृत्वा तण्डुलभावविनाशकं पेषणमकृ-
त्वाभ्युदयसदसङ्गावनिर्णयपर्यन्तं प्रतीक्षणविधानादिदं
ज्ञायते मध्यमादितण्डुलविभागापेक्षायामभ्युदयेष्टासे-
तएव तण्डुला इति अन्यथा पेषणात्प्रागेव प्रयोगमव-
स्थाप्य प्रतीक्षणमदृष्टार्थं स्यात् । तथा आतञ्जनार्थस्य
दध्यर्धस्याभ्युदयाभावपक्षेऽपि तदन्यस्य दध्यर्धस्याभ्यु-
दयपक्षे प्रतिपत्त्यभिधानादिदं ज्ञायते अभ्युदयेष्टां त-
देवान्यदर्थं दधीति । अन्यथाभ्युदयाभावपक्षे दध्यन्त-
रोत्पादनस्थानपेक्षितत्वादातञ्जनार्थं दध्यर्धस्य प्रतिपत्त्य-
पेक्षावदभ्युदयपक्षे तदितरार्धस्य लौकिकदधिसाध्या-
यामभ्युदयेष्टां दध्यन्तरोत्पादननिर्वर्त्यमुख्यकालदर्श-
चानुपयोगात्प्रतिपत्त्यपेक्षास्तीति तत्प्रतिपत्तिरप्युपवर्ण्ये-
त । तथा “विष्णावे शिपिविष्टाय शृते चरुमि”ति शृतप-
दप्रयोगात् ज्ञायते ऽभ्युदयेष्टां वैदिकप्रसिद्धया हव्या
शृतशब्दवाच्यः प्रातर्दोह एव पयो न तु लौकिकं पय
इति । अन्यथा आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरित्येव

पयःशब्द एव प्रयुज्येत । ननु पशुकामेष्टौ लौकिकपयः
 साध्यायामपि शृतपदं श्रूयते । सत्यं तत्र शृतशब्दः श्र-
 पणधतो लौकिकपयसो लक्षणार्थ इति सूत्रकृतैवोक्तं प-
 शुकामेष्ट्याधिकरणे लक्षणार्था शृतश्रुतिरिति । न चेह
 लक्षणार्थां प्रमाणमस्ति । प्रकृतस्य शृतशब्दसुख्यार्थस्य
 सम्भवात् । ननु कर्मान्तरार्थद्रव्याणां कर्मान्तरार्थत्वम-
 युक्तमिति चेत् । किमेकस्मिन्नपि वा कर्मणि देवतान्त-
 रार्थद्रव्याणां देवतान्तरार्थत्वं युक्तम् । वचनबलाद्युक्तमि-
 ति तूभयत्रापि तुल्यम् । एवं च कर्मान्तरपक्षे ऽप्यातच्च-
 नाभ्यासउपपन्नः प्रकृतस्य दध्नः कर्मान्तरे विनियुक्त-
 त्वेन मुख्यकालकर्तृव्यदर्शे दधान्तरापेक्षासत्त्वात् ।
 एवं तर्हि देवतापनयविधेरनुपयोगः प्रत्युद्धतः स्यात् दार्-
 शिकद्रव्याणां कर्मान्तरे ऽभ्युदयेष्टौ विनियोगार्थं दार्शि-
 कदेवतापनयविधेरपेक्षितत्वात् । अर्धासिद्धविधेर्नास्त्युप-
 योग इति चेत् । एवं पूर्वश्लोकप्रदर्शितार्थसिद्धत्वहेतुनै-
 वावाप्यनुपयोगवर्णनायामत्र श्लोके समर्थितस्य कर्मा-
 न्तरत्वस्याहेतुतया तद्वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेत् । उच्यते ।
 पूर्वश्लोके तण्डुलादिष्विवोपांशुयाजाज्ये देवतापनय-
 स्यार्थसिद्धत्वाभावात् तत्र तद्विधेरर्थवत्त्वमित्याशङ्का
 अमावास्यायासुपांशुयाजाभावसमर्थनेन निराकृता ।
 अत्र तु तस्यामभ्युपगम्याद्युपांशुयाजमभ्युदयेष्टेस्ततः
 कर्मान्तरत्वसमर्थनेन सा निराक्रियते कर्मान्तरत्वे
 हि तलोपांशुयाजाभावेन तद्विषयतया देवतापनय-
 विधेरर्थवत्ता न भवतीति भवः । एवं तर्ह्यभ्युद-
 येष्टेः कर्मान्तरत्वे ऽपि तद्देवताभ्याः प्रकृतहविषा

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २११

विभजनविधिः स्यादेव उपांशुयाजाज्ये तस्यार्थवत्त्वात्
कर्मान्तराभ्यादयेष्टावपांशुयाजाभावे ऽपि प्रकृतहविर-
न्तर्गतोपांशुयाज्यस्याभ्युदयेष्टिदेवताभ्यो विभजनोपप-
त्तेरित्याशङ्कासुद्धान्न निराकरोति ।

तर्हि स्याद्देवताभ्यः प्रविभजन-
विधिस्तत्र तद्गामिनीभ्यो न
स्यादेवं हि सर्वास्वपि दधिष्ट-
तयोर्देवतास्वन्वयः स्यात् । त-
स्मिन्वाक्ये विधेयं विभजनमि-
ह चेद्वक्ष्यमाणप्रकारं न स्या-
दोपांशुयाजे हविषि तदिति
तत्सर्वथा व्यर्थमेव ॥ ४१ ॥

यदि प्रकृतहविषामविशेषेणाभ्युदयेष्टिदेवताभ्यो विभ-
जनमभिमतं तदा दधिष्टतयोरपि सर्वदेवतान्वयः स्यात् ।
उत्तरत्र तयोर्विशिष्य सङ्कीर्तनं स्वविष्टैरणिष्ठैश्च तण्डु-
लैः सह श्रवणनियमार्थं स्यात् । अथ वक्ष्यमाणप्रकारेण
विभजनविधिस्त्वेष्टा तण्डुलान्विभजेदिति वाक्ये ऽङ्गीक्रि-
यते । तथा च दधिष्टतयोर्वक्ष्यमाणदेवताविशेषव्यवस्था
न भज्यत इति मतं तदोपांशुयाजाज्ये वक्ष्यमाणो देव-
तान्वयप्रकारो नास्तीति विभजनवाक्यं तद्विषयत्वेना-
र्थवन्न भवेत् । तण्डुलदधिष्टतेषु तु तद्वाक्यैरेव तथा वि-

भजनं सिद्धमिति सर्वथा व्यर्थमेव त्रेधा तदुल्लानितिवा-
क्यम् । अतस्तदुल्लानशब्दलक्षणाक्षेपे ऽपि तद्वैयर्थ्यानपाया-
त्तस्य तथाश्रुतानुवादकत्वमेव युक्तमिति तत्र विध्यभा-
वात्तद्विध्यव्याप्तिवर्णनमध्यसमञ्जसमिति भावः । एव-
माक्षिप्तेष्वपूर्वविध्यादीनां लक्षणेभूदाहरणेषु च लक्षणा-
नि व्यवस्थापयितुं नियमपरिसंख्यालक्षणसंग्राह्यसन्देह-
पदानि निर्धारयन्नेव लक्षणव्यवस्थापनं प्रतिजानीते ।

एवं प्राप्ते भणामस्तिविधविधिजु-
षां लक्षणानां विभागम् दृष्टार्थो-
यः स सर्वो भवति नियम इ-
त्यभ्युपेत्य व्यवस्थाम् । अर्थाद्वा
शब्दतो वा स्वविषयगलितादेव-
कारान्नृचो वा यः स्यात्कस्यापि
बाधः स भवति परिसंख्येति
रीतिं च कृत्वा ॥ ४२ ॥

प्रागग्रतारन्यादिविधीनां दृष्टार्थानामप्राप्तविषयत्वाद-
पूर्वविधित्वमङ्गीकृत्य तेषु लक्षणाव्याप्तिरुक्ता । पूतौका-
धारमन्त्रनियमविध्यतिव्याप्त्युद्भावेन तत्समानन्यायत-
या सर्वेषामपि दृष्टार्थविधीनां नियमविधीनां नियमवि-
धित्वमपि सूचितम् । तथा निषेधरूपविधिषु अपूर्वविधि-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । २१३

लक्षणाव्याप्त्युद्भावनेन दीक्षितो न जुहोतीत्यादीनाम-
पूर्वविधित्वं सूचितम् । तथा निषेधमात्रस्य परिसंख्यात्वा-
भ्युपगमो ऽप्यसूचितेनात्र नियमपरिसंख्यालक्षणसंग्राह्या-
संग्राह्यसन्देहप्राप्ताविदमुच्यते । अप्राप्तविषयः प्राप्तविष-
यो वा यो विधिर्दृष्टार्थः स सर्वो ऽपि नियमविधिरित्य-
भ्युपगच्छामः । अप्राप्तविषये ऽपि तस्मिन्नियमादृष्टाभ्यु-
पगमावश्यं भावात् । तथा हि दृष्टार्थाप्राप्तविधिविषयो
द्विविधः, विधिं विना स्वतः प्रसिद्धदृष्टप्रयोजनजननसाम-
र्थ्यो, विधिवलप्रसादनियततज्जननसामर्थ्यश्च, तत्रौदुस्व-
रो यूपो भवतीत्याद्यः प्रकृतौ यूपे पक्षप्राप्तो ऽप्युदुस्वरः
खदिरादिनियमविधिना निर्वर्त्तित इति विकृतावपि
चोदकात् खदिरादेरेव प्राप्या प्रतिप्रसवविधिविषयन्या-
येन सोमापौष्णपशावप्राप्तौवोदुस्वरजातिरष्टास्रत्वादिवि-
शिष्टयूपाकृतिजनने स्वत एव प्रसिद्धिसामर्थ्या च ।
उत्तराधारशाखाच्छेदनमन्त्रोत्करपरिध्यादिर्द्वितीयः वि-
धिवलादेव हि हिरण्यगर्भे मन्त्रस्य गौणवृत्तिकल्पनया
इन्द्रप्रकाशने इषेत्वेति मन्त्रस्य क्षिण्णौत्थ्याहारेण शा-
खाच्छेदनप्रकाशने उत्तरस्य पृथ्व्यताकरणेन वाजिनपा-
त्रधारणे परिधेः स्थविमग्रहणेन पशुनियोजने च सा-
मर्थ्यं प्रसाधनीयम् । ततश्च तद्वैविध्यात्तद्विषयो विधि-
रपि द्विविधः । एवं द्विविधे ऽप्यप्राप्तफलके दृष्टार्थविधौ
नियमादृष्टाभ्युपगम आवश्यकः चोदकप्राप्तखदिरादिना-
पि सम्भवति यूपादिस्वरूपमात्रे उदुस्वरादिनियमविधा-
नस्यानर्थक्यात् । अत एवाहुः दृष्टार्थेष्वपि सर्वेषु निय-
मादृष्टमिष्यत इति । अन्यथाऽवहननादिनियमविधावपि

नियमादृष्टकल्पनं न स्यात् । नानोपायसाध्ये दृष्टप्रयोजने
विशिष्टस्य कस्य चिन्नियमो ऽनर्थकस्तस्य क्रत्वपूर्वोपयो-
गित्वमपि तज्जन्यं द्वारं विनानुपपन्नं क्रत्वपूर्वस्य प्रधा-
नानुष्ठानानन्तरभावित्वादित्येतदेव हि तेषु नियमादृष्ट-
कल्पनायां बीजम् । तदिहापि तुल्यम् । नियमादृष्टा-
भ्युपगमे च नियमविधित्वमेव प्राप्नोति । अत एव पूतौ-
काविधेः पक्षप्राप्तविषयत्वाभावे ऽपि नियमविधित्वम् ।
सर्वे द्रव्यविधयो नियमविधय इत्याकारेण सकलमीमां-
सकप्रवादश्च । अपि च नावमिके पत्नीसंयाजाधिकरणे
पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त इत्यस्य भाष्यादिषु
यन्नियमविधित्वमुक्तं तदप्यप्राप्तस्यैव पत्नीसंयाजान्तत्वस्य
दृष्टार्थतामात्रेण न तु तस्य पाक्षिकप्राप्त्या तदसम्भवात् ।
तथा हि । यद्यपि द्वादशानामङ्गां सहप्रयोगवचनात्पूर्व-
पूर्वमहः कस्मिंश्चित्पदार्थेऽवस्थाप्य परम्परसुप्रक्रमित-
व्यम् । तथापि पत्नीसंयाजेष्ववस्थापनं पक्षे ऽपि न प्रा-
प्नोति उपांश्वादिहारियोजनपर्यन्तः सोमयागो ह्यहःश-
ब्देनोच्यते । यथोक्तं तन्वरत्ने ज्योतिष्टोमे ऽहःशब्देन उपां-
श्वादिहारियोजनपर्यन्तः सोमयागः परिच्छिन्न इहा-
पि द्वादशाहे एवं द्रष्टव्यमिति । तथा च सहत्वसिद्ध्यर्थं
हारियोजनानन्तरमेवावस्थानं प्राप्नोति यदि तु वसती-
वरौपर्यन्तानि पूर्वाणि तन्मध्यकालत्वादवभृथादीन्यु-
त्तराणि तस्य दीक्षाविस्मर्गार्थादिति सूत्रोक्तरीत्या द्वाद-
शाहे वसतीवरौपर्यन्तानां पूर्वेषामवभृथादीनामुत्तरेषा-
चाङ्गानां तन्त्रत्वे ऽपि भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगः
स्यात्तेषां प्रधानशब्दादितिसूत्रोक्तन्यायेन प्रधानैरष्टथ-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । २१५

कालान्यङ्गानि तत्तत्प्रधानकाले भेदेनानुष्ठेयानीति त-
त्तत्सुत्याकालीनानामैष्टिकपाशुककर्मणां साङ्गानां तच्च
तच्चाहनि भेदेनानुष्ठानं प्राप्नुयात् । तथा कातस्त्वेन पा-
शुकैष्टिकप्रयोगसमाप्त्यनन्तरमेवावस्थानं प्राप्नोति सर्व-
थापि पत्नीसंथाजान्तरमवस्थानस्य न पाक्षिकी प्रा-
प्तिरस्ति । तथा च पत्नीसंथाजान्तो ऽग्नीषोमीयः स-
न्तिष्ठत इतिवदप्राप्तविधिरेवायम् । तथापि सहत्व-
निर्वाहकतयादृष्टार्थतासत्त्वात्तावन्मात्रेण नियमविधित्वं
भाष्यादिषूक्तमिति समर्थनीयम् । अनियमप्राप्ते पत्नीसं-
थाजान्ते संस्थातव्यमिति नियम्यत इति भाष्यं च हा-
रियोजनान्तत्वादेरेव प्राप्या पत्नीसंथाजान्तनियमस्या-
भावे प्राप्तइत्येवं योजनीयम् । यस्मिन्कस्मिंश्चिदम-
नियमेनावस्थाने प्राप्ते पत्नीसंथाजान्तता नियम्यत इति
तन्त्ररत्नमपि हारियोजनप्रचारे पश्वादिसमापनकर्मणि
वा यस्मिन्कस्मिंश्चित्पत्नीसंथाजान्तनियमं विना ऽवस्थाने
प्राप्तइति योजनीयम् । न तु यथाश्रुतं ग्राह्यं पत्नीसं-
थाजान्तताया अनियमतः प्राप्त्यसम्भवस्योक्तत्वात् । परि-
संख्यालक्षणाच्चेपे तु यथाश्रुतभाष्याद्यनुरोधादनियमो
ऽस्माभिरुपन्यस्तः तस्माद्दृष्टार्थः सर्वो विधिर्नियमवि-
धिरिति युक्तमेव । न चैवं पुत्रेष्टिकारीयादिविधेर्नि-
यमविधित्वप्रसङ्गः । अदृष्टाद्वारकत्वस्यापि विवक्षित-
त्वात् । तथार्थाद्वा स्वविषयप्रच्युताल्लक्षणौकशब्दाद्वा
एवकाराद्वा नञ्प्रदाद्वा लभ्यो यस्य कस्यापि भाव-
स्याभावस्य वा यो बाधः स सर्वो ऽपि परिसंख्येति मर्या-
दां कुर्महे । तत्रातिहायेडोर्बाह्विः प्रतिसमानयति जुह्वा-

मौपभृतमित्यर्थादुपरितनप्रयाजद्वये जौहवाज्यस्य प्रा-
 चीनप्रयाजद्वये औपभृताज्यस्य च बाधः द्वे आहवनीय
 इत्यत्र यदाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रप्राप्तेर्वि-
 धिस्वरूपविषयप्रज्युतादप्राप्तनिषेधरूपार्थान्तरलक्षणात्त-
 स्मादेव शब्दादग्निहोत्राहुत्यन्तराभ्यासेष्वाहवनीयबाधः ।
 अत्र ह्येवावपन्तीत्यत्रैवकारेण प्रवमानातिरिक्तस्तोत्रेष्व-
 वापबाधः । न तौ पशौ करोतीत्यत्र नञ्पदेन पशावा-
 ज्यभागबाधः । स्यादेतन्न नञ्पदलभ्यः सर्वो ऽपि निषेधः
 परिसंख्येत्यङ्गीकर्त्तुं युक्तं विधाविव निषेधे ऽपि अपूर्व-
 विध्यादिरूपेण वैविध्यसम्भवात् । शक्यते हि दीक्षितो न
 जुहोतीत्यादिरपूर्वाविधिः । न हि स्यादित्यादिनिर्यमवि-
 धिः नानुयाजानित्यादिः परिसंख्येति वक्तुमिति चेत् ।
 मैवम् । परिसंख्याशब्दार्थवर्जनबुद्धिजनकस्य नञो ऽपि प-
 रिसंख्यात्वस्याप्रत्याख्येतया तदोगेन जुहोति न हिं-
 स्यादित्यादेरपि परिसंख्यात्वस्यानिवार्यत्वात् । तत्र
 चान्यत्र च प्राप्त इति लक्षणांनुसारेणापि तस्य परिसं-
 ख्यात्वप्राप्तिः । तद्भावत्तनाय तत्र विशेषणान्तरविवक्षा-
 याश्च परिसंख्यालक्षणाक्षेपे दूषितत्वात् । अत्र ह्येवा-
 वपन्तीति परिसंख्यायां तत्र चान्यत्र च प्राप्त इति य-
 थाश्रुतलक्षणस्याव्याप्यभावाच्च । तस्मादर्थो लक्ष्य एव-
 कारप्रतिपादो नञर्थभूतश्च सर्वो ऽपि निषेधः परिसंख्ये-
 ति युक्तम् । उक्तं च न्यायसुधायां परिसंख्यावर्जनबुद्धिस्त-
 दर्थो नञादिः परिसंख्याशब्दस्तदोगाद्वाङ्मनो न हन्तव्यो
 नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौनामेव श्रुत्या परिसंख्यात्वं
 निषेधपर्युदासविशेषव्यपदेशात्तु व्यवहारसिद्धेर्न परिसं-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २१७

ख्याव्यपदेशः । सत्यमेव वदितव्यमित्यादीनामेव श्रुत्या
नियमत्वम् । अन्यत्र तु फलेनैव नियमपरिसंख्याव्यपदेश
इति । एवं दृष्टार्थः सर्वो ऽपि विधिर्नियमविधिरिति
सर्वो ऽपि निषेधः परिसंख्येति चाङ्गीकृत्यापूर्वविध्यादी-
नां लक्षणानि विभज्य दर्शयिष्यन्त इत्यर्थः । तान्येषाह ।

नित्यौदास्यान्यकिं चिद्दिगलि-
तनियतं यस्य तत्प्राप्तिमात्रम्
तत्कालं यस्य बोधः समुदयति
निवृत्त्यात्मनावश्यमेव ॥ प्राप्तिं
भिन्नस्य ताभ्यां कथमपि विद-
धत्स्यादपूर्वो विधिर्नः कुर्वन्प्रा-
प्तिं तयोः स्यात्सनियमपरिसं-
ख्याभिधानः क्रमेण ॥ ४२ ॥

नित्यं यदौदासीन्यं विपक्षप्राप्तिसाध्यरहिततया
नित्यप्राप्तं यदौदासीन्यं तदन्यस्य कस्य चिद्दिगलितेन
निवृत्त्या नियतं यत्प्राप्तित्वावच्छिन्नं तन्नियमविधिषु
नियम्यं कामे तदेकमपूर्वविधिलक्षणे व्यावर्त्यं तथा यस्य
तद्विधिकाले निवृत्त्यात्मतया धीर्नियता सा तस्मिन्
विधौ परिसंख्या नाम तदपरंतत्र व्यावर्त्यं ताभ्यामु-
भाभ्यां भिन्नस्य कथमपि प्राप्तिं विदधद्विधिर्नो ऽस्माकं

अपूर्वो विधिः स्यात् । तयोरुभयोर्नियम्यनिवृत्त्योः प्राप्तिं कुर्वन् विधिः क्रमेण नियमपरिसंख्याविधिः स्यात् नियम्यप्राप्तिं कुर्वन्नियमविधिः निवृत्तिप्राप्तिं कुर्वन् परिसंख्याविधिश्च स्यादित्यर्थः । तदेतल्लक्षणाच्चयं विविच्य दर्शयामः । नियम्यपरिसंख्यान्यप्राप्तिकारौ विधिरपूर्वविधिः । तत्प्राप्तिकारित्वं च यथा कथंचिद्विवक्षितं न तु कश्चित्तत्र विशेषो विवक्षितः । तेन विधिविषयस्यान्यस्य वा प्राप्तापोदितस्यात्यन्ताप्राप्तस्य वा यस्य कस्य चित् स्वरूपेण किं चिद्विशेषणान्तरावच्छिन्नत्वेन येन केन चिद्रूपेण प्रकृतविध्युद्देश्ये ऽन्यत्र वा यत्र कुत्र चित् प्रकृतविध्युद्देश्ये ऽपि सर्वत्र क्व चिदपि वा कियत्प्राप्तौ सत्यामसत्त्वां वा यथा कथं चित्प्राप्तिं कुर्वन्नित्ययमर्थो लभ्यते । तेन पूर्वोक्तावितसर्वाव्याप्तिनिरासः । तथा हि । अन्यतिग्राह्यविधिषु तावन्नाव्याप्तिः । तेषां विधिविषयप्राप्तिकारित्वाभावे ऽपि तदाश्रितगुणकामप्राप्तिकारित्वात् । अग्रताविधयस्तु पूतीकादिविधिवन्नियमविधयो वक्तव्या इति न तेष्वव्याप्तिशङ्का भवति । किं तूद्देश्यप्राप्तिकारिणि तावद्ब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पूर्णमास्यां यजन्निनि विध्यन्तरएव इयमपि शङ्का लभते । उद्देश्ये ऽन्यत्र वेति विशेषानुपादानात् । स्वर्गायाग्निहोत्रविधिषु नानाशाखाम्नातविधिषु च नाव्याप्तिः, तेषां स्वरूपेण प्राप्तिकारित्वाभावे ऽप्यभुदयशिरस्कृत्वेन प्राप्तिकारित्वात् । ननु स्वरूपेण यत्प्रापणीयं तदेव प्रापणीयं भवति न तु प्राप्तमप्राप्तविशेषणविशिष्टताभावेण स्वयं प्रापणीयतां लभते विवक्षितविवेके-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २१६

न विशेषणमात्रे प्रापणीयत्वपर्यवसानादिति चेन्न । ए-
षैरूपतिष्ठत इत्यत्रोपतिष्ठतिधातुवाच्ये समीपावस्थाने
मन्त्रकरणकत्ववाचिन उपान्मन्त्रकरण इतिसूत्रविहित-
स्यात्मनेपदस्य निर्वाहार्थं स्वरूपेण मन्त्राकार्यस्याप्यग्निस-
मीपावस्थानस्य अग्न्यभिधानशिरस्कृतवविशिष्टत्वेन वि-
शिष्टरूपेण मन्त्रकार्यत्वमुपपद्यत इति नवमे समर्थितत्वेन
तद्वत् फलभावनायाः यागकार्यत्ववच्च स्वरूपेणाप्राप-
णीयस्यापि अप्राप्तविशेषणविशिष्टतया प्रापणीयत्वोपप-
त्तेः । तथापि स्वरूपेणाप्राप्तप्रापणएव विधिव्यापार
इति चेत् । न । तथा नियमाभावात् आधाराग्निहो-
त्राधिकरणवार्तिके दध्ना जुहोतीत्यादीनां प्राप्तहोमवि-
षयत्वे ऽपि दध्यादिविशिष्टस्वरूपेण होमप्राप्तिकारितया
विधित्वस्य स्वीकृतत्वात् । अनुपादेयफलकालादिवि-
धीनां प्राप्तकर्माविषयत्वे ऽपि फलकालादिसंबन्धित्वरू-
पेण तत्प्राप्तिकारितया विधित्वस्य स्वीकृतत्वाच्च । नि-
षेधरूपापूर्वविधिषु अव्याप्तिरिति तु शङ्कानवकाशैव ।
निषेधानां परिसंख्यारूपत्वस्य समर्थितत्वात् । प्रतिप्र-
सवविधिषु च सार्वकाम्यादिविधिषु ब्रह्मसंबन्धविधिषु
च नाव्याप्तिः । त्रिकालाप्राप्तस्येति विशेषस्य उद्देश्ये स-
र्वत्रेति विशेषस्य कियत्यामपि प्राप्तावसत्यामेवेति विशे-
षस्य चाविवक्षितत्वात् । एवं च सर्वस्मिन्नियमविधौ प-
रिसंख्याविधौ चातिव्याप्तिरापततौत्येतावदवशिष्यते ।
तान्निरासाय नियम्यपरिसंख्यान्यत्वं प्रापणीयविशेषणं
कृतम् । ननु किमेतया कुसृष्टया नियमपरिसंख्यान्यो-
विधिरपूर्वविधिरित्येव लक्षणाभार्जवेन क्रियतामिति चेत् ।

न । तथा सति क्वचिदंशे अपूर्वविधिरूपाणामंशन्ती नियमविधिरूपाणां परिसंख्याविधिरूपाणां च विधीनां नियमपरिसंख्याभिन्नत्वाभावेनासंग्रहप्रसङ्गात् । सन्ति हि तथाभूता विधयः प्रागुदाहृताः ते चानुपदमेव विवेचयिष्यन्ते । ननुक्तलक्षणमनुपपन्नं प्राकृतपृष्ठविध्योरव्याप्तेः ताभ्यां विधिभ्यां प्रापणीययोर्बृहद्रथन्तरसाधनकपृष्ठाख्यस्तोत्रयोर्विकृतिविशेषे उपहव्यादिषु विध्यन्तरैर्नियम्यत्वात् । न च प्रकृतविध्यनियम्यत्वं विवक्षितं प्रकृतपृष्ठविधिनियम्याप्रसिद्धा तदन्यत्वोक्त्यसम्भवेन तथा प्युक्ताव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेन्न । किं चिद्विषयकप्राप्तित्वावच्छिन्नं नित्यप्राप्तौदासीन्यभिन्नकिञ्चिन्निवृत्तिनियतं यस्य भवति तत्र तन्नियम्यमिति विवक्षितत्वात् । अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे बृहत्प्राप्तित्वावच्छिन्नस्य रथन्तरप्राप्तित्वावच्छिन्नस्य चौदासीन्यभिन्नविदलननिवृत्त्या नियतेभ्यो ऽवहननप्राप्त्यादिभ्यो ऽन्यत्वम् । ननु च बृहद्रथन्तरयोः प्रकृतौ विकल्पितत्वान्नयोः प्राप्तिरन्योन्यनिवृत्तिनियतैव । अत एव द्वितीये रथन्तराधिकरणे “यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णान् गृह्णीयात्” “यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानि” त्यत्र रथन्तरमात्रसामकस्य बृहन्मात्रसामकस्य च गायत्रादिसामरहितस्य क्रत्वन्तरस्य विधिरङ्गौकरणीयः । ज्योतिष्टोमे गायत्र्या महीयवाद्यनेकसामान्तरव्यावर्त्तनाक्षमस्य रथन्तरस्य बृहत्तस्य विशेषणत्वायोगेन तस्य रथन्तरविशिष्टतया बृहद्विशिष्टतया च निर्देशायोगात् इति पूर्वपक्षे प्राप्ते नीलमुत्पलमित्यादौ सर्वत्र नैत्यादिविशेषणं स-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाच्चेपसमाधाने । २२१

मानजातीयस्य रक्तिमादेरेव व्यावर्त्तकं न तु गन्धादेरपी-
ति । तद्वदिहापि ज्योतिष्टोमे रथन्तरं बृहच्च पृष्ठस्तोत्र-
साधनतया स्वसमानजातीयस्य बृहतो रथन्तरस्य च
व्यावर्त्तकमिति तथोनैल्यादिवह्निशेषणत्वोपपत्तेर्ज्योति-
ष्टोमस्यैवाग्रताविशेषं विधातुं बृहत्सामेति रथन्तरसा-
मेति च निमित्ततया निर्देशो न तु सामविशेषविशि-
ष्टयोः क्रत्वन्तरयोर्विधिरिति सिद्धान्तितं दशमे । उभय-
साम्नि नैमित्तिकमित्यधिकरणे च येषु संसवादिषु बृह-
द्रथन्तरष्टसमुच्चयो विहितस्तेषु बृहद्रथन्तरयोः परस्पर-
व्यावर्त्तकत्वाभावेन निमित्तत्वाभावान्नैमित्तिकमग्रता-
द्वयं उपवन्तौ रथन्तरष्टस्य प्रतिपदं कुर्यादग्रवतीं बृह-
त्पृष्ठस्येतिविहितं नैमित्तिकं प्रतिपदन्तरं च न कर्त्तव्य-
मिति सिद्धान्तितमिति चेत् । उच्यते । रथन्तरं पृष्ठं
भवतीत्यादिवाक्याभ्यां तयोज्योतिष्टोमे प्राप्तेन ते पर-
स्परव्यावर्त्तके । अपूर्वसाधनयोस्तयोः प्रयाजादिव-
त्समुच्चयस्यैव ततः प्राप्तेः । किं तु विधिवाक्य-
सिद्धं तदुभयमनूद्य साक्षादेव विकल्पं विदधता व-
चनान्तरेण रथन्तरष्टं बृहत्पृष्ठं वा कर्त्तव्यं न तूभयं
समुच्चितमिति सिद्धं तदुभयमनूद्य साक्षान्निर्देशा यदि
बृहत्सामेत्यादयस्त्वेरनूद्यमान एव रथन्तरादिसंबन्धः पर-
स्परव्यावर्त्तकः । अतस्तत्र रथन्तरप्राप्तित्वावच्छिन्नस्य
बृहत्प्राप्तित्वावच्छिन्नस्य च किं चिन्निवृत्तिनियतत्वाभा-
वान्नाव्याप्तिः । अन्यदिह वक्तव्यशेषं लक्षणत्रयसाधा-
रणमग्रे वक्ष्यते । तस्मादुक्तमपूर्वविधिलक्षणां नित्यप्रा-
प्तौदासीन्यभिन्नकिंचिन्निवृत्तिनियतं यस्य यद्विषयप्रा-

प्तित्वावच्छिन्नं तत्र तत्प्राप्तिकारिविधिर्नियमविधिः ।
 अवहननस्य हि दार्शपूर्णमासिकेषु ब्रौहिषु प्राप्तिराक्षे-
 पिकी वैधौ वा सा द्विधापि नित्यप्राप्तौ दासीन्याङ्गिन्नस्य
 विदलनादेर्नियतया विदलनादिनिवृत्त्या नियता । आ-
 क्षेपिकी तु पाक्षिकेवेति अवहननादिप्राप्तित्वावच्छिन्ने
 विदलनादिनिवृत्तिनियममात्रमविशिष्टं यद्यप्यवहनन-
 प्राप्तित्वावच्छिन्नं विदलनादिनिवृत्तिनियतं न भवति ।
 अग्निचयने औदुम्बरसुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वा बह-
 त्वथेत उपदधातीत्युपधेयोलूखलसंस्कारत्वेन विहितस्या-
 वहननस्य वैतुष्यार्थत्वाभावाद्बिदलनादिप्रसक्त्यभावेन त-
 चावहननप्राप्तौ सत्यामपि विदलनादिनिवृत्त्यभावादि-
 ति चेत् । सत्यम् । तथापि दार्शपूर्णमासिकब्रौहिषविषय-
 को वहननप्राप्तित्वावच्छिन्नस्य विदलनादिनिवृत्तिनि-
 यतत्वमस्तीति लक्षणानुगतिः । अत एव किं चिद्विषय-
 कत्वं प्राप्तिविशेषणमर्थवत् । एवं च वैकृतेषु रथन्तरष्ट-
 णादिनियमविधिष्वपि नाव्याप्तिः, प्राकृतोत्पत्तिवाक्यतः
 प्राप्तौ व्यभिचारेण रथन्तरप्राप्तिमात्रस्य बृहदादिनिवृ-
 त्तिनियतत्वाभावे ऽपि उपहव्यादिविकृतिषु या चोदका-
 त्याक्षिकी रथन्तरादिप्राप्तिर्या च वैशेषिकेण नियमवि-
 ना वैशेषिकी तत्प्राप्तिस्तस्याः द्विविधाया अपि बृहदा-
 दिनिवृत्तिनियतत्वात् । न चैवं विकृतिषु बृहदादिनि-
 यतप्राप्तिकस्य रथन्तरादेः प्रकृतौ प्राप्तिकारी विधिरपि
 नियमविधिः स्यादिति वाच्यम् । न हि यस्य किं चिद्विष-
 यप्राप्तित्वावच्छिन्नमुक्तरूपनिवृत्तिनियतं तस्य यत्र क-
 चित्प्राप्तिकारित्वं नियमविधिलक्षणमुक्तम् । किं तु-

अपूर्वनियमपरिसंख्योदाहरणाक्षेपसमाधाने । २२३

यस्य यद्विषयप्राप्तिर्वावच्छिन्नमुक्तहूपनिवृत्तिनियतं तस्य
तत्प्राप्तिकारौ विधिर्नियमविधिरिति ततश्च तस्यान्यत्र
प्राप्तिकारिणि विधौ कुतो लक्षणातिप्रसङ्गः । नन्वव-
हननस्य दार्शपौर्णमासिकेषु ब्रौहिषु नियतैवाप्राप्तला-
भापरपर्यायाप्राप्तिर्न तु विलम्बितोपस्थितिकादाक्ष-
यादनियता काचित्प्राप्तिरस्ति तत्कथमिह द्विविधापि
प्राप्तिर्निवृत्तिनियतेति लक्षणानुगतिः समर्थिता ।
उच्यते । यस्य यत्र यथावत्प्रवृत्तिर्नातर्किता । न वा प्रमा-
ण्येन सम्भाविता सर्वापि प्राप्तिरुक्तहूपनिवृत्तिशिरस्कैव
भवेत् तत्र तत्प्राप्तिकारौ विधिर्नियमविधिरिति खतः
सिद्धतर्कितसाधारणेन सम्भावितप्राप्तिगर्भं लक्षणं वि-
वक्षितं तथा चावहननस्य यथावत्प्रवृत्ते नियमविधिना
तर्कितेनाक्षेपेण च सम्भाविता प्राप्तिः रथन्तरस्य च
यथावत्प्रवृत्तेन वैशेषिकवचनवैशेषिकरचनापरामर्शात्प्र-
कृतौ बृहद्रथन्तरविकल्पमपि क्रोडीकृत्य प्रथमं यथाप्र-
वृत्तेन चोदकेन च सम्भाविता प्राप्तिश्च विद्वलनबृहदा-
दिनिवृत्तिनियतैव भवेदित्युपपन्ना लक्षणानुगतिः । एव-
मेवोदाहरणान्तरेष्वपि लक्षणानुगतिर्द्रष्टव्या । नन्वेवम-
प्युत्तरे ऽहन् द्विरावस्य गृह्यत इतिषोडशिग्रहनियमवि-
धौ लक्षणास्याव्याप्तिः । तत्र षोडशिग्रहप्राप्त्यति-
रिक्तायास्तत्र सह प्रकृतौ विकल्पितस्य षोडशिग्रहा-
भावस्य निवृत्तेरभावेन षोडशिग्रहप्राप्तौ तदभावनि-
वृत्तिनियतत्वासम्भवादिति चेन्न । अभेदे ऽपि व्याप्ति-
सम्भवेन तत्सम्भवाद् भेदगर्भव्याप्तेरविवक्षितत्वात् ।

इति संक्षेपः ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	पं०	शु०	अ०
६	२	प्राप्त	प्राप्ता
१४	१	तस्मात्	तस्मा
१६	२५	ब्रीहयः	ब्रीहयः
२२	३	गुण्यं	गुण्य
२२	८	मान्य	मन्य
२६	१०	ऽग्नीषोमौय	ऽग्नषी
२७	१८	होत्रं	होत्र
२८	१२	नेक	नक
२८	१३	सायं	मायं
२८	२	भेदा	भदा
३३	१३	ष्ववि	ष्वावि
४५	५	॥६॥	॥८॥
६६	११	पूर्वक	पुक
७८	३	दण्डं	दण्डः
७८	५	पञ्चाणि	चाणौ
८२	४	पितृत्वात्	तत्त्वत्
८५	२१	वेधातुण्डु	वधाताण्डु
८७	२	सान्नाय्ये	न्नाय्ये
८८	११	मननुष्ठान	ममनुष्ठान
८८	१२	कृम	कृम
८८	७	लभ्यते	लभ्यत
१००	१८	प्राप्त	प्रप्ता

पृ०	पं०	शु०	अ०
१०१	७	दृष्टि विशेषं	दृष्टिं विशेषं
१०३	२५	नावस्थान	नावनांस्थ
११२	८	बृहद्रथ	हथ
११५	२५	दर्शितत्वात्	दर्शित्वा
११६	७	त्पवमान	पमान
११८	२३	ष्ववमान	ष्वबमान
१२६	६	सत्त्वेन	सत्त्वेन
१४८	१८	दर्श	दृर्श
१५३	२४	विध्यभाव	विध्याभाव
१५५	१३	विध्यन्वय	विध्यन्वव
१५५	२४	विध्यर्थ	विध्यय
१५८	२२	पश्वादावपि	पश्वादपि
१५८	८	कथ	कथ
१५८	१८	शाक्या	शाक्त्या
१६१	२४	प्रजापत्ति	प्रजाति
१६५	२	त्वाय	त्वय
१७४	१४	॥ ३१ ॥	॥
१७५	५	॥ ३२ ॥	॥
१८१	२०	देशिक	देशिक
१८२	१४	अतः फलान्तरेण	अतफल
१८३	३३	क्रतु	क्रुत
१७७	७	३८	३७
१८८	१६	४०	३८
२००	२१	४१	४०

(३)

पृ०	पं०	शु०	अ०
२०१	२०	देवता	देवता
२०४	११	स्थिरी	स्थिरी
२०८	८	त्वेन	त्वेन
२०९	२३	येष्ट्यां	येष्ट्यां
२१०	२	सत्यंतत्र	सत्यंतत्र
२१०	२५	हविषां	हविषा
२११	१२	॥ ४२ ॥	॥ ४१ ॥
२१२	१५	॥ ४३ ॥	॥ ४२ ॥

